

8-38
625

SOCIETATEA DE ȘTIINȚE ISTORICE
DIN
REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

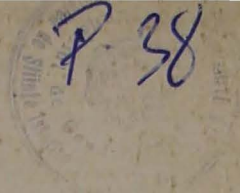
STUDII ȘI ARTICOLE
DE
ISTORIE

XXVI

1974

BUCUREȘTI

SOCIETATEA DE ȘTIINȚE ISTORICE
DIN
REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

STUDII ȘI ARTICOLE
DE
ISTORIE

XXVI

1974
BUCUREȘTI

COMITETUL DE REDACȚIE

Acad. PETRE CONSTANTINESCU-IAȘI (redactor responsabil), N. ADĂNILOAIE și A. IORDĂNESCU (redactori responsabili adjuncți), acad. Șt. PASCU, V. MACIU, membru corespondent al Academiei Republicii Socialiste România, D. ALMAȘ, L. BANYAI, D. BERCIU, D. BERINDEI, C. DINU, I. DRAGOMIRESCU, C. GÖLLNER, R. MANOLESCU, M. PETRESCU-DIMBOVIȚA, A. PETRIC, L. ROMAN, GH. SMARANDACHE, FL. STĂNCULESCU, I. ȘENDRULESCU, C. ȘERBAN, TH. N. TRĂPCEA, VENERA TEODORESCU, C. VELICHI (membri), ELVIRA PREDA (secretar de redacție)

SUMAR

STUDII ȘI ARTICOLE

Istoria României și istorie universală

FLORIN CONSTANTINIU — Premisele apariției statelor feudale românești	5
THEODOR N. TRAPCEA — Illyrii și thracii	12
CONSTANTIN ȘERBAN — Geneza orașelor medievale europene	22
LUCIA BĂDULESCU și MIRCEA N. POPA — Revoluția industrială în epoca modernă	32
RADU VULPE — Medalion istoric : V. Pârvan (1882—1927)	47

Istoria învățămîntului

G. D. ISCRU — Primul an de învățămînt public la sate în Țara Românească	57

Metodica predării istoriei

VASILE M. CĂMPEANU — Importanța predării istoriei în școală oglindită în documentele de partid	60
DUMITRU P. IONESCU — Formarea noțiunilor fundamentale de istorie la clasa a V-a	65

Discuții și opinii

LIVIA MUSCULIU — „Modelul“ la lecția de istorie	72
LOUIS ROMAN — Necesitatea studierii istoriei populației României	81

MATERIALE AUXILIARE INFORMATIVE ȘI ORIENTATIVE

Izvoare istorice comentate

AUREL IORDĂNESCU — Comerțul fenician	93
NICOLAE URSULESCU — Domnia lui Burebista în opera lui Strabo	99
FLORENTINA CAZAN — Fărîmițarea feudală în Europa Apuseană oglindită în <i>Jurămîntul de respectare a păcii publice</i> și în <i>Cronica lui Suger</i>	103

FLORIN CONSTANTINIU — Formarea statului feudal Țara Românească	107
LUCIA BĂDULESCU și MIRCEA N. POPA — Declarația de independență a S.U.A.	112

Planuri de lecții comentate

AUREL IORDĂNESCU — Războaiele medice	116
GLORIA CEACALOPOL — Formarea statului geto-dac	123
ELISABETA RADU — Rusia Kieveană	127
CONSTANTIN DINU — Peninsula Iberică pînă la sfîrșitul sec. al XV-lea. Formarea statelor centralizate : Spania și Portugalia	132

Lexic de terminologie istorică

ALEXANDRU CONSTANTINESCU — Măsurile în evul mediu românesc	138

Din tematica I.C.P.P.D.

MATEI D. VLAD — Regimul politic al Principatelor Române în epoca fanariotă	146

STUDII ȘI ARTICOLE

Istoria României și istorie universală

PREMISELE APARIȚIEI STATELOR FEUDALE ROMĂNEȘTI

FLORIN CONSTANTINIU

Studiul apariției statelor feudale românești — obiect al unei întinse literaturi în cuprinsul căreia scrierile lui D. Onciul despre originile Țării Românești și ale Moldovei au devenit clasice — a beneficiat în ultimele trei decenii de o remarcabilă reînnoire de informație și interpretare. Mai întâi o anchetă sistematică de depistare exhaustivă a surselor scrise a lărgit informația — aceste știri urmînd a fi publicate în marea colecție de izvoare narrative *Fontes historiae daco-romane* — și a permis reexaminarea datelor mai vechi — a fost astfel definitiv înlăturat acel personaj, Bezermban, amintit în 1241, beneficiar al unui drept de cetate în istoria noastră, cu care, cum se va vedea, nu avea nici o legătură — dîndu-se astfel acestei probleme o solidă bază de informație scrisă. În același timp, săpăturile arheologice au dat la iveală vestigiile culturii materiale ale populației românești în perioada genezei statelor feudale și au permis cercetarea conjugată — prin text și obiect — a realităților din spațiul carpato-dunărean în secolele X—XIV.

Marea înnoire a venit însă, mai ales, din așezarea concepției materialist-istorice la temelia investigației, ceea ce a făcut ca demersul însuși al cercetării să capete o adecvată orientare, eliminîndu-se, spre pildă, teoria „descălecaturii“, care, fără exagerare, făcuse ravagii în istoriografia noastră.

Aspectul teoretic al problemei. Componentă principală a suprastructurii, statul este instrumentul politic prin care clasa dominantă din punct de vedere economic în societate își asigură bazele prosperității și ale puterii sale. Statul feudal este, așadar, organizația politică prin care clasa stăpînilor feudali își asigură condițiile de percepere ale rentei — baza sa materială — și privilegiile sociale și politice care îi dau puterea în stat.

Apariția statului feudal este precedată de un proces complex, de lungă durată, de formare a unei clase de stăpîni de domenii care își trag veniturile din obligațiile în muncă, natură și bani ale țăranilor dependenți — personal sau economic — care locuiesc pe aceste domenii. Produs al diferențierilor economice și sociale din cadrul obștiilor teritoriale, această aristocrație locală a intrat în legături cu popoarele migratorii, cărora le-a servit drept intermediari în raporturile cu autohtonii, și-a consolidat ca reprezentantă a acestor dominatori de stepă, autoritatea și a asimilat elemente ale aristocrației invadatorilor (ceea ce explică onomastica de origine cumană — inclusiv numele de Basarabă — în rîndurile clasei stăpînitoare băștinașe).

A studia premisele formării statelor feudale românești înseamnă, deci, a urmări progresul economic înregistrat în spațiul carpato-dunărean în secolele X—XIV, a identifica în izvoarele scrise și arheologice existența aceluiași clivaj social care va duce la formarea celor două clase antagonice ale societății feudale: boieri și țărani, în sfârșit, a reconstitui procesul de creare a armăturii politice și administrative de la formațiunile prestatale din secolul al X-lea pînă la apariția statelor feudale.

Premisele economice. Maturizarea procesului de feudalizare implică acumularea în mâinile aristocrației locale a unor însemnate bunuri materiale a căror existență postulează o creștere economică atît în sfera forțelor de producție cît și a schimbului. Deși sursele scrise nu oferă decît informații sporadice sau indirecte despre nivelul de dezvoltare economică, coroborarea lor cu materialele arheologice confirmă, în ciuda aspectului fragmentar și a discontinuității temporale și geografice, progresul economic de-a lungul acestor prime patru secole ale celui de al doilea mileniu, pe întreg teritoriul românesc, în ciuda devastărilor care însoțeau năvălirile repetate ale călăreților stepei în diversele lor ipostaze: pecenegi, uzi, cumani sau mongoli.

Informațiile Notarului anonim despre primele ciocniri ale ungarilor cu căpeteniile locale din Transilvania și Banat ca și săpăturile de la Dăbîca, Morești, Salca etc. dovedesc practicarea de către populația autohtonă a agriculturii, creșterii vitelor, meșteșugurilor și mineritului, ocupații a căror terminologie romană sau traco-getă le dezvăluie vechimea și obîrșia. Tezaurul lui Menumorut sau Gyla, „bunătatea“ țării lui Gelu românul, bogăția voievodatului transilvănean a aceluiași Gyla sînt tot atîtea indicii ale dezvoltării economice cunoscute de Transilvania și Banat în secolele X—XI, cînd se produce șocul invaziei ungare.¹

În aceeași perioadă, la celălalt capăt al teritoriului locuit de români, semnele creșterii producției și schimbului sînt mult mai evidente datorită unei informații mai abundente. Săpăturile de la Garvăn-Dinogenția (sec. X—XII) au dat la iveală o așezare de agricultori, crescători de vite, pescari și meșteșugari, aflată în pragul urbanizării, care întreținea strînse legături economice cu Imperiul bizantin, Rusia Kieviană și statul bulgar de pe Volga.² Intensa activitate de schimb de la gurile Dunării este semnalată și de *Povestea vremurilor trecute* (Cronica lui Nestor) care înregistrează un negoț intens cu aur, țesături, vin și fructe din Bizanț, argint și cai din Boemia, blănuri, ceară, miere și robi din Rusia.³ Potrivit aceleiași scrieri, cneazul Sviatoslav ar fi întîlnit aici nu mai puțin de 80 de așezări, al căror nume de „goroduri“ ar putea fi indiciul existenței unor întărituri; chiar dacă cifra poate fi exagerată, ea este revelatoare pentru densitatea demografică ridicată a teritoriului dobrogean, situație confirmată și după intrarea lui sub stăpînirea bizantină, prin existența acelor orașe paristriene, a căror pondere economică și politică a fost relevată de criza provocată de măsurile împăratului Mihai VII Parapinakes (1071—1078), cînd ele s-au răscolat și au intrat în legături cu pecenegii.⁴

¹ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1971, p. 32—33, 74—78.

² I. Barnea, *Byzance, Kiev et l'Orient sur le Bas-Danube du X-e au XII-e siècle*, în „Nouvelles études d'histoire“, I, București, 1955, p. 169 și urm.

³ I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, vol. III, București, 1968, p. 13—14.

⁴ *Ibidem*, p. 135 și urm.

Pentru teritoriul dintre Carpați și Dunăre, diploma Ioaniților din 1247 dezvăluie o economie prosperă — întemeiată pe cultura pământului, care presupune, firește, și creșterea sedentară a vitelor.⁵ Documentul stăruie, în același timp, asupra pescăriilor naturale și heleșteelor ca important izvor de venituri.⁶

La est de Carpați, dezvoltarea economiei locale a fost favorizată de existența variantei românești a marelui drum comercial care lega prin Liov, Marea Neagră cu Marea Baltică și la al cărui capăt sudic își desfășurau activitatea, din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, negustorii genovezi prezenți la Vicina, Lycostomo, Cetatea Albă (Moncastro). De-a lungul acestei importante artere de comerț s-au născut orașe și târguri ca Baia, semnalată în 1334—1335, drept „civitas Moldaviae“ și Siretul, menționat în 1340.⁷

Premisele sociale. Erodarea structurilor egalitare ale obștii este un proces mai vechi decât secolul al X-lea; la începutul celui de al doilea mileniu el era într-un stadiu avansat, pentru ca izvoarele, în număr mai mare acum, să-l surprindă, fie și incomplet sau confuz.

Diferențierea economică și socială din cadrul obștii țărănești a avut drept rezultat apariția unei aristocrații, a unor căpetenii locale, a căror forță a fost consolidată de calitatea lor de reprezentanți ai băștinașilor pe lângă migratori și de agenți ai migratorilor pe lângă băștinași. Această dublă ipostază le-a permis să uzurpe progresiv un șir de atribuții ale adunărilor obștii și să treacă în folosul lor anumite prestații care erau datorate înainte comunității, întărindu-și, astfel, preponderența lor economică și politică. Rosturile lor militare — de conducători ai cetei înarmate ridicate din rîndurile obștii — le-au mărit autoritatea. Acești cnezi sau juzi ajung, astfel, voievozii unor mici formațiuni de felul celor descrise de Notarul anonim.

Realitățile politice semnalate, de izvorul amintit, în Transilvania și Banat dau la iveală faza înaintată a procesului de constituire a clasei de stăpîni feudali, ale căror poziții economice și sociale se consolidează în detrimentul masei țărănești. Menumorut, Glad, Gelu, iar mai târziu Ahtum și Gyla sînt exponenții acestei pături de familii înstărite, ai căror copii frecventau școli ca cea de la Morisena-Cenad, semnalată în prima jumătate a secolului al XI-lea de *Legenda Sf. Gerard*.

Săpăturile de la Dăbîca, Morești, Noșlac și Moldovenești pun și ele în lumină procesul de stratificare socială, reflectat prin existența semibordeielor alături de locuințe de suprafață cu încăperi spațioase. Materialele ceramice confirmă și ele deosebirile de stare materială, căci alături de olăria locală, de factură rudimentară se întîlnește și ceramică de import bizantină.⁸

La sud de Carpați, diploma Ioaniților din 1247 înregistrează aceleași împrejurări. Existau aici niște „mai mari ai pământului“ (majores terrae) care dispuneau de o anumită forță militară și a căror putere economică și autoritate

⁵ *Documenta Romaniae Historica*, seria B, vol. I, București, 1966, p. 4—5, 8—9.

⁶ C. C. Giurescu, *Istoria pescuitului și a pisciculturii în România*, București, 1964, p. 60—61.

⁷ P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 272—278.

⁸ Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 36—39.

politică nu puteau veni decât din exploatarea masei de țărani (rustici), îndatorată la dări și prestații.⁹

În sudul Moldovei, un document papal din 1332 denunța actul de forță al „puternicilor acelor părți“ care își însușiseră stăpînirile și bunurile episcopiei catolice de Milcovia.¹⁰

Pe întreg spațiul carpato-dunărean, se constată, așadar, existența unei păături, devenită apoi clasă de stăpîni feudali, care își manifestă, prin variate chipuri, tăria. Desprinsă din mijlocul obștii și sporită prin asimilarea unor elemente turanice — mai ales cumane —, această aristocrație avea nevoie de un instrument capabil să-i asigure dominația și să-i păstreze pozițiile dobîndite prin violarea egalității de obște. Despărțită de membrii de rînd prin privilegiile pe care le cîștigase sau și le arogase, ea simțea necesitatea unei forțe care să-i împiedice pe foștii tovarăși de obște, pe cale de a-i deveni supuși, să restabilească vechile rînduiri. În același timp, ea voia să se apere în fața adversarilor externi sau să dispună de mijloace care să-i permită să-și extindă și asupra altor teritorii puterea. Instrumentul care putea satisface aceste exigențe era statul.

Premisele politice interne. Formarea statelor feudale a fost precedată de existența unor formațiuni politice, a unor microstate, pe văi sau în depresiuni, conduse de cnezi sau voievozi. Aceste embryoane statale s-au dezvoltat pe măsura consolidării aristocrației locale, ale cărei interese erau chemate să le reprezinte și să le apere, apoi s-au unit în formațiuni mai mari, care în cele din urmă au devenit adevărate state.

Cele mai vechi cristalizări politice sînt cele menționate de Notarul anonim între Mureș și Someș, formațiunea lui Menumorut, al cărei principal centru era cetatea Biharea, formațiunea lui Glad, în Banat, avînd, probabil, centru la cetatea Cuvin (Keve) și cea a lui Gelu, între Porțile Mezeșului și izvoarele Someșului, cu centrul la Dăbîca. La începutul secolului al XI-lea, Banatul se afla în stăpînirea unui nepot al lui Glad, Ahtum, care se socotea arit de puternic, încît înstituiseră o vamă asupra sării aduse pe Mureș spre Cîmpia Panonică, intrînd astfel în conflict cu regele Ștefan I. În Podișul Transilvaniei, avînd poate centrul la Alba-Iulia, se găsea statul lui Gyla, arătat a fi drept „foarte mare și foarte bogat“, al cărui conducător sfîrșește prin a fi înfrînt de Ștefan I în anii 1002—1003, iar stăpînirea sa intră sub autoritatea regelui ungar.¹¹

Dacă între Dunăre și Carpați, în secolul al X-lea nu este semnalat decât actul de închinare al trimișilor unor cetăți nord-dunărene față de împăratul bizantin Ioan Tzimisces, în 971,¹² Dobrogea, în schimb, beneficiază de mărturii mai numeroase. Inscripția din 943 de la Mircea-Vodă pomenește un jupan Dimitrie, poate o căpătenie locală, intrată în legături cu Bizanțul.¹³ După căde-

⁹ Pentru acest proces, vezi pe larg, Șt. Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I Intemeietorul pînă la Mihai Viteazul*, București, 1970.

¹⁰ *Documente privind istoria României*, seria C. XIV, vol. III, p. 279.

¹¹ V. pe larg Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 66 și urm.

¹² E. Stănescu, *Byzance et les Pays Roumains au IX-e—XV-e siècle, Rapports* [ale Congresului al XIV-lea de bizantinologie]. IV, București, 1971, p. 12. Identificarea Constantea — Constanța ni se pare greu de admis.

¹³ *Ibidem*, p. 10.

rea primului țarat bulgar, Dobrogea a făcut parte din thema Paradunavon (Paristrion), astfel că procesul de feudalizare a fost accelerat de stăpînirea bizantină. Maturizarea forțelor locale s-a vădit atît în poziția ostilă a orașelor paristriene față de politica economică a lui Mihail al VII-lea, cît mai ales din acțiunea militară a celor trei căpetenii locale Tatos, Satza și Sestlav care, aliați cu pecenegii, au pus în primejdie stăpînirea Imperiului.¹⁴

Între Carpați și Dunăre, cronică persană a lui Rasid ad Din informează, în legătură cu marea invazie mongolă din 1241, despre luptele tătarilor cu o căpetenie românească, al cărei nume a fost conjecturat Meseslav;¹⁵ acesta, la rîndul său, are mai multe variante, dintre care una, Snyslav se reîntilnește sub forma Szeneslau în Diploma Ioaniților.¹⁶

Oricît de puternic a fost șocul mongol, el nu a putut anula rezultatele procesului de dezvoltare a societății românești. Cîțiva ani mai tîrziu, în 1247, diploma acordată de regele Bela al IV-lea Cavalerilor Ioaniți dezvăluie o complicată geografie politică într-un spațiu restrîns unde, alături de Banatul de Severin, sînt amintite teritoriile stăpînite de voievozii Litovoi și Seneslau și cnezii Ioan și Farcaș, primii doi avînd o situație superioară care explică și discriminările făcute de regele ungar cînd fixează condițiile de stăpînire ale Ordinului Ioaniților.

Trei decenii mai tîrziu, Litovoi — cel din 1247 sau un succesori omonim¹⁷ — ajunge în conflict cu coroana maghiară; el își întinsese autoritatea asupra unor teritorii — poate în stînga Oltului — și refuzase să plătească tribut regelui. În lupta care a urmat Litovoi a fost ucis, dar faptul că lui îi urmează fratele său, Bărbat, pare a fi indiciul caracterului dinastic pe care îl căpătase instituția voievodală.

În împrejurări pe care nu le cunoaștem, la începutul secolului al XIV-lea, la sud de Carpați a avut loc un proces de unificare teritorială al cărui inițiator probabil sau, oricum, beneficiar sigur a fost Basarab I, viitorul biruitor de la Posada.

Nu dispunem pentru Moldova de un izvor similar celui din 1241 privind Țara Românească, dar există un șir de indicații indirecte privind existența unor formațiuni politice asemănătoare celor existente la mijlocul secolului al XIII-lea la sud de Carpați. Potrivit celei mai noi ipoteze, între acestea, un rol important au jucat două formațiuni: Moldova, situată pe valea rîului cu același nume și avînd capitala la Baia și o alta, în părțile de nord, cu capitala la Siret. În 1340 aceste formațiuni își aveau încă o existență de sine stătătoare.¹⁸ În sud,

¹⁴ *Ibidem*, p. 20.

¹⁵ Aurel Decei, *L'invasion des tatars de 1241—1242 dans nos régions selon la Djami oi Tevarikh de Fâzl Ol-lah Râsid ad-Din* în „Revue Roumanie d'Histoire”, t. XII (1973), 1, p. 119.

¹⁶ G. D. Florescu, Dan Pleșia, *Temeliile străvechi ale Țării Românești*, în „Magazin istoric”, V, (1971), nr. 11, p. 6.

A Decei atrage atenția că Szeneslau este forma maghiarizată a numelui Sănislav.

¹⁷ *Ibidem*, p. 7.

¹⁸ Ștefan S. Gorovei, *Dragoș și Bogdan, întemeietorii Moldovei*, București, 1973, p. 89—90.

se va fi aflat o altă formațiune pe care la 1386 o conducea un Constantin-Costea, semnalat de Pomelnicul de la Bistrița și de un izvor genovez recent descoperit.¹⁹

Formațiunile din nord au fost unificate de Dragoș, care a venit în Moldova pe la 1347 (după o recentă ipoteză trecînd prin pasul Oituz) și și-a avut reședința la Siret,²⁰ în calitate de conducător al unei mărci care avea funcția de a apăra Transilvania și regatul maghiar de incursiunile tătare. Pe un urmaș al său, Balc, îl va izgoni mai târziu Bogdan, punînd bazele Moldovei independente.

Dobrogea a devenit în aceeași perioadă un mic stat, al cărui nucleu de formare l-a constituit „țara Cavarnei”. Dobrotici, urmașul lui Balica în 1354, și-a întins stăpînirea pînă la gurile Dunării, intrînd în conflict cu genovezii. O încercare de a instala ca împărat la Trapezunt pe ginerele său Mihail, fiul împăratului bizantin Ioan al V-lea Paleolog, a eșuat. Dobrogea continuă însă să joace un rol important în sud-estul Europei.

Așadar, cu excepția Transilvaniei, unde cucerirea maghiară a stînjenit și în cele din urmă a oprit procesul de constituire a unui stat feudal românesc, la sud și est de Carpați, dezvoltarea economică și agravarea confruntărilor sociale a făcut posibilă și necesară apariția statului.

În această perspectivă, teoria „descălecatului”, a creării statului de către elemente românești venite din Transilvania cade de la sine. Statul este produsul unui proces intern de evoluție, care nu poate fi impus de un factor din afară. Tradiția descălecatului închide ca simbure de adevăr istoric trecerea unor cete de țărani și cnezi români, a căror libertate și bunăstare erau amenințate de politica de feudalizare a coroanei ungare în regiunile locuite de ei, în regiunile de la sud și est de Carpați. Astfel este posibil, ca după răscoalele din 1277, români din Făgăraș să fi trecut munții, spre sud, după cum, perspectiva aservirii, creată de măsurile regelui Carol Robert din 1342 a provocat ridicarea lui Bogdan și trecerea lui peste Carpați în Moldova. Aceste strămutări de populație, prin porțiunile lor reduse, au, în primul rînd, un caracter social-politic și numai după aceea și unul, mult mai modest, demografic.²¹

Premise politice externe. Procesele dinlăuntrul societății românești au fost stîngerite sau favorizate în desfășurarea lor de anumiți factori externi. Este evident, de pildă, că relațiile cu Bizanțul ale unor conducători locali ca Glad sau cei semnalăți în 971 ca închinîndu-se lui Ioan Tzimisces au consolidat puterea lor și au accelerat procesul de feudalizare; cu atît mai mult prezența electivă a Bizanțului — ca în cazul Dobrogei — a constituit un factor de feudalizare mai rapidă. Același rol l-au împlinit și raporturile căpeteniilor nord-dunărene cu Imperiul româno-bulgar.

Relațiile cu migratorii trebuie văzute sub un unghi dialectic. Sub aspect demografic, economic și politic, faza violentă a contactelor dintre autohtoni și

¹⁹ Șerban Papacostea, *La începuturile statului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut*, în „Studii și mat. de istorie medie”, VI (1973), p. 43 și urm; v. și comentariile pertinente ale lui A. Iordănescu, *Formarea statului feudal independent Țara Moldovei*, în „Studii și articole de istorie”, XXIII (1973), p. 85—89.

²⁰ Pe larg, Ștefan S. Gorovei, *Indreptări cronologice la istoria Moldovei din veacul al XIV-lea*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol”, X, (1973), p. 106—110.

²¹ Ștefan Păscu, *op. cit.*, p. 179—185, 468—471.

migratori a avut urmări negative. Prin consolidarea autorității căpeteniilor locale care îndeplineau funcția de agenți ai autorității cumane sau mongole și prin crearea unei armături fiscale și administrative, populațiile migratoare au contribuit la grăbirea procesului de feudalizare. S-a observat cu dreptate că „domniile noastre autohtone au dispus, încă de la începutul întemeierii lor, de o serie de sisteme de exploatare a proceselor de producție și de circulație a mărfurilor, atât de bine puse la punct, încît nu pot fi explicate altfel, decît ca avîndu-și originea încă din vremea stăpînirii nomade”²².

La sfîrșitul secolului al XIII-lea și la începutul secolului al XIV-lea, cei trei factori politici externi — ungar, bulgar și mongol — a căror acțiune se făcea simțită în spațiul carpato-dunărean își au ponderea scăzută. Stingerea dinastiei arpadiene în Ungaria (1301) și luptele pentru succesiune, frămîntările din țaratul bulgar și înfrîngerea și moartea hanului Nogai (1299), apoi cea a lui Uzbek-han (1342), au creat condiții prielnice pentru acțiunea de emancipare a formațiunilor de la sud și est de Carpați²³.

Așadar, premisele apariției statelor feudale românești sînt constituite de progresul economic al regiunilor carpato-dunărene al cărui impact socio-politic a fost constituirea și consolidarea unei clase de stăpîni feudali care și-au dat un instrument destinat să le apere pozițiile și privilegiile : statul.

²² Henri H. Stahl, *Studii de sociologie istorică*, București, 1972, p. 62.

²³ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 308; Șt. S. Gorovei, *op. cit.*, p. 103.

ILLYRII ȘI THRACII

THEODOR N. TRAPCEA

Teritoriul țării noastre, ca și cel al Peninsulei Balcanice a fost locuit de oameni începînd cu desprinderea lor din starea de animalitate, din perioada geologică numită pleistocen, adică cu trei milioane de ani în urmă. Mărturiile arheologice atestă existența unor populații de origine preindoeuropeană de-a lungul paleoliticului și neoliticului. Către anii 2400—2300, populații numite indo-europene și care locuiau un teritoriu cuprins între Volga inferioară și fluviul Jenisei, în Siberia de vest, au început să roiască. Grupuri de păstori seminomazi cu o structură socială și o cultură materială și spirituală deosebită de cele ale vechilor populații neolitice se răspîndesc spre vest.

Aceste populații așezate în bună parte pe teritoriul Poloniei de azi își însușesc tehnica fabricării cuprului și bronzului. Evenimentul a avut loc în jurul anului 2000 și a constituit o importantă cotitură în istoria Europei, căci se puneau bazele primei metalurgii complexe, iar sub raport etnic și lingvistic baza comunității de limbă europeană. La data amintită are loc și un proces de diasporă, de migrație a populațiilor i.e. care sălășluiseră cîteva secole pe teritoriul Poloniei de azi, spre sud. Din rîndul lor făceau parte *elinii*, *thracii* și *illyrii*.

Pornind de acolo, *triburile illyre* s-au revărsat spre Marea Adriatică și au populat partea de vest și centrală a Peninsulei Balcanice. Numărul lor, după așezare, era între 80 și 100. Diferitele denumiri pe care le aveau s-au schimbat mereu, în funcție de locul pe care-l ocupau. Pe malurile Savei s-au așezat *breucii*. *Iapozii* se aflau în Bosnia de vest și în *Lika*. Vecini cu ei pe țărmul mării și pe insule erau *liburnii*. În perioada de stăpînire romană se remarcă *delmatii*, cu capitala la Delminium (Županac); stăpîneau și portul Salona. Mai spre sud de ei erau așezați, populînd și înălțimile munților, *ardiaeii* (lat. *vardaei*), din rîndul cărora s-au ridicat numeroși pirați. La sud-est de rîul Narenta (Neretva de azi) erau situați *daorsi* (lat. *daversi*), care mai tîrziu vor bate monedă proprie. La nord-est de acest trib era al *docleașilor*, care ocupau cea mai mare parte din teritoriul Muntenegrului. Vecini cu ei erau *Sabeatae*, așezați la est de lacul Scutari, iar la nord erau *pirustae*, iscusiți mineri. Dintre triburile aflate în sud-estul Peninsulei, mai însemnate erau *dassareatae*, situați în regiunea muntoasă, pînă la superbul lac Ohrid; *albani*, despre care amintește Ptolemeu și care aveau orașul Arbanopoli. În interiorul Peninsulei Balcanice se afla unul din renumitele triburi illyre al *autariașilor*. În timpul stăpînirii romane erau puternici *daesitates*, așezați probabil în interiorul Bosniei. Pe cursul superior al Vardarului și al Drinului Alb, în ținutul Cosova (Cîmpia Mierlei) și al orașului Niș

era patria *dardanilor*, care sînt menționați abea în 284 e.n., ca adversari redutabili ai macedonenilor, apoi ai romanilor.

Hotarul etno-lingvistic al populațiilor illyre față de vecinii lor este dificil de delimitat din cauza lipsei de informații istorice, ca și din pricina numelor comune — thraco-illyro-peonice etc. — și mai ales din cauza infiltrațiilor de elemente illyre în masa thracă și invers a elementelor thrace în rîndul illyrilor. Totuși, se poate fixa cu oarecare aproximație următoarea linie pornind din sud-est, de la orașul Aulon spre lacul Prespa, pînă la orașul Heraclea; de aci granița se îndrepta spre nord și despărțind pe illyri de macedonenii, trecea prin Scupi (Skopije), pînă la Ulpiana; de la acest orașel se îndrepta spre nord-est la riul Ibar, afluent al Moravei (Margus), iar de acolo la Singidunum (Belgrad), despărțind pe illyri de thraci. De la Singidunum, granița se îndrepta spre nord-vest și, făcînd o buclă mare la lacul Balaton de azi, cobora spre sud-vest, pînă la Pola.

Limba vorbită de triburile illyre era i.e. de tip satem. Ea a dispărut în primele veacuri ale e.n., în urma intensei romanizări. Tot ce-a rămas de la illyri sînt numai fragmente: de lexic, glose și nume proprii purtate de persoane și triburi, zeități și localități din Illyria, toponime și hidronime. Numele de persoane erau constituite, în marea lor majoritate, dintr-o singură temă, ceea ce face o caracteristică a limbii illyre (*Dzas, Pladomenus, Tato, Verzo, Sarus* etc.). Bărbații și femeile puteau avea același nume, determinarea făcîndu-se prin sufix: *Oeplus* și *Oepla, Steunas* și *Steunata* etc. Antroponimele exprimau de obicei calități fizice și morale, ca: *Aplus*, „forță“, *Vaikanet*, „vitejie, victorie“, *Zavik*, „grație“, *Verzo*, „hărnicie“ etc.

Toponimele și hidronimele redau în mod obișnuit situația de fapt: *Asano*, „piatră, pietroasă“, *Burnum*, „încăpere“ sau *Angros*, „sinuosul“, *Ardaxanos*, „curs de apă“ etc.

Illyrii erau nordici, de aceea *caracterul lor somatic* ținea de specificul lor: erau înalți, bine legați și robuști; aveau părul blond și ochii albaștri. Făceau parte din tipul dolicho-și mezocefal. Trăsăturile amintite s-au conservat o perioadă de timp îndelungată, dovada constituind-o împărații romani de origine illyră, ca Probus, Valentinianus, Dioclețian, care posedau asemenea trăsături.

Ca popor primitiv, trăind în general în ținuturi care nu l-au răsfățat prin fertilitatea solului sau de a avea relații cu popoare civilizate, illyrii posedau calități și defecte inerente acestei conjuncturi. De aceea, pentru grecii și romani, ei erau „cel mai sălbatic dintre neamuri de oameni“, cruzi, înclinați la jaf, piraterie și alte apucături rele. Nu au acordat importanță vieții sociale și disprețuind pudicitatea, spune Herodot, fetele lor nu erau oprite să aibe copii de la oricine. Există și relatări favorabile la adresa illyrilor, dar, în mod obișnuit sînt idealizante. Ceea ce nu le poate fi însă contestat, sînt calitățile lor războinice, vitejia și disprețul față de moarte. Dovada acestor calități o constituie participarea femeilor la lupte, dîrzenia opusă timp de două secole cotropitorilor romani, sau înrolarea masivă a tinerilor illyri în armata romană, distingîndu-se eroic pe diferitele oîmpuri de luptă.

În societatea illyră, *femeia* era în mare cinste. Informațiile istorice vorbesc despre unele regine, care au condus, și despre un fel de poliandrie la liburni. Varro, contemporan cu Cicero, are cuvinte de laudă la adresa femeilor

illyre, care se ocupă de păstorit, cară lemne la focul sacru, întrețin întreaga gospodărie.

În privința religiei, se pare că illyrii nu manifestau o preocupare deosebită. Popor prin definiție pragmatic, s-a rezumat la un număr redus de divinități, vreo 20. Dintre acestea, la numai 3—4 se poate identifica semnificația numelui : *Bindus*, „zeul apelor“, *Grabovius*, „strălucitorul“, *Menzana*, „zeul cailor“, *Verzobius*, „cel energetic“.

În rîndul triburilor illyre au existat *diferențieri sociale*. Se atestă existența sclavilor, proveniți probabil din rîndul populațiilor subjugate, fie preindoeuropene, fie cele supuse prin război. Pe lângă această clasă socială, mai exista una, despre care face mențiune Athenaios : „Ardiaioi, spune istoricul grec, exploatează o masă considerabilă de „clienți“ dependenți și a căror situație e comparată cu a hilotilor din Sparta și a penestilor din Thesalia“. Afirmatia aceasta este întărită de Varro, potrivit căruia încă în sec. I î.e.n. ar fi existat în Illyricum țărani dependenți de felul celor cunoscuți în Egipt și Asia Mică. Numeroși erau „clienții“ în rîndul dardanilor. Marea masă a illyrilor era formată din oameni liberi, care aveau fruntași sau regi, cu drept de a moșteni tronul.

În ce privește ocupațiile, illyrii aveau ca îndeletnicire principală creșterea vitelor. Scriitorul roman Plinius laudă lîna oilor pe care o vindeau illyrii, de asemenea brînză produsă de ei, cunoscută după tribul care o vindea : *Caseus dalmaticus*, *C. docleas*, *C. dardanicus* etc. După o mențiune a lui Strabo, pămîntul era impropriu pentru agricultură, de aceea se practica pe o scară redusă și în mod primitiv. Iapozii cultivau mei. Înainte ca să se fi răspîndit vinul, illyrii au consumat o băutură alcoolizată, preparată din mei, orz, grîu și rădăcini de esențe diferite.

Alte îndeletniciri ale illyrilor erau : pescuitul și mineritul. Numeroasele golfuri ale Adriaticei, ferite de curenți și valuri, ofereau excelente locuri de prins pește. Mineritul era cea mai rentabilă dintre ocupații. La început se practica pe scară redusă, prin spălarea nisipurilor cu firițele de minereu de magnetită și aur. La un nivel superior se practica mineritul propriu-zis. Dalmatinii, panonii și pirusti erau renumiți mineri. Din rîndul celor din urmă au fost aduși în Dacia, în regiunea auriferă, cît și la săparea drumului în stîncă la Porțile de Fier.

Industria casnică consta din prelucrarea lînei, turnarea metalelor, olărit, confecționarea hainelor, armelor și uneltelor de pescuit. Navigația pe Marea Adriatică a constituit o specialitate a illyrilor, făcîndu-i renumiți marinari și pirați în lumea antică, mai ales pe cei din triburile liburnilor și ardiaeilor. Comerțul maritim și schimbul de mărfuri s-au făcut cu coloniile grecești, sub impulsul cărora au fost atrași în circuitul lumii ellenice. Tot sub influența lor, illyrii au bătut și primele monede.

Sub raport politic, este de remarcat faptul că illyrii n-au fost organizații niciodată într-un stat unitar. O singură dată s-a întîmplat, în sec. III și II î.e.n., ca un stat de al lor să cuprindă malul adriatic pe o porțiune mai întinsă, de la Ljes (Alesio) la Šibenik. Acesta însă nu era un stat unitar, ci o uniune de triburi, care avea capitala la Škodra.

Modul de trai individualist, cu tendințe spre anarhie care-i caracteriza pe illyri, este descris de Appianus în felul următor : „locuiesc în cîmp și în sate după neamuri, nu se întrunesc la ședințe comune, nu au conducători pentru

întreaga populație ; cei în stare să poarte armele ar fi vreo 100.000, dar nu se adună toți din cauza anarhiei“. De aceea, *istoria politică și militară* a illyrilor este dificil de cuprins într-un tot organic, fiind mai curînd trecutul de luptă al diferitelor triburi.

Informațiile scrise despre illyrii balcanici (exceptîndu-i pe cei din Italia) sînt relativ tîrzii, datînd din sec. VI î.e.n. Ele se datoresc în primul rînd navigatorilor greci care, în căutare de comerț cu popoarele „barbare“ de pe coasta Adriaticei, au intrat în relații cu „illyroi“ și i-au descris.

În sec. V î.e.n., se știe că illyrii se amestecă în conflictele orașelor grecești Epidamnos și Apollonia ; iau parte la luptele cu macedonenii, împotriva lor sau alături de ei etc. În sec. al IV-lea iau amploare conflictele illyrilor cu macedonenii. Numai Filip al II-lea este în stare să stăvilească o invazie a lor și, înfrîngîndu-i, să-i constrîngă la încheierea unei păci. Dar, cînd regele macedonean devine periculos pentru Atena, Demosthene, cel mai implacabil dintre adversarii săi, caută la illyrii aderenți pentru o luptă comună împotriva agresorului. Illyrii găsesc un aliat prețios în lupta contra lui Filip al II-lea, pe însuși fiul său, Alexandru, care, aflîndu-se în conflict cu tatăl său, se refugiase la ei. Dar odată ajuns rege, Alexandru cel Mare a avut de înfruntat o periculoasă coalitiție a triburilor illyre și thrace. El a reușit să zdrobească pe adversari, după care a încheiat pace cu illyrii. După moartea marelui rege, illyrii încearcă să se folosească de această împrejurare și triburile taulanților și autariaților năvălesc în Macedonia. Dar Cassandru îi înfrînge și strămută din ei vreo 20.000 în Thracia de sud-vest.

Un eveniment important în trecutul illyrilor a fost infiltrarea celților, proces care a durat între anii 380 și 270 î.e.n., producînd o puternică perturbare în rîndurile lor.

La mijlocul sec. III î.e.n., în zona centrală a coastei dalmatine, din valea Narentei (Neretva) s-au ridicat clanuri ale ardiaeilor — o populație de piraiți incercați și temuți — care au întemeiat un stat. Sub conducerea regelui Pleuratus, a fiului său Agron și a urmașei acestuia regina Teuta, statul amintit a prosperat, pînă ce Teuta, intervenind în treburile orașelor grecești, a provocat intervenția Romei. În două rînduri, la 229 și 219 î.e.n., armatele romane au învins armatele illyre, obligîndu-le la defensivă. Roma n-a trecut totuși la anexiuni. În schimb, consecventă politicii de dezbinare a adversarului, a încheiat alianțe cu unele clanuri, împotriva altora, și instigînd pe unii împotriva altora, a supus toată Illyria. Procesul a durat un secol și jumătate. În 168, Gentius (180—167 î.e.n.), rex Illyrorum, a fost înfrînt și țărmlul adriatic la sud de Naro a fost ocupat de romani, devenind *Illyricum regnum*. La 156 î.e.n. dalmatii au fost nevoiți să accepte supremația Romei, după ce opuseseră îndelungată rezistență. În anii următori au fost supuși ardiaeii, pleuraeii, scordiscii și la 129 iapozii. Cîteva răscoale ale illyrilor (la 119—117, 78 și 51 î.e.n.) au fost înfrînte. În timpul războaielor civile din Italia, dalmatii au găsit prilejul să scuture jugul roman, aliindu-se cu Pompeius, dar, în cele din urmă, se supun lui Caesar.

Sub domnia lui Octavianus Augustus legiunile romane pătrund adînc în interiorul Illyriei, ajungînd pînă la Sava, de-a lungul căreia ridică mai multe fortificații. Triburile illyre devin conștiente de marea primejdie de care sînt amenințate prin încercuirea lor ; de aceea așteptau momentul să se răscoale.

Prima răscoală se produce în 16 î.e.n. care-i înăbușită de Tiberius (12—10 î.e.n.). O nouă răscoală a illyrilor, aliați cu pannonii, se declanșează pe o bună parte a teritoriului illyr. Roma este nevoită să concentreze un efectiv de 120.000 de oameni și în cele din urmă să-i înfrângă pe răsculați (6—9 e.n.). Teritoriul dintre Adriatică și Dunăre a fost împărțit în două provincii romane : *Dalmatia* și *Pannonia*.

De acum, triburile illyre supuse Romei vor simți „rindeaua“ nivelatoare a civilizației romane. Mii de illyri se răspîndesc în noua patrie, mai largă, *Orbis Romanus* ; alții îngroașă rîndurile armatei romane ; iar cei rămași pe pămînturile ancestrale sînt supuși romanizării prin alte mijloace, impunîndu-se limba latină, cultul zeităților romane și al Romei însăși. Procesul de romanizare a fost eficient și radical, încît limba illyrilor, antroponimele, hidronimele, theonimele dispar, din ele rămînînd doar vestigii.

Thracii fac parte din neamurile indoeuropene. Ei s-au desprins de celelalte popoare de aceeași obîrșie și s-au revărsat, către începutul mileniului al II-lea î.e.n., spre sud, ocupînd un vast teritoriu situat între Carpații Galiției, mările Egee, Neagră și Adriatică. În afara acestui teritoriu, triburi thrace s-au răspîndit sub formă de enclave în nordul Mării Negre, în insulele din Marea Egee : Thasos, Samotrace, Lemnos, Imbros, Tenedos ș.a. ; de asemenea în Asia Mică : în Bithynia, Mysia, Phrygia, Troas și Lydia. Impresionat de numărul lor, Herodot spunea : „neamul thracilor este cel mai numeros din toate neamurile de oameni, după hinduși ; dacă ar fi sub domnia unei singure căpetenii, ar fi de neînvins“. Thukydide însă, care i-a cunoscut mai bine, notează că sciții erau mai numeroși decît thracii. Adevărul este că în epoca preistorică erau foarte răspîndiți, după cum rezultă din descoperirile arheologice făcute la Troia și Micene de podoabe și alte obiecte de proveniență thracă.

Așezarea triburilor illyre în Peninsula Balcanică a cauzat restrîngerea thracilor, împingîndu-i spre est pînă la Margus (Morava), și asimilarea celor de pe coasta dalmată. În istorie, thracii sînt cunoscuți și ca purtători ai culturii bronzului.

Numele etnic thrax, thraex, care apare prima oară în epopeele homerice, latinește' *thraex, thraeci, thraces*, are origine incertă, probabil grecească sau ellenică. Grecii venind în legătură cu vreun clan sau trib cu acest nume l-au răspîndit și generalizat asupra tuturor triburilor care vorbeau o limbă comună, sau înrudită și duceau o viață social-economică similară.

Thracii, după cum constata Herodot, erau dezbinați, de aceea n-au putut constitui un stat thrac, unitar, care să cuprindă toate neamurile și teritoriile locuite în masă de ei. Numărul triburilor thrace depășea cifra de o sută. Strabo cunoaște numai 22, desigur pe cele mai importante. Unul din cele mai numeroase dintre ele a fost al *odrysilor*, așezat pe cursul inferior al râului Hebrus (Mărița) și pe versantul nordic al Munților Rodope. *Tinii* au trăit pe țărmul Mării Negre, la sud de masivul Haemus (Stara Plavina). Vecinii lor au fost *astii*. Un alt trib foarte numeros și puternic era al *geților*, din care un grup era așezat între Carpați (Muntenia, Moldova etc.), Haemus, râul Osem (afluent al Dunării, în dreptul orașului Tg. Măgurele) și Pontul Euxin, iar altul era așezat între Carpați și podișul Transilvaniei, cunoscut sub numele de *daci*. Alte triburi thrace au fost *tribalii* și *mysoi (moesii)*. Primii locuiau în

preajma râului Oescus (Isker), iar moesii între Dunăre și Haemus. Tribalii sînt cunoscuți și din luptele purtate cu Alexandru cel Mare, apoi din participarea lor la marea expediție a regelui macedonean în Persia. În cîmpia Sofiei — capitala Bulgariei — au trăit *sarzii* sau *serzii*, în mijlocul cărora s-a ridicat în epoca stăpînirii romane Serdica (Sofia). În jurul orașului de azi Kiustendil locuiau *denteletii*.

Thracii, ca de altfel toți nordicii, erau blonzi (flavi, rubri), cu piele de culoare deschisă, robuști, de statură înaltă, erau renumiți călăreți și vînători. În privința calităților morale și fizice ale thracilor, ale defectelor pe care aceștia le aveau, opiniile istoricilor antici sînt uneori laudative, altelei depreciative. Herodot spune că erau leneși, iar alți istorici completează, spunînd că erau primitivi, vicleni, desfrînați. Aprecierile sînt în bună parte subiective, fiindcă aparțin istoricilor greci, care raportau constatările lor la societatea în care trăiau, superioară față de cea a triburilor primitive.

Cultura materială și spirituală pe care au dezvoltat-o thracii demonstrează că acest popor dispunea de mari valențe intelectuale. Thracii au dat pe legendarii cîntăreți *Orfeu* și *Thamyris*, iar thraco-frigienii zeitățile *Dionysos*, *Semele*, *Sabazios*, *Silenul Sirene*; pe zeul medic *Aesculap*, în domeniul medicinei; pe cel mai de seamă istoric — în perioada ellenistică — *Thucydides*; artiști ca *Brygos*, *Doidalses*; gramatician ca *Dionysos Thrax*.

Thracii n-au dat dovadă de calități politice și militare deosebite, dar în lumea ellenistică și romană, mai ales în perioada Romei imperiale, din rîndul lor s-au ridicat șefi militari și împărați romani cu remarcabile calități, ca de exemplu: Maximinus Thrax, Aurelianus, Claudius al II-lea, Galerius, Constantin cel Mare, Justinian etc. Formații auxiliare și legiuni recrutate din rîndul thracilor au luptat vitejește pe diferite cîmpuri ale imensului Imperiu roman tricontinental.

Limba thracilor este un idiom i.e. independent din grupa satem înrudită cu limba illyră. Dispărută azi, prin romanizarea triburilor thrace, apoi slavizarea parțială a populației romanizate, limba thracă a fost în parte reconstituită pe bază de material lingvistic thrac existent, redus și de inegală valoare documentară, cum sînt: cîteva imprecații stereotipice la adresa profanatorilor de morminte, unele inscripții funerare și religioase frigiene, o inscripție thracă cu litere grecești pe un inel — nedescifrată pînă în prezent —, glose constînd din cuvinte izolate păstrate de lexicografi (70—80 din care numai 27 se pot identifica), nume dace de plante în număr de 40, păstrate în scrierile de botanică ale lui *Dioscorides* (Pedanios) din Anazarba, celebru medic în sec. I. e.n., nume proprii în număr de vreo 2 050.

Numele proprii, antroponimele, exprimau de obicei calități morale sau fizice: *Aidezyles* care „luminează“, *Bendis* „melodie“, *Bidia* „credință“ etc.; sau nume de animale: *Cozeil* „capră“, *Hesbenus* „cal“ etc.; *Blostis* „floare“. Numele erau de obicei compuse din două teme, care amintesc pe cele ale grecilor, celților, hindușilor, germanilor, perșilor și armenilor: *Auluporis*, *Bithitralis*, *Dinikenthos*, *Mukoporis*, *Rhaiskuporis*; mai rar erau nume dintr-o singură temă: *Cotyso*, *Bithys* sau *Seuthes* etc.

Toponimele thrace se recunosc după elementele : *diza* și *dizos*, la cetăți ; *para* și *dava* la sate, sau după radicalul *germ*, pentru localități cu izvoare de apă caldă.

În ce privește, *religia*, thracii erau politeiști și au avut o foarte bogată mitologie, care a influențat și mitologia vechilor greci. De aceea Thracia era considerată leagănul numeroaselor mituri și legende grecești. Un însemnat număr de zei și eroi din pantheonul grec, care la prima vedere păreau autohtoni și au avut rol important în religia grecilor, sînt de fapt de origine thracă.

O caracteristică în practicile religioase ale thracilor era concepția animistă și cultul pentru forțele naturii. O altă caracteristică a religiei lor este henoteismul, prin care trebuie înțeleasă o ierarhizare a divinităților, comună tuturor popoarelor indoeuropene.

Influența mitologiei grecești mai ales din perioada ellenistică este evidentă în pantheonul thrac : Zbelthiurdos, bărbosul zeu al luminii și fulgerului, își are corespondent în Zeus al grecilor ; Bendis este Artemis a grecilor și este înfățișată în sculpturi aidoma ei, cu arcul și săgeata călărind și însoțită de cîini de vînătoare. Despre aceasta din urmă, Platon spunea, în opera sa „Republica“, că era venerată în special de străini și thracii orbi. Dar pe lîngă aceste divinități de origine greacă, la thraci era practicat, în epoca ellenistică, cultul lui Apollo. Zeii cei mai iubiți ai thracilor erau Sabazius sau Savadius și, înrudit cu ei, Dionysos, considerat de origine thrac, sărbătorii cu fast, petreceri zgomotoase și orgii. Eroul thrac sau „călărețul thrac“ este înfățișat cu cîini de vînătoare, porci mistreți, cerbi și lei, pe pietrele funerare ale marilor domnitori. Cultul lui este legat de credința vechilor thraci despre viața de dincolo.

Preoții aveau mare trecere la thraci. Este cunoscut cazul lui Deceneu, ca sfetnic al marelui rege.

Zeului suprem i se aduceau jertfe omenești. Dintre obiceiurile legate de ritul înmormîntării este de reținut că la moartea vreunui nobil era ucisă una din soții, care era apoi îngropată laolaltă cu soțul decedat. Procesul era însoțit de jocuri războinice, iar peste mormînt se puneă grămadă de pietre.

Geții, spune Herodot, se cred nemuritori. Această afirmație trebuie înțeleasă în sensul că aveau credința în metempsihoză — nemurirea și transmiterea sufletului — și că vor ajunge în tovărășia zeilor.

Arta și cultura thracilor s-a dezvoltat în legătură indisolubilă cu arta și cultura ellină radiată de coloniile grecești, așezate pe țărmul Mării Egee și al Mării Negre, de asemenea sub influența scită și celtă. Cultura materială în orașele grecești se afla la un nivel superior de dezvoltare față de cea existentă în Thracia. De aceea nu constituie nici o surpriză faptul că la înfrumusețarea clădirilor publice din orașul Apollonia s-a făcut apel la arhitectul grec Calamis ; că orașul Mesembria avea un teatru după modelul grecesc ; că la Callatis și Histria cioplitorii, cizelatorii sau ceramiștii lucrau pentru satisfacerea unei clientele tot mai numeroase și mai pretențioase din Dobrogea și din nordul Dunării. Despre nivelul cultural al orașului Callatis vorbește semnificativ faptul că este locul natal al „geografului epocii“, Demetrios Thrax.

Coloniile grecești de pe țărmul Mării Egee au jucat un rol important mai ales în viața economică și culturală a thracilor. Abdera a fost orașul în

care s-au născut Democrit și Pythagora, primul fiind un zelos susținător al filozofiei materialiste, iar al doilea renumit matematician și înțelept (sec. VI).

Cultura materială a thracilor are și un caracter propriu, original, care se remarcă prin motivele tradiționale decorative, uneori cu trăsături de inspirație scitică. Măiestria artistică thracă și în special obiectele de artă thrace sînt reprezentate prin numeroase obiecte de aur, argint și bronz sau lut, ca și prin diferite vase găsite pe morminte.

Pentru *arhitectura* thracă caracteristice sînt construcțiile funerare și monumentele funerare, în număr de cîteva mii, și care trădează influența ellină în acest domeniu. Mormintele sînt din piatră, înalte și prevăzute cu un coridor subteran. Tipic și pînă azi unic în felul său este mormîntul bogat decorat descoperit la Cazanlıc (R. P. Bulgaria).

Cultura materială și spirituală a thracilor a intrat într-o fază de declin în sec. III î.e.n. Faptul se datorește pauperizării populației, mai ales în a doua jumătate a secolului amintit, cît și invaziilor distrugătoare ale celților (sec. III), bastarnilor (sec. II), goților (sec. I). Pe de altă parte, se observă o diminuare sensibilă a originalității în arta thracă, pînă la dispariția ei.

Dezvoltarea social-economică a thracilor. Cultura bronzului în spațiul carpato-balcanic și ai cărei purtători erau thracii se încheie către sfîrșitul secolului al XII-lea î.e.n., după care ia naștere cultura fierului, numită a hallstattului timpului. Este prima perioadă a fierului și ea durează pînă în secolul al VII-lea î.e.n. Noul metal revoluționează societatea și cultura populațiilor din spațiul carpato-balcanic, impunîndu-i o structură puternic diferențiată, cu șefi asemănători grecilor din epoca „homerică“.

În a doua jumătate a sec. VIII î.e.n., cultura hallstattului timpuriu suferă transformări, care duc la o nouă fază în cultura fierului, aceea a hallstattului mijlociu (750—600 î.e.n.). Mobilitatea triburilor a determinat o potențare a unității culturale pe întreg spațiul carpato-balcanic.

Majoritatea triburilor thrace, mai ales cele din cîmpie, se ocupau cu agricultura, cultivînd cereale. Păstoritul era de asemenea prosper. În regiunile deluroase care înconjoară Carpații, în ținuturile de la sud de Stara Planina viticultura era o îndeletnicire predilectă. În antichitate se considera că patria viței era țărmlul thracic al Mării Negre, unde și în prezent crește cultivată sau de pripas vița de vie. Thracii erau cunoscuți în antichitate ca renumiți băutori de vin, iar cazul cu Burebista, care a dispus stîrpirea viței de vie, este elocvent în această privință. Strabo corectează acest tablou al societății thrace adăugînd că la moesi erau mulți asceți, care nu beau vin și trăiau consumînd miere, lapte și brînză.

Thracii se ocupau cu creșterea animalelor, mai ales a cailor, măgarilor și oilor. În Iliada, Thracia este descrisă ca patria oilor, iar thracii erau apreciați ca excelenți înblînzitori de cai.

Una din ocupațiile importante pentru economia thracă era mineritul și prelucrarea metalelor. Se extrăgea minereu nu numai din nisipul rîurilor, ci și din mine (cuniculi). Din metal thracii confecționau obiecte de uz casnic, podoabe, arme.

În urma folosirii metalelor, mai ales a fierului, implicațiile s-au concretizat în societatea thracă, prin apariția claselor sociale. Unealta din metal este mai productivă; se produce o acumulare de bogăție, iar aceasta va duce la o diferențiere socială. Din informațiile pe care le furnizează Iliada și Odiseea, de asemenea descoperirile arheologice, rezultă că în sec. al VI-lea î.e.n. în societatea thracă din spațiul carpato-balcanic exista proprietatea privată. Însemnările lui Herodot vorbesc clar despre existența unor șefi-conducători, țărani liberi și sclavi, care puteau fi vinduți.

Rolul femeii în societatea thracă era relativ minor, fiind subordonată întru totul bărbatului, care putea dispune asupra vieții sale și a copiilor lor; poligamia constituia un obicei înrădăcinat.

Istoria thracilor. Din mulțimea de triburi thrace se disting trei mari grupe, care au dobândit cu timpul trăsături deosebite datorită condițiilor geografice, economice, istorice și culturale diferite. O grupă o constituiau mysienii și frigienii din Asia Mică, a doua thracii propriu-ziși din Peninsula Balcanică, iar a treia geto-dacii. Între cele trei grupe au existat deosebiri de dialecte, de tendințe religioase, de obiceiuri, de orientări culturale.

În cele ce urmează va fi schițat trecutul celor două grupe europene.

Istoria scrisă a thracilor, incluzând și pe cei de la nordul Dunării, începe o dată cu informațiile lui Herodot despre expediția lui Darius (514 î.e.n.), regele perșilor, împotriva sciților. Triburile thrace de-a lungul Mării Negre s-au supus marelui rege, în schimb geții, care formau probabil o uniune tribală între Haemus și Carpați, au opus rezistență.

Thracii din sudul Peninsulei Balcanice au jucat rol important în cadrul războaielor purtate de perși, sub conducerea lui Mardonius (492 și 480 î.e.n.), thrac de origine, apoi de Xerxes, urmașul lui Darius, împotriva grecilor.

Către 460 î.e.n., *odrysii*, cel mai puternic dintre triburile thrace, reușesc să-și impună supremația și să întemeieze un „imperiu“ sub conducerea regelui Teres. Sitalkes, fiul său (440—424 î.e.n.) a întărit statul odrys și i-a extins granițele pînă la Dunăre. Capitala regatului odrys era la Cypsela (Bulgaria, Koprinka). Frunțașii triburilor supuse, un fel de vasali, erau obligați să aducă daruri regelui, iar orașele grecești să plătească tribut, de vreo 400 de talanți, care a sporit cu timpul.

Ridicarea Macedoniei sub Filip al II-lea a dus în mod inevitabil la un conflict între acesta și triburile thrace dezbinat după moartea lui Sitalkes. Filip al II-lea a cucerit teritoriul dintre râul Nestos (Mesta) și Dunăre, unde a înfruntat pe un „Histrianorum rex“. — probabil regele unei uniuni tribale gete —, și a anexat teritoriul deținut de regele scit Ateas, în Dobrogea. Astfel o parte din Thracia deveni provincie sub un șef macedonean. Urmașii lui Filip al II-lea, — Alexandru cel Mare, Antipatros și Lysimachos, — au dus lupte grele pentru menținerea cuceririlor făcute. Diadohul Lysimachos a încercat în două rînduri să-și asigure granița dunăreană, prima oară trimițînd pe fiul său Agathocles, iar a doua oară conducînd personal o armată peste fluviu. Ambele expediții s-au terminat prin înfrîngerea armatelor macedonene de către Dromichete, conducătorul unei uniuni tribale.

După moartea lui Lysimachos (la 281 î.e.n.), influența Macedoniei scade în Thracia, mai ales că invazia galaților (celți) din 280 î.e.n. a zguduit profund statele ellenistice din Macedonia și Thracia.

La sfârșitul secolului al III-lea și începutul celui următor, puterea celților, care invadaseră și Dacia, scade. În Thracia odrysii încearcă să-și refacă puterea de odinioară. O uniune tribală mai trăiește timp de jumătate de secol, după care sucombă în fața puterii ineluctabile a Romei. Este supusă și Macedonia, care la 146 î.e.n. devine provincie romană. Statul clientelar thrac a supraviețuit acestui eveniment pînă la 46 e.n., cînd e supus Romei.

Thracii se răscoală în mai multe rînduri împotriva ei, dar de fiecare dată sînt înfrinți și, în cele din urmă, ținutul dintre Haemus și Marea Egee e transformat în provincie romană cu numele Thracia, iar teritoriul dintre Haemus și Dunăre în provincia Moesia.

Triburile geto-dace din nordul Dunării lovite de celți și bastarni se coalizează, formînd uniuni tribale durabile. Una din ele, în Transilvania, este sub conducerea lui Rubobostes, databilă la începutul sec. II î.e.n.; alta este la Dunărea de Jos. Cea mai însemnată însă se realizează în prima jumătate a sec. I î.e.n., în frunte cu Burebista, care izbutește să unească triburile geto-dace din Dacia întregă. Încercarea marelui rege de a realiza o centralizare în cuprinsul ei, reducînd puterile șefilor de triburi, s-a terminat însă prin uciderea lui și destrămarea unității amintite. Decebal va merge pe urmele lui, dar el a avut de înfruntat puterea Romei imperiale. În două războaie sîngeroase, 101—102 și 105—106 e.n., rezistența sa a fost sfărîmată, iar Dacia transformată în provincie romană.

Populațiile thraco-geto-dace cuprinse în Imperiul roman și încadrate în administrația, armata, economia și civilizația romană, care atinsese apogeul strălucirii sale, nu au putut să-și conserve ființa etnică, dispărînd din istorie.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Izvoare: Flavius Arrianus, *Expediția lui Alexandru cel Mare în Asia*, traducere de Radu Alexandrescu, București, 1966.

Herodot, *Istoriei* vol. I, traducere de Adelina Piatkowski, București, 1961.

C. Suetonius Tranquillus, *Viețile celor doisprezece cezari*, trad. de David Popescu și C. V. Georoc, București, 1961.

Lucrări de sinteză: K. Jireček, *Istoriya srba*, vol. I, Beograd, 1952.

D. Kosev, colectiv, *Istoria na Bălgariia*, vol. I, Sofia, 1961.

D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1967.

I. I. Russu, *Illirii. Istoria, limba și onomastica. Romanizarea*, București, 1969.

I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, București, 1959, vol. II, 1967.

GENEZA ORAȘELOR MEDIEVALE EUROPENE

CONSTANTIN ȘERBAN

Trecerea de la feudalismul timpuriu la cel dezvoltat — însoțită pe de o parte de descompunerea treptată a economiei naturale și de o afirmare din ce în ce mai puternică a economiei de schimb, iar pe de alta de reapariția procesului de separare a meșteșugurilor de agricultură — avea să ducă implicit la nașterea orașelor medievale, a acelor așezări urbane complexe cu o populație mai densă decât a satelor, cu o multitudine de funcții, cea economică fiind prioritară, și cu o fizionomie specifică, care vor exercita o influență puternică asupra vieții rurale.

De-a lungul atîtor secole care s-au scurs de atunci pînă azi, multe din orașe au dispărut sau și-au pierdut fizionomia și unele funcții inițiale. Altele însă s-au transformat, îmbrăcînd, în fiecare epocă istorică ce au parcurs-o, veșmîntul arhitectonic adecvat timpurilor noi, pentru a-l lepăda treptat pe cel de la origini. Imaginea multora din ele s-a păstrat în stampele vremii sau în contextul unor miniaturi și picturi de epocă, pe vitraliile unor biserici și mănăstiri sau în paginile îngălbenite de vreme ale unor manuscrise din arhive; de a altora nu se știe mai nimic.

Din fericire, au mai dăinuit pînă în zilele noastre destul de multe orașe medievale cuprinse în perimetrul orașelor moderne, constituind centrul istoric al acestora. Unele sînt conservate aproape în întregime cu zidul de incintă, cu străzile înguste, puțin întunecoase și întortocheate, cu casele din piatră înghesuite, și cu mai multe caturi, cu piața centrală în jurul căreia se mai află cîteva clădiri ale vechilor instituții, cu pitoreștiile lor lăcașuri de cult, amintind un stil arhitectonic cîndva înfloritor, declarate în zilele noastre monumente istorice și de interes turistic (de ex. Spoleto, Perugia, Padova, Poitiers, Toledo, Oxford, Sighișoara). Acestea sînt însă cele mai fericite cazuri. În rest, din vechile orașe medievale mai dăinuie, aproape în general, numai zidurile de incintă sau numai turnurile cu porțile lor mărețe sau numai fragmente din aceste fortificații destul de solide la vremea lor (de ex. Roma, Bologna, Siena, Carcassone, Cordoba, Salonic, Novgorod, Sibiu, Brașov). Din cele mai multe s-au păstrat numai unele vechi clădiri care odinioară, cu strălucirea lor, îndeplineau funcții laice sau religioase.

Bineînțeles că la ruinarea fostelor orașe medievale, la distrugerea parțială sau totală a multor construcții de mare valoare arhitectonică și istorică, totodată, au contribuit nu numai intemperiiile, incendiile, cutremurele, demo-

lărilor conștiente ale unor edili atrași de linia arhitectonică modernă ci și unele calamități aduse de războaie și în special de cel de-al doilea război mondial care le-a întrecut pe toate, pînă acum, prin distrugerile provocate.

Geneza orașelor medievale europene, considerată și azi una din cele mai complexe probleme din istorie, a atras atenția specialiștilor încă din secolul trecut, iar de atunci pînă în zilele noastre s-au scris numeroase sinteze, monografii, studii și articole pe această temă. În acest sens, ne referim la cercetările lui A. Thierry, A. Dopsch, W. Sombart, H. Pirenne, F. L. Ganshof, V. V. Stolițkaia-Tereșcoviți, pentru a aminti numai cîteva nume de seamă. Din cunoașterea lor rezultă că principala problemă care a preocupat pe acești cercetători a fost aceea referitoare la modul cum au luat naștere orașele medievale și în acest sens au pus în circulație științifică diferite teorii. Raportarea acestui proces istoric la întreaga societate europeană implică în același timp rezolvarea și la altul aspect al problemei și anume dacă apariția orașelor medievale a avut loc în același timp în diferite regiuni ale continentului.

Cercetările întreprinse în această direcție au ajuns la concluzia că din acest punct de vedere există un decalaj cronologic și anume că orașele medievale din Europa de Apus au apărut în secolele IX—X iar în nordul continentului abia din secolul XI. Tot așa, s-ar putea vorbi de orașe medievale în Imperiul Bizantin chiar din sec. VIII, în schimb în Transilvania abia din secolele XI—XIII. Acest decalaj cronologic în apariția orașelor medievale europene este o realitate care nu trebuie ignorată. Ea rezultă din faptul că acolo unde a existat o tradiție de viață urbană, de ex. pe teritoriul fostului Imperiu roman de Apus, apariția orașelor medievale a avut loc mai devreme decît în regiunile aflate dincolo de hotarele acestuia.

Și pentru că s-a amintit despre o tradiție a vieții urbane, bineînțeles moștenită din societatea antică, să vedem care era situația orașelor din Europa de Apus în evul mediu timpuriu, la sfîrșitul căruia istoricii sînt de acord că s-au născut noile așezări umane de acest fel. Unii istorici chiar din zilele noastre afirmă că orașele din evul mediu timpuriu ar fi fost în bună parte numai centre întărite, reședințe ale unor monarhi, stăpîni de domenii feudale, episcopi și din acest motiv n-ar merita această denumire de așezare urbană, deoarece se deosebeau prea puțin de sate. Alții însă susțin, pe drept cuvînt, că în această perioadă a evului mediu au existat orașe și o viață orășenească (de ex. Londra, Colonia, Paris, Roma), dar în condiții cu totul deosebite. Și iată cum :

Se știe că începutul evului mediu în Europa de Apus a fost caracterizat prin noi migrații ale ostrogoților, longobarzilor, ale avarilor, anglo-saxonilor cărora aveau să le urmeze apoi acelea ale arabilor, normanzilor și ungurilor. Din acest motiv viața urbană din Franța, Italia, Țările de Jos, Spania a intrat în declin iar economia naturală a devenit pentru cîtăva vreme predominantă. Acest declin — pentru care unii istorici (de ex. R. Latouche) folosesc expresia de „eclipsă parțială a vieții urbane“ — este ilustrat prin reducerea resurselor economice care contribuiseră pînă atunci la înflorirea lor, de ex. schimbul se face acum întîmplător, atelierile meșteșugărești își restrîng activitatea și produc mărfuri în special pentru consumul populației locale (fie din lipsa de materii prime și a unui schimb permanent între sat și oraș, fie din lipsa securității drumurilor care împiedica pe

negustori să vină cu mărfuri din alte părți). În felul acesta meșteșugurile și comerțul apar ca o completare a activității agricole iar din centre economice înfloritoare, cum fuseseră pînă atunci, orașele devin simple centre administrative și bisericești (de ex. Milano, Ravena, Lyon, Colonia, Rouen).

Totodată, populația așezărilor urbane este în scădere, numeroși locuitori preferînd așezările rurale, unde se aflau mai multe mijloace de trai și o securitate mai mare pentru ei și bunurile lor. Astfel, în această vreme sînt frecvente orașele care au o populație între 1.500 și 6.000 locuitori, excepție făcînd Roma cu peste 20.000 de locuitori.

Din aceleași motive, în perioada feudalismului timpuriu orașele din Europa de Apus încep să-și schimbe, totodată, și fizionomia, fapt care reflectă preocupări locale de securitate ale puținilor locuitori ce le mai populau. Este vorba de apariția zidurilor de incintă ridicate cu materialele provenite din dărîmarea unor monumente civile sau religioase menite să protejeze numai anumite cartiere ale acestora (de aceea și suprafața orașului se restrînge) și la adăpostul cărora se refugiau adesea și țărani din împrejurimi. În felul acesta orașele se transformă în adevărate cetăți. Tot în adevărate cetăți se transformă și unele orașe care erau centre bisericești, de ex. reședințele episcopale (ca cea din Maastricht), cunoscute sub numele de *civitates* a căror populație era formată nu numai din clerici dar și din negustori, meșteșugari, militari, mici funcționari.

Dar, așa cum o arată multe cercetări cu privire la istoria orașelor medievale din Europa de Apus, viața urbană a continuat să existe nu numai în interiorul incintelor fortificate pe timpul marilor migrații ci și în afara acestora, depășind în majoritatea cazurilor această centură protectoare; fenomenul era rezultatul sporirii populației pe măsură ce calamitățile provocate de venirea migratorilor încetau vremelnic sau definitiv. În acele locuri activitatea umană lua un avînt, locuitorii se stabileau în afara incintei fortificate, mai aproape de locurile de cultură și numai în cazul reapariției pericolului căutau adăpostul zidurilor orașului.

Această nouă situație a făcut să apară în topografia orașului noi elemente. O parte a acestuia se va numi *urbs* și va fi locuită de orașenii propriu-ziși. O alta din imediata apropiere numită *territorium* (unde de altfel erau și locurile de hrană) va fi locuită de către populația din mediul rural. În fine, o zonă intermediară între *urbs* și *territorium* va fi *suburbium*, locuită de către noii veniți și care, cu timpul, se va integra așezării orașenești propriu-zise, după o lege istorică existentă de-a lungul timpurilor.

Documentele medievale atestă existența suburbiumului abia în secolul VIII, iar mai înainte sub numele de *loca suburbana*, ca fiind teritoriul din imediata vecinătate a incintei orașului, destinat locuirii de către noii veniți. În antichitate, această zonă din topografia orașului se numea *pomoerium*; aici nu era voie nici să se clădească vreo construcție, nici să se cultive ogoare, și nici să se înhumeze morții, cimitirul orașului fiind mai departe, în afara zidurilor. În evul mediu timpuriu în această parte au apărut primele cimitire ale comunităților creștine, unde foarte curînd aveau să se ridice și primele basilici, ce ulterior vor deveni un nucleu de *loca urbana* și apoi de suburbium (de ex. la Poitiers bisericile St. Radegonda și St. Hilaire, la Reims, biserica St. Remi, la Bourges biserica St. Oustrille, la Tours biserica St. Martin etc.).

De altfel, în epoca merovingiană majoritatea mănăstirilor se vor afla în afara zidurilor orașului unde se găseau livezile, fînețele, cîmpurile de cultură, și vor fi mai tîrziu nucleul multor viitoare cartiere ale acestora. Așa de ex. mănăstirea St. Germaine-des-Près din Paris a fost cîndva o mănăstire în afara zidurilor orașului (*des Près* însemnînd *din livezi*), pentru ca ulterior să dea naștere unui tîrg — *bourg*, în sensul de loc pentru efectuarea unui comerț periodic. De altfel, termenul ca atare se pare că nu este atestat în izvoarele istorice înainte de sec. IX.

Oare ce imagine avea orașul din evul mediu timpuriu cînd viața urbană se afla în declin. Desigur că multe din ele erau cu totul ruinate, lipsite de strălucirea pe care o avuseseră cîndva orașele antice. De altfel, orașul medieval nu se suprapusese peste cel antic, chiar dacă acela nu dispăruse, ci mai curînd *lîngă* el sau *în jurul lui*, se vor ivi noile adaosuri. În noul oraș, casele nu mai sînt în mod exclusiv din piatră ca în antichitate, mai întii pentru că multă vreme au lipsit materialele de construcție și meșterii respectivi. Apoi nu mai era timpul necesar pentru construcție, în fine lemnul se găsea la îndemînă în pădurile din apropiere, se lucra ușor iar pentru construcția unei case, a unei colibe nu mai era nevoie de un meșter specializat. Mai mult, astfel de meșteri se găseau ușor în mediul rural, unde casele erau din lemn. Și totuși, noile case aveau să împrumute din vechile construcții ale orașului antic din apropiere mai ales pietrele pentru temelie, restul de piatră fiind utilizat la ridicarea incintei de apărare.

Concomitent cu supraviețuirea orașelor antice în evul mediu timpuriu, în noile condiții istorice, lupta de apărare împotriva noilor migrații a determinat apariția în Europa de Apus a unui număr mare de castele, menționate în documente *castrum*, *castellum*. În epoca lui Carol cel Mare se vor ridica cetăți pentru apărarea marelui stat franc împotriva saxonilor, avarilor și arabilor, pe timpul luptelor din Spania împotriva arabilor — Reconquista — se vor construi în această țară, de asemenea, multe castele. În secolul IX ele erau atît de numeroase încît au dat numele unui stat spaniol, Castilia (Țara castelilor). Tot din secolul IX, cînd se continuă fortificarea vechilor orașe, încep să apară noi cetăți menite să apere pe locuitori împotriva incursiunilor normanzilor în Franța, Italia, Germania, Anglia. În felul acesta, treptat, pînă în secolul X Europa de Apus are aspectul unei adevărate tabere militare prin numeroasele așezări urbane fortificate și construcții militare care ofereau orașenilor și țăranilor posibilitatea de a-și apăra viața și bunurile lor.

O adevărată renaștere a vieții urbane în Europa de Apus avea să fie consemnată încă înainte de secolul XI și anume prin apariția unor noi orașe, drept urmare a progresului înregistrat de meșteșugarii din mediul rural (din sate libere și de pe domenii) care produceau nu numai pentru consumul strict local ci și pentru populația din alte părți căreia îi vindeau produsele în bîlciuri și iarmaroace. Acești meșteșugari, pentru a afla condiții mai bune de muncă, pentru practicarea meșteșugului lor, dar mai ales pentru a ieși din dependență feudală au fugit de pe domeniile feudale și s-au refugiat la adăpostul zidurilor orașelor fortificate și al cetăților care-i puteau apăra împotriva foștilor lor stăpîni, punînd bazele acelor așezări urbane numite în documentele carolingiene *portus*.

Primele orașe de acest fel au luat naștere în Italia în secolul IX, în Lombardia și Toscana (Pavia, Verona, Cremona, Milano, Pisa, Luca) apoi s-au înființat pe țărmul Mării Nordului (Hamburg, Bremen, Antwerpen), Mării Baltice (Lübeck), Mării Adriatice și Mediterane de Apus (Veneția, Genova, Barcelona, fostă **Barcina**), la gura unor estuare, pe malul unor râuri, fluvii ca Dunărea, Padul, Rinul, Ronul. Totodată, ele au apărut de-a lungul unor mari drumuri comerciale care străbăteau continentul (Trier, Mainz, Florența, Ferrara, Bologna, Siena), precum și acolo unde poposeau de obicei negustorii cu mărfurile lor, în apropierea unor mănăstiri, a unor construcții fortificate, unde se țineau din când în când, bîlciuri și iarmaroace, aceste vechi locuri, în condițiile unei economii naturale dezvoltate, fiind tipice pentru efectuarea schimbului de mărfuri. Bîlciurile și iarmaroacele au funcționat o vreme pe bază de tradiție; curînd, ele vor deveni o sursă de venituri pentru biserici și mănăstiri care vor reclama din partea monarhului concesiunea lor, ca pe un privilegiu, situație atestată începînd din secolul IX, de ex. la Angers (838). În Germania, apar din secolul X, de ex. la Worms (947), ca și în Italia, de exemplu la Bergamo (968).

Ca piețe periodice săptămînale, lunare sau anuale bîlciurile și iarmaroacele, organizate adesea în legătură cu o sărbătoare religioasă, aveau să învioreze piața noilor orașe unde se înfiripa totodată și o piață permanentă. Pe piața orașelor se desfăceau mărfuri de către producători din mediul rural din imediata apropiere, dar mai ales acelea produse de meșteșugarii care locuiau în incinta așezării urbane. Aceste mărfuri erau în general de larg consum, cum le numim noi azi, și anume: mărfuri alimentare (de ex. pește proaspăt sau sărat, carne, miere, ulei, brînzeturi, fructe), materii prime (de ex. lînă, fier, piei crude sau tăbăcite, vopsele pentru țesături), produse finite (de ex. postav, încălțăminte, cuțite, seceri, frînghii etc.). În orașe, meșteșugarii erau, totodată, și negustorii propriilor lor mărfuri la început, de aceea în documente *negociatores* se confundă cu *artifices*. Cît privește pe negustorii intermediari, inițial aceștia au fost străini care staționau vremelnic, iar mai apoi s-au stabilit definitiv construindu-și prăvălii, pivnițe, depozite. Împreună cu meșteșugarii, ei se numesc *mercatores*. Astfel, treptat a luat naștere centrul comercial al orașului, ulterior transformat în cartier comercial, în unele așezări urbane fiind îngrădit cu un zid (de ex. la Hamburg, Magdeburg, Paris, din sec. X).

Cît privește condiția juridică a orașelor, ea rezultă din împrejurările care au permis apariția lor. Construite pe teritorii aparținînd monarhului, marelui senior, fie vasalilor săi, fie bisericii, orașele aveau să depindă multă vreme de aceștia, cu deosebirea că locuitorii lor nu aveau aceeași condiție de servitute personală ca șerbii. Orașenii dispuneau de libertate personală care era compensată față de feudali prin prestarea unor slujbe, cu plata în natură a unor produse, rezultate de pe ogoarele lor, cu plata unor taxe în bani, ca în Franța, Anglia, Italia.

Treptat, orașenii prosperînd, vor lupta pentru eliberarea parțială și apoi totală de astfel de servituți feudale prin obținerea, fie prin răscumpărare, fie prin constrîngerea feudalilor respectivi, a unor *charte* de eliberare, de ex. orașul Huy, din Țările de Jos, obține în secolul XI, o asemenea chartă, Liège și Maastricht în secolul XII. În Anglia Henric I acordă în sec. XII o cartă de eliberare pentru locuitorii orașului Londra care a atras ulterior apariția

organelor locale proprii de conducere. În Spania asemenea charte de eliberare se numeau *fueros* și au fost acordate de regii Castiliei prima dată în timpul Reconquistei. De aceea, adăpostirea în orașe a unor șerbi fugiți de pe domenii era urmată după un an și o zi de recăpătarea libertății personale. De aici și dictonul „Aerul de oraș te face liber“.

Așadar, pe măsură ce ne apropiem de secolul XI, numărul orașelor noi, ca centre meșteșugărești și comerciale, sporește continuu. Acest fapt a mărit concurența pe plan local, ceea ce a dus la necesitatea organizării circulației mărfurilor în limitele orașului prin reglementarea dreptului de a face comerț și de a practica meșteșugurile. În acest fel au apărut asociațiile profesionale *ghildele* care inițial, în secolul VIII, aveau caracterul unor societăți de asistență mutuală și abia în secolul XI apare *breasla* care reglementează concurența comercială pe plan local (de ex. la Tiel și St. Omer din Țările de Jos). Dacă pentru orașul Tiel nu ni s-au păstrat statutele, le avem în schimb pe acelea din secolul XI ale orașului Valenciennes (1050).

Situația orașelor din părțile răsăritene ale continentului și anume de pe teritoriul fostului Imperiu roman de Răsărit, devenit ulterior Bizantin unde, de asemenea, a existat o tradiție de viață urbană moștenită din antichitate, este cu totul deosebită de cea din Europa de Apus. În feudalismul timpuriu, în această parte a Europei, pe măsura apariției relațiilor feudale, orașele n-au cunoscut nici o perioadă de declin; dimpotrivă, izvoarele istorice confirmă o prosperitate a lor datorită activității continue a atelierelor meșteșugărești și a comerțului. Multe din ele sînt porturi la Marea Adriatică pe coasta Dalmației, (de ex. Split, Raguza); la Marea Egee (de ex. Salonic, Corint); la Marea Marmara (de ex. Bizanțul, mai tîrziu Constantinopolul). Altele sînt așezate de-a lungul marilor drumuri comerciale care străbat Peninsula Balcanică de la țărmul Adriaticii la Dunăre sau la Marea Egee, de ex. Plovdiv, Adrianopol.

Multe orașe cunosc un avînt prin colonizarea slavilor din secolul VII, de ex. cele din Serbia, Bulgaria. Pe coasta Dalmației, unele orașe prosperă atît de mult încît rivalizează cu cele din peninsula Italică, drept urmare a dezvoltării comerțului maritim, dar și a producției meșteșugărești locale.

Pînă în secolul X multe din aceste orașe aveau o administrație proprie, bresle și o viață intensă economică. Mai mult chiar, orașenii dovedesc că pot constitui o forță socială de temut ridicîndu-se contra abuzurilor dregătorilor la Bizanț în secolul VI, sau o forță politică, de ex. cînd sprijină candidatura unor pretendenți la tronul imperial, în secolul VII.

Intr-un fel deosebit au apărut orașele în regiunile din Europa de nord, în Peninsula Scandinavă, pe coastele Mării Baltice, în părțile centrale și răsăritene ale continentului, adică acolo unde nu a fost cunoscută civilizația societății antice, bazată pe relații de producție sclavagiste. În evul mediu timpuriu, în aceste regiuni economia naturală a predominat vreme îndelungată, de aceea apariția directă a relațiilor feudale s-a făcut mai lent. Astfel, în această parte a Europei, aflată dincolo de hotarele Imperiului roman, fie de Apus, fie de Răsărit, primele orașe au avut inițial aspectul unor așezări fortificate, a unor cetăți de apărare, situate pe înălțimi, înconjurare de șanțuri și valuri de pămînt și cu palisade de lemn. Ele erau reședințele unor șefi de triburi, deci centre politice și militare totodată (de ex. Birka și Lund în Suedia, Bergen și

Stavanger în Norvegia, Posnan, Wrocław, Cracovia în Polonia, Praga în Cehia, Kiev, Pskov, Novgorod, Cernigov etc. în Rusia). În ceea ce privește data apariției lor, unii istorici afirmă că ar fi avut loc în secolul X, alții în secolul XII.

Interesant este însă faptul că pe această arie geografică ce cuprinde nordul, centrul și răsăritul Europei, denumirea de oraș este oarecum asemănătoare, de ex. în țările scandinave se numesc *gard*, în Rusia *gorod*, în Cehia *grad*, în Polonia, *grod*, denumire care, de fapt, înseamnă „împrejmuire întărită“.

Ulterior, aceste așezări urbane cu caracter militar și politic își vor schimba aspectul și funcția inițială, în sensul că datorită așezării la periferia lor a meșteșugarilor și negustorilor, vor avea treptat tot mai mult o funcție economică. Această periferie a orașului, numită în Rusia când *pregradie*, când *posada*, va deveni în același timp, locul de refugiu al multor țărani care-și părăseau satele pentru a scăpa din starea de dependență feudală.

Începînd din secolul X, un număr mare de orașe apar în Rusia de-a lungul marelui drum comercial care lega țărmurile Mării Baltice de acelea ale Mării Negre, drum numit „de la varegi la greci“. Alte orașe vor lua naștere din simple sate pescărești aflate pe țărmul mării, sau în jurul unor exploatari miniere, în secolele XI—XII, de ex. în Norvegia, Suedia, Cehia.

Desigur că prezintă interes și cunoașterea modului cum au apărut orașele medievale în țările române. Asupra acestei probleme de asemenea s-a scris destul de mult, începînd de la sfîrșitul secolului trecut și în acest sens ne referim la lucrările lui N. Iorga, fie cele de sinteză și monografice, fie numeroasele studii și articole scrise pe această temă. Ulterior, problema a fost reluată și dezbătută și de alți istorici, de ex. C. C. Giurescu, cu rezultate din cele mai bune. În stadiul actual al istoriografiei, și în acest sens menționăm valoroasele realizări din ultimele decenii, s-a ajuns la cîteva concluzii care s-au dovedit că reflectă realitatea istorică.

Mai întii că orașele medievale din țările române au luat naștere înainte de formarea statelor feudale. Apoi că, în comparație cu situația din celelalte țări europene ele sînt atestate ceva mai tîrziu, adică în secolele XI—XIII. În fine, ținînd seama de condițiile istorice locale, și anume că o parte din teritoriul țării noastre s-a aflat pentru o vreme inclus în hotarele Imperiului roman, înseamnă că în acea parte a existat și o tradiție de viață urbană moștenită din antichitate.

De asemenea, aceleași recente cercetări pe această temă consideră că pentru înțelegerea procesului de geneză a orașelor medievale la noi este nevoie să se țină seama de o serie de factori și anume: de migrația slavilor, de slavizarea regiunilor din sudul Dunării, de încheierea procesului de etnogeneză la popoarele din sud-estul Europei, de fluctuațiile stăpînirii bizantine în regiunea carpato-dunăreană, de incursiunile ungarilor și apoi de stăpînirea lor în Transilvania, de colonizările de populație străină, de ex. sașii, valonii.

Din acest motiv, apariția orașelor medievale în țările române s-a făcut în mod diferit și chiar cu unele decalaje cronologice pe teritoriul acestora; de ex. în Dobrogea și în Transilvania, în special unde a existat o tradiție de viață urbană moștenită din antichitate, în evul mediu timpuriu a avut loc aproape același proces, dar la o scară mai redusă, comparativ cu Europa de Apus.

De aceea, marile migrații au pus la grea încercare aceste orașe. În această regiune viața urbană a intrat într-un declin, mult mai accentuat decât în Europa de Apus, orașele vechi s-au transformat din centre economice în așezări fortificate schimbându-și fizionomia, înconjurate fiind de incinte menite să protejeze viața locuitorilor și să sporească securitatea bunurilor lor materiale. În părțile noastre, de altfel, valul migrator a izbit cu mai multă putere decât în părțile apusene ale continentului, fapt pentru care unele orașe au rezistat mai mult, altele mai puțin. Din același motiv, o parte a populației lor s-a refugiat în mediul rural. Astfel, orașul Histria este abandonat în secolul VII ca și Callatis, Tomis, Appulum (Alba Iulia). Capidava a rezistat pînă în secolul XI, Dinogetia pînă în secolul XII, după care a dispărut. Alte orașe rezistă valului migrator scurt timp apoi, distruse, sînt abandonate de populație dar renasc după cîteva secole; de ex. Appulum renaște în sec. IX—X, Tomis în sec. XII, Callatis în sec. XIII, cînd reapare sub numele de Pangalia (Mangalia de azi).

În Transilvania se constată și situația cînd orașele medievale iau naștere în urma alăturării unui *suburbium* la o cetate, de ex. Cluj, Satu Mare, Turda. În acest caz, la adăpostul unui centru militar este garantată viața și averea aceluia care fac comerț și practică meșteșugurile; tot aici se ține și târgul periodic, iarmarocul. Unele așezări urbane poartă diferite denumiri, de ex. *civitates*, ceea ce înseamnă că sînt foste centre religioase episcopale, ca de ex. Biharia în sec. XI, Alba Iulia, în sec. XII, Turda, Dăbîca, în sec. XIII. Ca și în alte părți din sud-estul Europei, unele așezări urbane din Transilvania provin din centre miniere, de ex. Rodna (sec. XIII), Baia Mare, Zlatna, Abrud.

Răspunzînd aceluiași necesități, forma pe care o au unele orașe medievale din țările române este aceea a cetăților de pămînt, așezări cu caracter militar, amplasate pe ridicături de pămînt, înconjurate de șanțuri și valuri de pămînt, de palisade de lemn asemănătoare cu gorodurile din Rusia. Asemenea valuri de pămînt atingeau o înălțime de 3—7 m, iar șanțurile de 3—8 m adîncime. Așezarea fortificată de la Dăbîca de pildă, care în sec. IX—X a fost și un centru economic și politic, prezintă analogii cu orașele rusești Kiev, Belgorod. Unele din aceste cetăți de pămînt — în Transilvania sînt atestate documentar 160 —, avînd condiții favorabile, s-au putut transforma lent în așezări urbane, deci aici a existat și o viață citadină, de ex. Dăbîca, Morisena; cele mai multe însă au rămas în stadiul inițial.

Asemenea cetăți de pămînt au existat mai puține, ce-i drept, și în regiunile extracarpatiche, unele din ele fiind la originea așezărilor urbane care ulterior au apărut în apropierea lor. Alte așezări urbane au apărut în aceste regiuni drept urmare a înfloririi unui centru de schimb, al unui târg periodic așezat la marginea unei ape sau pe o vale. De aceea, numele lor este de *tîrg* și poartă deseori și numele apei sau văii unde au apărut, de ex. Tîrgul Jiului, Tîrgul Argeșului, Tîrgul Troțușului, Cîmpulungul, denumiri care se vor menține mult timp. Alte așezări apar lîngă o exploatare minieră, de ex. Baia, Ocna Mare.

În felul acesta au apărut pînă la mijlocul secolului XIII așezări urbane destul de numeroase în țările române — mai multe în Transilvania decât în regiunile extra-carpatiche și în Dobrogea — care au fost apoi devastate de tătari

în 1241; ulterior va avea loc o nouă perioadă de renaștere a vieții orășenești, pe măsură ce vor apărea noi și noi orașe începînd mai ales din secolul XIV.

Relativ la condițiile lor juridice, ca și în Europa de Apus, orașele din țările române au fost constituite pe pămîntul domniei (al regelui Ungariei în Transilvania) față de care orășenii, deși oameni liberi, au obligația, pentru folosința pămîntului, să plătească dări în bani, în natură (dijmele din produse), în muncă. Din același motiv domniile posedă ei înșiși locuri în orașe sau în hotarele acestora, de care dispun după bunul lor plac și stabilesc în orașe slujbași care să strîngă dările. Orașele din țările române au fost lipsite de autonomie deplină — cu excepția unora din Transilvania, ca cele șapte orașe săsești — în schimb au avut organe administrative proprii alese de membrii obștei. De aceea, aceste orașe dispuneau de diplome eliberate de domni, în care sînt trecute numai scutițiile și privilegiile locuitorilor.

Numai în orașele înființate pe pămîntul nobilimii sau al boierimii ai căror locuitori de la început au fost considerați în dependență feudală (și deci nu dispuneau de astfel de scutiții și privilegii), s-a desfășurat o luptă continuă împotriva abuzurilor și pentru ieșirea orășenilor din dependența feudală.

Din cele de mai sus rezultă, așadar, că în general orașul medieval european a apărut în perioada de trecere de la feudalismul timpuriu la cel dezvoltat, în concordanță cu reapariția procesului de separare a meșteșugurilor de agricultură, cu un anumit decalaj cronologic de la o regiune la alta, în funcție de condițiile istorice locale. Acest proces istoric are loc în sec. IX—XIII, decalajul privește regiunile aflate în interiorul hotarelor fostului Imperiu roman, unde viața urbană s-a menținut după un declin parțial și trecător, pe de o parte, și celea aflate dincolo de hotarele acestui imperiu, pe de altă parte. Geneza orașelor medievale europene, o problemă complexă în ansamblul ei, este și o explicație, totodată, nu numai a modului apariției și consolidării relațiile feudale pe continent, dar și a apariției și consolidării statului feudal.

BIBLIOGRAFIE

- N. Iorga, *Dezvoltarea așezămintelor politice și sociale ale Europei*, vol. I, *Evul Mediu*, București, 1920, p. 50—59, 93—101.
- H. Pirenne, *Les villes au Moyen Age*, Bruxelles, 1927.
- * * * *La ville*, vol. I—III, Bruxelles, 1954—1957 (Recueil de la Société Jean Bodin, VI—VIII).
- V. V. Stoklikaia-Tereșcoviți, *Originea orașului feudal din Apusul Europei* (Pe marginea materialelor din Germania, Franța și Italia), în „Analele româno-sovietice”, seria Istorie, 2/1955, p. 48—73.
- * * * *La città nell'alto medioevo*, Spoleto, 1959.
- Fr. Roering, *Die europäische Stadt im Mittelalter*, Berlin, 1964.
- C. C. Giurescu, *Tirguri sau orașe și cetăți moldovene din sec. X pînă la mijlocul sec. XVI*, București, 1967.
- Guy Forquin, *Histoire économique de l'Occident médiéval*, Paris, 1969.
- C. Șerban, *Geneza orașelor medievale românești*, în „Studii și articole de istorie”, 1969, XIV, p. 59—72.

- R. Latouche, *Les origines de l'Economie occidentale*, Paris, 1970.
- Șt. Pascu, S. Goldenberg, *Despre orașele medievale din unele țări dunărene*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie”, Cluj, 1971, p. 29—44.
- M. Rusu, *Castrum, urbs, civitas, cetăți și „orașe” transilvănene din sec. IX—XIII*, în „Acta Musei Napocensis”, VIII, 1971, p. 197—204.
- G. Ignat, Stela Cheptea, *Le commencement de la ville médiévale en Moldavie à la lumière des données archéologiques et historiques*, în „Revue Roumaine d'histoire”, 5/1972, p. 881—883.
- R. Manolescu, *Orașul medieval*, în *Prelegeri de istorie universală medievală*, vol. III, Centrul de multiplicare al Universității București, 1973, p. 34—54.

REVOLUȚIA INDUSTRIALĂ ÎN EPOCA MODERNĂ

LUCIA BĂDULESCU ȘI MIRCEA N. POPA

În timp ce pe continentul european, în Franța, revoluția burgheză de la sfârșitul secolului al XVIII-lea răsturna violent Vechiul Regim, peste Canalul Mîneei, în Anglia, avea loc „o revoluție mai puțin zgomotoasă, dar nu mai puțin grandioasă. Aburul și noile mașini-unelte transformaseră manufactura în marea industrie modernă revoluționînd prin aceasta întreaga temelie a societății burgheze...”¹ Odată cu acest din urmă fenomen începea epoca capitalismului industrial.²

Epoca modernă a capitalismului a fost deschisă de revoluția industrială, iar țara în care, pentru prima dată în istorie s-a produs fenomenul, s-a născut și a fost folosită la sfârșitul secolului al XVIII-lea însăși noțiunea de revoluție industrială, a fost Anglia. Meritul de a fi încercat primul elaborarea științifică a conceptului de revoluție industrială îi revine lui F. Engels, după cum tot F. Engels, în colaborare cu K. Marx, s-a ocupat de studierea consecințelor economice și sociale ale fenomenului ca și de semnificația istorică a acestuia.

Prin noțiunea de revoluție industrială se înțelege procesul istoric de transformare calitativă a bazei tehnice a industriei și de înlocuire a întreprinderilor de tip manufacturier bazate pe diviziunea muncii între muncitori care execută operațiile manual, cu ajutorul uneltelor, cu fabrici în care diviziunea muncii este organizată între mașini puse în mișcare cu ajutorul aburilor și deservite de muncitori. Revoluția industrială a însemnat o revoluție totală a tehnicii de producție, o revoluționare a mijloacelor de muncă, o înlocuire a energiei musculare, omenești sau animale, prin forțele naturii, prin energia mecanică; ea a marcat începutul unei transformări radicale a întregii structuri a industriei, punctul de plecare al mării industrii, modificînd prin aceasta caracterul general al economiei. Pe de altă parte, revoluția industrială a implicat revoluționarea societății, modificarea structurii și organizării sociale, ca și a raportului de forțe dintre clasele sociale, delimitarea netă a diferitelor grupuri participante la producție, socializarea în masă a muncii de către capitalism.

¹ F. Engels, *Anti-Dühring*, București, E.S.P.L.P., 1955, p. 288.

² Prima perioadă a capitalismului industrial cuprinde anii 1789—1871 și se împarte în două subperioade: a) 1789—1848; b) 1849—1871. În această ultimă subperioadă s-a produs ceea ce F. Engels numea „revoluția economică” de după 1848. A doua perioadă a capitalismului industrial începe în jurul anului 1871 și se încheie în momentul instaurării dominației monopolurilor, prin 1900.

Fiind un stadiu al istoriei economice și sociale a țărilor în care a apărut și s-a dezvoltat marea industrie capitalistă bazată pe utilizarea mașinilor, revoluția industrială a fost reglementată de legile dezvoltării capitaliste, comune tuturor țărilor, fabrica capitalistă reprezentând, în comparație cu manufactura, forma maturizată a economiei capitaliste. Simbolul revoluției industriale a fost mașina cu aburi a lui James Watt. Într-adevăr, mașina a constituit motorul și caracteristica revoluției industriale, ea a transformat capitalismul primitiv în capitalism industrial.

Progresul tehnic și revoluția industrială sînt două fenomene distincte, deși revoluția industrială implică progresul tehnic. În consecință, nu orice mașină a putut declanșa revoluția industrială sau a avut legături cu aceasta. Mașina de la care pornește revoluția industrială „înlocuiește pe muncitorul care mînuiește o singură unealtă cu un mecanism care operează deodată cu un mare număr de unelte identice sau de aceeași speță și care este pus în mișcare de o singură forță motrice, oricare ar fi forma ei”.³ Așadar, revoluția industrială pornește de la *mașina unealtă*. Karl Marx sublinia că „punctul de plecare al mării industrii îl formează revoluționarea mijlocului de muncă”, iar mijlocul de muncă revoluționat își dobîndește forma cea mai dezvoltată în sistemul de mașini diferențiat al fabricii.”⁵ Dar numai atunci cînd mașinile au fost produse cu ajutorul mașinilor, pe parcursul revoluției industriale, marea industrie de fabrică și-a creat o bază tehnică adecvată. Fenomenul revoluției industriale s-a produs în primele decenii ale secolului al XIX-lea, odată cu extinderea utilizării mașinilor, cînd „...mașinismul cuprinse într-adevăr, cu înțelesul *fabricarea mașinilor-unelte*”.⁶ Așadar, trecerea de la sistemul manufacturier la cel de fabrică a avut o însemnătate considerabilă în dezvoltarea capitalismului. După cum remarcă V. I. Lenin, „cine confundă aceste două stadii, acela pierde posibilitatea de a mai înțelege rolul transformator, progresist al capitalismului”.⁷

Momentul inițial al oricărei revoluții industriale într-o ramură de producție, indiferent de țara și perioada în care a avut loc, l-a constituit întotdeauna introducerea și folosirea sistematică într-o *serie* de întreprinderi a noii tehnici, a *mașinilor-unelte*, procesul considerîndu-se a fi încheiat abia atunci cînd vechea tehnică a fost înlăturată, cînd producția mașinistă din principala și prima ramură industrială în care au fost introduse mașinile a devenit preponderentă sau a eliminat în întregime munca manuală. Pe ansamblul economiei unei țări, revoluția industrială iese victorioasă în momentul cînd noua tehnică s-a impus în ramurile principale de producție ale mării industrii, care realizează cea mai mare parte a mărfurilor furnizate pieții, chiar dacă producția meșteșugărească și întreprinderile dotate cu tehnica veche continuă să furnizeze produsele lor. Ramura economică în care a început și a ieșit victorioasă revoluția industrială a fost industria ușoară, mai exact industria tex-

³ K. Marx, *Capitalul*, vol. I, partea I-a. Edit. P.M.R., 1948, p. 348, ediția a II-a.

⁴ Modul de producție era revoluționat în manufactură pornindu-se de la *forța de muncă*.

⁵ K. Marx, *op. cit.* vol. I, partea I-a, p. 364.

⁶ *Ibidem*, p. 356.

⁷ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 3, Edit. Folitică, București, 1961, p. 427.

tilă⁸ și nu în industria extractivă sau în industria grea — chiar dacă în acestea au fost folosite mai întâi mașinile cu aburi — căci, în industria textilă au fost utilizate cel dintâi și în mod sistematic *mașinile unelte*. Acest fapt se explică și prin aceea că în industria ușoară a avut loc o dezvoltare mult mai rapidă a forțelor de producție și o intensificare a progresului tehnic; apoi, această ramură a dispus și de un numeros proletariat; în sfârșit, mijloacele de producție din această industrie cereau investiții mzi mici de capital, iar pe de altă parte, acumularea capitalului în această ramură era deosebit de intensă, întrucât capitalul rula repede. Iată de ce, revoluția industrială în industria ușoară a și îngăduit acumularea de capital pentru restul industriei. Este de remarcă, de asemenea, că, indiferent de țara și de secolul în care a avut loc, revoluția industrială a necesitat o perioadă îndelungată de timp pentru a se împlini. În sfârșit, este necesară menționarea faptului că apariția relațiilor de producție capitaliste și revoluția industrială nu coincid în timp, că acest din urmă fenomen a fost condiționat și s-a produs în epoca modernă mult mai târziu decât cel dintâi. Revoluția industrială a început în unele țări în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și s-a încheiat în secolul următor; în alte țări ea a avut loc aproximativ de-a lungul întregului secol al XIX-lea; în multe țări care au cunoscut o dezvoltare tardivă a relațiilor de producție capitaliste, revoluția industrială s-a desfășurat mai cu seamă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX.

*

Care au fost cauzele și premisele revoluției industriale ?

Înfăptuirea ansamblului de profunde prefaceri economice și sociale, prin și ca urmare a revoluției industriale, a necesitat înmănușcherea unei serii de factori a căror acțiune simultană a provocat și stimulat înfăptuirea revoluției industriale, ceea ce presupune deci maturizarea unei situații social-economice și politice deosebit de complexe.

Cum modul de producție al bunurilor materiale este factorul hotărîtor în evoluția istorică a societății, răsturnarea acestuia implică în mod necesar schimbarea calitativă a celor două laturi ale sale: forțele de producție și relațiile de producție. Dar, „aceasta nu înseamnă că dezvoltarea uneia din laturi ar fi coincis cu dezvoltarea celeilalte“⁹ și din această cauză „este greșită identificarea victoriei relațiilor de producție capitaliste cu revoluția din sfera forțelor de producție pe care a reprezentat-o revoluția tehnică din secolul al XVIII-lea“.¹⁰ Aceasta, cu atît mai mult cu cît, „nu există legi obiective... după care schimbările calitative din sfera forțelor de producție ale unei societăți s-ar produce numai după răsturnarea relațiilor de producție“¹¹. Iată de ce revoluțiile industriale din secolele XVIII—XIX au avut loc, parțial sau în

⁸ În Anglia sau Germania, revoluția industrială a început în industria bumbacului, în România ea a debutat în industria lînei ș.a.m.d.

⁹ V. Roman, *Eseuri despre revoluția științifică și tehnică. Concepte, ipoteze, controverse, tendințe și opțiuni*, București, Edit. Politică, 1970, p. 312.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, pp. 312—313.

întregime, într-o parte a lumii în care existau două moduri de producție diferite, „dar nu și diametral opuse”¹² — feudalismul și capitalismul — atât înainte cât și după revoluția burgheză. Aceasta nu înseamnă însă că feudalismul sau rămășițele feudale, acolo unde mai existau, mai puteau genera un fenomen progresist de însemnătatea revoluției industriale. Dimpotrivă, relațiile feudale sau semif feudale au împiedicat și întârziat revoluția industrială. Fenomenul revoluției industriale a fost pretutindeni și întotdeauna organic legat de dezvoltarea burgheziei și de capacitatea de progres economic și social a acesteia. Burghezia, după cum scriau K. Marx și F. Engels la mijlocul secolului al XIX-lea, „...nu poate să existe fără a revoluționa neîncetat uneltele de producție, deci relațiile de producție și prin urmare toate relațiile sociale”.¹³ Motorul industrializării capitaliste, al revoluției industriale, a fost goana burgheziei după plusvaloare. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, într-o însemnată parte a lumii, mai cu seamă în Europa Occidentală și în America de Nord, domnea o atmosferă de îmbogățire, de goană după supraprofit, de dezvoltare și maturizare a burgheziei. Aceeași atmosferă a domnit și după încheierea, în 1815, a războaielor napoleoniene. Pretutindeni unde a avut posibilitatea — în Anglia începînd de la mijlocul secolului al XVII-lea, în S.U.A. și Franța de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea ș.a.m.d. — burghezia a utilizat din plin suprastructura — noul stat burghez, instituțiile și normele juridice adecvate formelor capitaliste de producție și de schimb, concepția despre lume — pentru a facilita revoluția industrială. Suprastructura politică a jucat un rol uriaș în cadrul procesului de lichidare a relațiilor economice vechi și de consolidare și dezvoltare a economiei capitaliste.

Perioada manufacturieră,¹⁴ care în istoria modului de producție capitalist a premers mării industrii apărute ca urmare a revoluției industriale, a contribuit considerabil la crearea premiselor revoluției industriale. Mai întîi de toate, perioada manufacturieră a dezvoltat în mod sporadic — în special în secolele XVII—XVIII — utilizarea mașinilor, mai cu seamă „pentru anumite prime procese simple, care trebuie executate în masă și cu mare cheltuială de forțe,”¹⁵ și a creat atelierul pentru producerea uneltelor de muncă înseși. Totodată, în perioada manufacturieră s-au dezvoltat „primele elemente științifice și tehnice ale mării industrii”¹⁶. Iată de ce, K. Marx aprecia că manufactura a constituit „baza tehnică imediată a mării industrii”.¹⁷ Pe de altă parte, manufactura a format un număr considerabil de muncitori mecanici iscusiți, fapt care a îngăduit punerea în practică a unor invenții remarcabile din epoca revoluției industriale, ea a creat în același timp și o categorie largă de muncitori *nedibaci*, pe care meșteșugul îi excludea, dar de care marea industrie a avut

¹² *Ibidem*, p. 122.

¹³ K. Marx, F. Engels, *Manifestul Partidului Comunist*, în K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. 4, Edit. politică, București, 1956, p. 469.

¹⁴ Această perioadă a cuprins în mare a doua jumătate a secolului al XVI-lea, sec. XVII și primele două treimi ale sec. al XVIII-lea.

¹⁵ K. Marx, *op. cit.*, vol. I, p. I, p. 327. K. Marx remarcă că, totuși „mașina specifică perioadei manufacturiere rămîne însuși muncitorul colectiv, combinat dintr-un mare număr de muncitori parțiali (op. cit., vol. I, partea I, p. 327).

¹⁶ *Ibidem*, p. 349.

¹⁷ *Ibidem*, p. 354.

nevoie. În sfârșit, printre consecințele mai însemnate ale producției manufacturiere se număra și impulsivitatea diviziunii teritoriale a muncii. K. Marx remarca că „...un material bogat pentru diviziunea muncii în cadrul societății este pus la dispoziția perioadei manufacturiere prin lărgirea pieței mondiale și prin sistemul colonial...”¹⁸.

Totuși, manufactura nu a fost capabilă „...nici să cuprindă producția socială în toată întinderea ei, nici să o revoluționeze în adâncime”.¹⁹ Iată din ce cauză baza tehnică îngustă a manufacturii nu a mai corespuns necesităților producției.

Revoluția industrială, perfecționările tehnice și tehnologice s-au bazat fără îndoială și pe progresul științelor în perioada manufacturieră ca și în timpul înfăptuirii lor în secolele XVIII—XIX. Știința, în accepțiunea de astăzi a termenului se născuse în secolele XVI—XVII. Mecanica, optica, astronomia, magnetismul se dezvoltaseră în secolul al XVII-lea; chimia, termodinamica, geologia în secolul al XVIII-lea. Asocierea dintre știință și industrie a început încă din secolul al XVI-lea; în secolul al XVIII-lea știința a fost astfel orientată încât a devenit aptă aplicării în industrie. Neîndoielnic, numeroși maiștri, meșteșugari îndemânatici, inteligenți, dar totodată lipsiți de cunoștințe științifice, au contribuit la înfăptuirea revoluției industriale în secolul al XVIII-lea.

Dar „figura pe care revoluția industrială o ridică la suprafață nu e în genere aceea a unui om lipsit de știință: uneori, ea e aceea a unui cercetător de profesie (de obicei medic) care s-a dedicat industriei”.²⁰

Totuși, în secolul al XVIII-lea, știința mai avea încă un rol subsidiar, la ea recurgându-se mai cu seamă atunci când metodele empirice se dovedeau a fi ineficiente. Este de asemenea semnificativ, că revoluția industrială și-a creat și dezvoltat ea însăși în secolul al XVIII-lea acele ramuri ale științei de care avea nevoie.²¹ Deși sfârșitul secolului al XVIII-lea „nu reprezintă o cotitură hotărâtoare în evoluția gândirii, el corespunde totuși unei modificări adânci a condițiilor activității științifice și deschide, datorită acestui fapt, calea științei...”²² din perioada următoare. În secolul al XIX-lea, revoluția industrială s-a desfășurat în condițiile creșterii influenței tehnicii matematice asupra științei teoretice, a strângerii legăturii dintre progresul științei pure și evoluția tehnicii. Importanța științei în industrie a crescut mai cu seamă după 1800. Rolul științei modificându-se treptat: descoperirile științifice au sugerat tot mai des „...progrese în domeniul tehnologiei... inimaginabile înainte de a se fi făcut descoperirea fundamentală”;²³ în a doua jumătate a secolului al XIX-lea știința a devenit deja o necesitate vitală pentru dezvoltarea industriei. Însăși crearea bogăției reale a depins tot mai mult, odată cu dezvoltarea marii industrii „de starea generală a științei, de aplicarea ei în producție”.²⁴ Progresul făcut de industrie nu ar fi fost posibil fără capitaluri și mijloace speciale de

¹⁸ K. Marx, *op. cit.*, vol. I, partea I-a, p. 332.

¹⁹ *Ibidem*, p. 344.

²⁰ *Revoluția industrială. Studii*. Edit. politică, București, 1963, p. 26.

²¹ *Ibidem*, p. 38, 44.

²² *Istoria generală a științei*, vol. III, București, Edit. științifică, 1972, p. 5.

²³ *Revoluția industrială. Studii*, p. 33.

²⁴ V. Roman, *op. cit.*, p. 184.

plată. Acumularea primitivă a capitalului, care „formează preistoria capitalismului și a modului de producție care îi corespunde”,²⁵ a constituit procesul prin care s-a format capitalul inițial, pe scară națională, necesar producției capitaliste. Prima latură a acestui proces a constat în separarea, sau „eliberarea” producătorilor de mijloacele de producție. În Anglia, de pildă, exproprierea s-a produs fățiș, pe calea „împrejuririlor” din secolele XVI—XVIII; în Prusia, Rusia, România etc., ea a fost înfăptuită pe căi ocolite prin reformele agrare din secolul al XIX-lea, care au dus la transformarea țăranilor în muncitori ai industriei capitaliste. Cealaltă latură a acumulării primitive, aceea a formării capitalului inițial necesar producției capitaliste, a avut ca „momente principale” descoperirea zăcămintelor de aur și argint din America, nimicirea sau îngroparea de vii a băștinașilor în mine, jefuirea Indiilor orientale, vânătoarea de negri în Africa,²⁶ comerțul cu sclavi, pirateria, jefuirea averii statului, jefuirea și nimicirea indienilor în America de Nord etc.²⁷ Pe de altă parte, „creșterea volumului minim de capital în mâna capitaliștilor individuali sau, cu alte cuvinte, transformarea parțială a mijloacelor sociale de subzistență și de producție în capital este (...) o lege care rezultă din caracterul tehnic al manufacturii”.²⁸ Perioada de timp din epoca modernă care a premers revoluției industriale și mai cu seamă perioada în care a avut loc însăși revoluția industrială s-au caracterizat prin creșterea cantității de metale prețioase și a capitalurilor disponibile, prin perfecționarea și extinderea tehnicilor financiare. În secolul al XVI-lea, s-au produs 23.000 tone de argint.²⁹ În secolul următor, producția mondială de aur s-a ridicat la 912.300 kg aur și 37.234.000 kg de argint.³⁰ În secolul al XVIII-lea, producția mondială de aur și argint a fost în continuă creștere, producându-se 1.900.100 kg de aur și 57.034.900 kg de argint.³¹ Numărul băncilor a înregistrat o creștere notabilă, mai ales în țările aflate în secolul al XVIII-lea în fruntea progresului economic și social — Anglia, Olanda. În Anglia, existau la începutul secolului al XVIII-lea, 140 societăți pe acțiuni.³² Secolul următor se caracterizează prin sporirea considerabilă a capitalurilor disponibile și a numărului instituțiilor bancare.

Înainte de a se fi produs revoluția industrială, condiționând-o și pregătind-o, a avut loc revoluționarea agriculturii. Referindu-se la acest proces, K. Marx remarcă: „În măsura în care muncitorii sînt înlocuiți prin mijloace de muncă, prin oi, cai etc., actele directe de violență formează aici, în prima linie, condițiunile revoluției industriale. Mai întii muncitorii sînt alungați de pe pă-

²⁵ K. Marx, *op. cit.*, vol. I, p. I, p. 635.

²⁶ *Ibidem*, p. 664.

²⁷ Cf. T. Schattelesz, *Introducere în istoria economică a Statelor Unite ale Americii*, Edit. științifică, București, 1956, p. 43.

²⁸ K. Marx, *op. cit.*, vol. I, p. I, pp. 336—337.

²⁹ R. Sedillot, *Le drame des monnaies. Histoire contemporaine des changes*, Paris, 1937, p. 213.

³⁰ W. A. Shaw, *Histoire de la monnaie (1252—1894)*, Paris, 1896, p. 367.

³¹ *Ibidem*, p. 367; R. Mousnier et E. Labrousse, *Le XVIII-e siècle. Lépoque des „Lumieres” (1715—1815)*, Paris, Presses Universitaires de France, 1967, p. 117.

³² Cf. R. Mousnier, E. Labrousse, *op. cit.*, p. 119.

mînturile lor și apoi vin oile. Abia furtul de pămînt pe o scară largă, cum a fost cel din Anglia, îi pregătește marii agriculturi cîmpul de aplicațiune. În începuturile sale, această revoluție în agricultură pare deci mai mult o revoluție politică³³. Într-adevăr, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, după revoluția burgheză, deposedarea de pămînt a țărănimii ajunsese în Anglia foarte departe. Elementele proletare și semiproletare ale populației se ridicau la 2.825.000, iar numărul țăranilor de diferite categorii la numai aproximativ 1.730.000. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, țăranimea engleză, dispăruse complet ca clasă; în ultimele decenii ale aceluiași secol au dispărut și cele din urmă proprietăți comunale ale țăranilor.³⁴ Așadar, revoluția agrară — cu alte cuvinte desăvîrșirea procesului de transformare a întregii proprietăți funciare în proprietate de tip capitalist — fusese înfăptuită. Țăranii, deposedați de mijloacele de producție, de pămînt, au devenit proletari. Locul lor a fost luat de mici fermieri, arendași și, mai cu seamă de lucrători agricoli salariați. Marea proprietate funciară predomină, transformîndu-se în proprietate capitalistă atît din punct de vedere juridic, cît și sub aspectul orientării sale spre producția de mărfuri. Numeroasele brațe de muncă devenite disponibile în agricultură, ca urmare a revoluției agrare, au constituit un mare rezervor de forță de muncă disponibil pentru industrie. În plus, revoluția agrară a determinat dispariția industriei casnice auxiliare rurale și, prin aceasta — ca și prin apariția fermierilor sau menținerea clasei land-lorzilor —, a lărgit și consolidat considerabil piața internă a Angliei. În forme specifice, revoluționarea agriculturii, adaptarea ei necesității dezvoltării capitaliste s-a produs în Franța la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, iar în alte țări ale Europei și Americii de Nord pe „calea prusacă” sau „americană” — în secolul al XIX-lea. Pretutindeni, acest proces a avut, în mare, consecințe asemănătoare, în ciuda modului și gradului diferit în care a avut loc dezvoltarea capitalismului în agricultură: industria a fost puternic stimulată. Acest fenomen a avut o însemnătate cu atît mai mare, atît pentru agricultură cît și pentru industrie, cu cît, începînd din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, pînă prin 1817, și apoi de la sfîrșitul deceniului al cincilea al secolului al XIX-lea pînă la începutul deceniului al optulea, agricultura a trecut prin lungi faze caracterizate printr-o conjunctură favorabilă.³⁵

Atît revoluția agrară cît și cea industrială au avut loc într-o lume caracterizată printr-o creștere continuă a populației. Astfel, în jurul anului 1700, populația lumii era de circa 600 milioane de oameni, în anul 1800 ea se ridica deja la 900 milioane, iar către 1850, la 1.200 milioane. În deceniile următoare, ritmul de creștere a populației s-a accelerat: în 1913 populația lumii ajunsese la 1.623 milioane de oameni.³⁶ În unele țări a avut loc o „explozie demogra-

³³ K. Marx, *op. cit.*, vol. I, p. I, p. 395.

³⁴ *Ibidem*, p. 642.

³⁵ Cf. R. Schnerb, *Le XIX-e siècle. L'Apogée de l'expansion européenne (1815—1914)*, Cinquième édition revue, Paris, Presses Universitaires de France, 1968, p. 11, Vezi și W. Abel, *Agrarerkisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land-und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*, Hamburg, Verlag Paul Parrey, 1966.

³⁶ Cf. R. Schnerb, *op. cit.*, p. 5; M. Baumont, R. Isay, H. Germain-Martin, *L'Europe de 1900 à 1914*, Paris, Editions Sirey, 1966, p. 443.

fică“. Așa, de pildă, în S.U.A. populația a crescut de la 23.191.876 de oameni în 1850, la 62.947.714 în 1890 și la 91.972.266 în 1910.³⁷ Fără îndoială, influența factorului demografic asupra declanșării și desfășurării revoluției industriale nu a fost hotărâtoare, dar creșterea populației a creat condiții prielnice revoluției industriale, ca urmare a sporirii numărului brațelor de muncă și a creșterii considerabile a cererii de produse agrare, industriale etc. Totuși, nu pretutindeni, creșterea populației a acoperit nevoia de forță de muncă a economiei. Referindu-se la S.U.A., K. Marx remarcă : „Introducerea pe scară largă a mașinilor a fost determinată atât de concurența celorlalte popoare cât și de lipsa mâinii de lucru, cu alte cuvinte de disproporția dintre nevoile industriale ale Americii de Nord și populația ei.“³⁸

În concluzie, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea — în cazul Angliei și, în parte, al Franței, S.U.A. — și în secolul al XIX-lea — cazul statelor Germane, Rusiei, Imperiului habsburgic, României etc. — existau premisele revoluției industriale, a apariției marii producții capitaliste : capitaluri disponibile, armata de rezervă a proletarilor, o clasă de întreprinzători burghezi în ascensiune și posesoare de capital, piețe suficient de dezvoltate, diviziunea tehnică a muncii, o satisfăcătoare maturizare a procedeele tehnice, a cunoștințelor și experienței care să stimuleze invențiile noilor metode de producție, surse de materii prime accesibile exploatării ș.a.

*

* *

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, revoluția industrială a cuprins o arie geografică limitată la Anglia și, parțial, Franța, S.U.A. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, ea a debutat modest și lent și în Franța și S.U.A. În Anglia, revoluția industrială, deschizătoare a creii mașinismului, a avut loc în ultima treime a secolului al XVIII-lea și primul sfert al secolului al XIX-lea. Cotitura hotărâtoare — de la producția manufacturieră la cea mașinistă — s-a produs între anii 1770—1800. De ce Anglia a devenit arena celei dintâi revoluții industriale din istoria universală și s-a transformat în „țara clasică a capitalismului“ ?

Relațiile capitaliste au precedat în Anglia cu câteva secole revoluția industrială. Capitalismul s-a dezvoltat devreme și rapid și concordanța dintre relațiile și forțele de producție, realizată ca urmare a revoluției burgheze de la mijlocul secolului al XVII-lea, a jucat un rol pozitiv. Deși, ca pretutindeni în lume, ramura principală a economiei preindustriale era în secolul al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea agricultura, totuși, industria — mai ales cea a lînei — era mai dezvoltată ca oriunde în altă parte a lumii. În țară existau importante regiuni industriale, care produceau mari cantități de mărfuri, precum și însemnate rezerve de materii prime. Revoluția burgheză a fost urmată de o perioadă de rapidă dezvoltare economică, astfel că pentru Anglia

³⁷ Cf. F. Sternberg, *Le conflit du siècle. Capitalism et socialisme à l'épreuve de l'histoire*, Paris, Editions du Seuil, 1958, p. 18.

³⁸ K. Marx, F. Engels, *Opere alese*, vol. 2, E.S.P.L.P., 1955, p. 486.

sffârșitul secolului al XVII-lea și secolul al XVIII-lea a fost epoca unei impecuoase creșteri a forțelor de producție. Către mijlocul secolului al XVIII-lea se manifestă o mișcare înnoitoare și în domeniul științei, care renaște; centrele ei se aflau în regiunile în care progresul general al economiei era mai rapid. F. Engels remarca că „...cunoștința a devenit știință, iar științele s-au apropiat de desăvârșirea lor, adică au fost legate, pe de o parte, de filozofie, iar pe de altă parte de practică”.³⁹ El adăuga: „Rezultatul legării lor de practică a fost revoluția socială engleză”.⁴⁰

De asemenea, în perioada 1660—1760, agricultura a înregistrat progrese remarcabile: ea a fost revoluționată — deși acest fenomen a provocat nesfârșite suferințe țăranimii — și a avut capacitatea de a oferi industriei în dezvoltare materii prime, brațe de muncă libere etc.

Piața internă s-a constituit în Anglia mai devreme și mai deplin decât în alte țări ale lumii. Acumularea primitivă de capital de către burghezia engleză a cunoscut și ea un ritm mai intens, atît ca urmare a exploatării resurselor interne cît și a celor externe. Politica mercantilistă, promovată mai ales după victoria revoluției burgheze, naționalismul agresiv al burgheziei engleze, generator al unei politici sistematice de expansiune economică prin războaie care vizau cucerirea lumii, protejarea și încurajarea sistematică a industriașilor manufacturieri, a negustorilor și armatorilor, au contribuit la consolidarea economică și politică a burgheziei engleze. Expansiunea extrem de rapidă, mai cu seamă pe piețele extraeuropene, începută la mijlocul secolului al XVII-lea, care se adăuga nevoilor mult sporite de consum pe piața internă, a stimulat dezvoltarea industriei — în primul rînd a celei textile de bumbac. K. Marx sublinia că „noile piețe coloniale nu puteau fi îndestulate de numărul relativ redus al muncitorilor, așa cum se păstrează din evul mediu, și manufacturile propriu-zise deschiseră noi domenii de producție populației rurale alungate de pe pămînturile sale odată cu dizolvarea feudalismului”.⁴¹ Nu era însă suficient! Dezvoltarea comerțului, nevoile populației engleze și ale noii clientele din țările extraeuropene, concurența olandezilor, francezilor etc. impuneau burgheziei engleze să recurgă la perfecționări și noi invenții tehnice la mașinile existente. Așadar, invențiile tehnice, noile mașini au apărut datorită unui dezechilibru economic și a necesității de a reduce prețurile de desfacere ale mărfurilor.⁴² La rîndul ei, fiecare invenție crea un dezechilibru economic care impunea crearea unor noi mașini.⁴³

Prima mașină cu aburi de utilitate practică construită de Th. Newcomen a intrat în funcțiune în 1712, dar deși aceasta a fost utilizată pînă către 1800, nu ea a marcat începutul procesului revoluției industriale. Nici descoperirea lui A. Darby din 1709 a noului procedeu de obținere a fontei prin folosirea cocsului, rezultat din cărbunii de pămînt, nici noul procedeu de obținere a oțelului din fontă, inventat de B. Kunstman în 1740—1742, nu i-au putut determina

³⁹ K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. I, ed. a II-a, București, Edit. politică, 1960, p. 600.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 609.

⁴¹ K. Marx, *op. cit.*, vol. I, p. I, p. 395.

⁴² Cf. R. Mousnier, E. Labrousse, *op. cit.*, p. 123.

⁴³ *Ibidem*, p. 125.

declanșarea. Începutul mecanizării se ivise în industria textilă a bumbacului : în 1733 John Kay a inventat *suveica zburătoare* ; în 1764 James Hargreaves a inventat *mașina de filat — Jenny* —, care îngăduia unui singur muncitor să producă de 16 ori mai mult decât vechea roată de tors ; cîțiva ani mai târziu, în 1767, Th. Higs a construit o *mașină de tors* acționată hidraulic,⁴⁴ S. Crompton a aplicat, în 1779, principiile mecanice de la *mașina Jenny*, perfecționînd *mașina de tors lînă* ; E. Cartwright a fost inventatorul *războiului de țesut mecanic* în 1787, care dădea o producție cu 75% mai mare decât cea a războiului manual prevăzut cu suveică zburătoare. Utilizarea acestor invenții a avut ca urmare crearea unei baze tehnice noi, avansate, în industria textilă engleză. În prima fază a revoluției industriale, forța motrice a mașinii-unealtă consta încă în roata hidraulică sau în forța animală.⁴⁵ Se impunea cu imperioasă necesitate descoperirea unei forțe motrice utilizabile pretutindeni, în funcție de necesitate. „Crearea mașinilor-unelte — scria K. Marx —, a fost aceea care a făcut necesară mașina cu vapori revoluționară”⁴⁶ În 1765, ingeniosul mecanic scoțian James Watt a perfecționat mașina cu aburi, construind prima mașină cu aburi de randament ridicat, iar în 1782 *mașina cu aburi cu efect dublu* pe care în 1784 a perfecționat-o construind *mașina cu aburi universală* dotată cu un regulator centrifugal. Odată cu construirea mașinii cu efect dublu de către J. Watt „...se descoperise un prim motor care își producea propria sa forță motrice prin consumul de cărbuni și de apă care este un supus în întregime controlului omenească în ceea ce privește energia, care este mobil și în același timp un mijloc de locomoție, care e orășenesc și rural ca roata hidraulică, care permite concentrarea producției în orașe, ...care este universal în aplicarea sa tehnologică”.⁴⁷ Diviziunea muncii între mașini puse în mișcare de aburi și deservite de muncitori, specifică fabricii, devenea astfel posibilă. „Abia mașina lui Arkwright și Crompton și mașina cu aburi a lui Watt au dat amploare mișcării, creînd sistemul de fabrică”.⁴⁸ În anul morții lui J. Watt — 1819 — mașina sa cu aburi nu înlocuise încă moara de apă sau de vînt, dar folosirea aburilor devenise caracteristica cea mai spectaculoasă a revoluției industriale care s-a prelungit de-a lungul întregului secol al XIX-lea.⁴⁹ În 1830, Anglia dispunea deja de 15.000 de mașini cu aburi.⁵⁰ Ea devenise o mare consumatoare și importatoare de materii prime. Care sînt trăsăturile particulare, specifice revoluției industriale în Anglia ?

Desfășurîndu-se în condițiile sociale ale capitalismului, în țara clasică a capitalismului și într-o situație unică în istorie, cînd nicăieri în lume nu mai avusese loc la acea dată o revoluție industrială, Anglia, a devenit, datorită revoluției industriale, pionierul capitalismului industrial, țara exemplului clasic⁵¹

⁴⁴ R. Arkwright a furat inventatorului această mașină și după noi perfecționări a prezentat-o în 1769 ca prima *mașină de filat* bazată pe forța motrice mecanică.

⁴⁵ Cf. *Revoluția industrială. Studii*, p. 196.

⁴⁶ K. Marx, *op. cit.*, vol. I, partea I-a, p. 348.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 350.

⁴⁸ K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. I, p. 610.

⁴⁹ Cf. R. Schnerb, *op. cit.*, p. 24.

⁵⁰ În acest moment, Franța avea doar 3.000 de mașini, iar Prusia 1.000 (Cf. R. Schnerb, *op. cit.*, p. 24).

⁵¹ *Revoluția industrială. Studii*, p. 56.

și apoi „atelierul lumii“. Revoluția industrială engleză s-a caracterizat „... prin desfășurarea ei într-o formă capitalistă pură și de aceea are un caracter unic și particular“. ⁵² Desfășurându-se în condiții favorabile, revoluția industrială a dat posibilitate Angliei să folosească resursele întregii lumi; capitaliștii englezi erau singurii care ofereau produse industriale pieții mondiale, când caracterul precumpănitor agricol al economiei altor state nu îngăduia apariția unor rivali serioși pentru comerțul britanic. Pe de altă parte, se remarcă faptul că transformările tehnologice și organizatorice din timpul revoluției industriale „...s-au limitat la un sector destul de restrâns al economiei; «sistemul de fabrică» s-a mărginit îndeosebi la manufactura bumbacului“ ⁵³, iar din punct de vedere tehnic nu s-a remarcat un nivel înalt al științei.

Rezultatele revoluției industriale au fost multiple și însemnate. Anglia a trecut de la o economie bazată pe lemn și apă, pe exploatarea produselor vegetale și animale, la o economie fondată pe cărbune și fier, pe utilizarea produselor minerale. ⁵⁴

Mașinismul, sistemul de fabrică, industria constructoare de mașini au dat Angliei, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, o superioritate covârșitoare asupra celorlalte țări ale lumii. La puțini ani după încheierea revoluției industriale, F. Engels remarca că „...nici o altă țară din lume nu se poate măsura cu Anglia în ceea ce privește puterea și bogăția“. ⁵⁵ În 1833, în Anglia se aflau în funcțiune 1.300 fabrici de bumbac (cu 100.000 războaie de țesut cu aburi), în care munceau 237.000 filatori și țesători, și 1.300 fabrici de lână cu 71.300 muncitori (în 1835). Aproximativ 1.500.000 de oameni trăiau direct sau indirect de pe urma industriei bumbacului. Cam în aceeași perioadă, în industria mătăsii funcționau 266 de fabrici în care munceau 30.000 de muncitori. ⁵⁶

Revoluția din industria textilă a bumbacului trebuia — și a fost — urmată de o revoluție în întreaga industrie engleză. Principala ramură industrială, după cea textilă, a devenit curînd cea a prelucrării metalelor; în anii 1800—1835 exportul de produse din metal a crescut de patru ori. Mineritul a căpătat o amploare considerabilă: în 1740 producția anuală de fier a fost de 17.000 tone, iar în 1835 de 553.000 tone. ⁵⁷ Ca urmare a creării unei mari industrii, s-a impus în primul rînd necesitatea îmbunătățirii căilor de comunicație, construcția de noi drumuri, poduri ș.a. pe noi principii științifice. Pînă în 1830 în Anglia a fost construită o rețea de șosele în lungime de 32.000 de km. Astfel a fost înlesnit accesul în diferite regiuni îndepărtate (Wales, Irlanda de Sud, zonele muntoase ale Scoției). Totodată, transportul maritim a fost dotat cu nave propulsate de forța aburului. Primul vapor englez a fost lansat la apă în 1811, iar în 1835 navigau deja 550 de vapoare. ⁵⁸ Transportul terestru a fost și el îmbunătățit: în 1804, R. Trevithick a construit prima locomotivă, iar în 1829 G. Stephenson a construit locomotiva „Rachetă“, care va fi utilizată intens multe

⁵² *Ibidem*, p. 57

⁵³ *Ibidem*, p. 54.

⁵⁴ Cf. R. Mousnier, E. Labrousse, *op. cit.*, p. 22.

⁵⁵ K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. I, p. 620.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 611—612.

⁵⁷ K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. I, p. 615.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 616.

decenii. Noul mijloc de comunicație — calea ferată — a căpătat o largă utilizare, în 1830 existînd deja 279 km ; șase ani mai tîrziu, Anglia dispunea de 600 mile de cale ferată. Revoluția industrială în Anglia nu a fost o revoluție care să se limiteze numai la industrie ci ea a fost „și o transformare radicală a întregii structuri economice și sociale a țării”.⁵⁹ În Anglia, datorită revoluției industriale a avut loc și „o revoluție socială”⁶⁰ cel puțin tot atît de importantă ca și revoluția politică din Franța. Datorită sporirii considerabile a rolului său în viața economică a țării, „burghezia s-a ridicat la rangul de adevărată aristocrație”.⁶¹ Totodată, datorită revoluției industriale, a apărut proletariatul modern, a cărui istorie începe în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Pînă la sfîrșitul secolului, argatul care muncea pentru un stăpîn a devenit în Anglia muncitorul salariat tipic. Ca urmare a revoluției industriale, au apărut relații noi care s-au manifestat mai cu seamă ca relații de clasă decît ca relații personale. Pe de altă parte, posibilitatea proletariatului englez de a lupta împotriva capitalului și lupta sa de clasă au apărut concomitent. Mai înainte decît în oricare altă țară, ca urmare a desăvîrșirii revoluției industriale, în Anglia a apărut *piața forței de muncă*. La circa două decenii după încheierea revoluției industriale, în 1851, Anglia dispunea de cea mai numeroasă clasă muncitoare din lume, care număra 4.100.000 de oameni și reprezenta 23% din populația de 17.900.000 de locuitori ai țării.⁶²

Revoluția industrială a avut drept consecință și crearea unei cantități considerabile de mărfuri și a unei bogății în continuă creștere, dar concomitent, ea i-a aruncat pe muncitori într-o jalnică stare de sărăcie și mizerie. În 1842, de exemplu, în Anglia și în Walles existau 1.430.000 de pauperi, iar în Irlanda aproximativ 2.300.000⁶³, șomajul devenind un fenomen permanent. Din această cauză, contradicțiile de clasă în țara clasică a capitalismului s-au agravat.

Crizele de supraproducție care s-au produs pentru prima dată la sfîrșitul secolului al XVIII-lea în industria textilă a bumbacului, ramură în care începuse revoluția industrială, au înăsprit și mai mult relațiile dintre proletariat și patronat. Prima criză a industriei bumbacului a izbucnit în 1788, după care a urmat un mare „boom” și apoi... crahul din 1793. După 1785 au avut loc și primele greve în fabrici, însoțite de distrugerea mașinilor și de atacuri împotriva patronilor.⁶⁴ Revoluția industrială a avut ca urmare și o creștere rapidă și considerabilă a populației orașelor — populație constituită mai ales din muncitori — căci, în Anglia, mai mult decît în oricare altă țară, urbanizarea a făcut mari progrese. Însăși geografia economică a țării s-a modificat radical în cursul revoluției industriale și în perioada următoare. Iată, așadar, care au fost cele mai importante consecințe ale revoluției industriale în Anglia. Fără îndoială, F. Engels avea dreptate scriind că „... în Anglia s-a produs o revoluție mai însemnată decît în oricare altă țară, o revoluție cu atît mai bogată în consecințe cu cît a fost înfăptuită mai pe tăcute și care de aceea, după toate probabilitățile, își

⁵⁹ *Revoluția industrială, Studii*, p. 216.

⁶⁰ K. Marx, F. Engels, *op. cit.*, vol. I, p. 599.

⁶¹ *Ibidem*, p. 619.

⁶² V. I. Lenin, *Opere*, vol. 22, Edit. P.M.R., 1952, p. 277.

⁶³ Cf. K. Marx, F. Engels, *op. cit.*, vol. I, p. 576.

⁶⁴ Cf. R. Mousnier, E. Labrousse, *op. cit.*, p. 130.

va atinge mai curînd scopul ei practic decît revoluția politică din Franța sau cea filosofică din Germania“.⁶⁵

*
* *
*

La mijlocul deceniului patru al secolului al XIX-lea, sistemul de fabrică „era încă relativ slab dezvoltat...”⁶⁶ El exista în Anglia și era în curs de apariție în alte cîteva țări, tot ca rod al revoluției industriale aflată în curs de desfășurare. După revoluțiile de la 1848/49 a avut loc, așa cum aprecia F. Engels în 1895 o „revoluție economică” care a cuprins întregul continent european și „... a stornicit cu adevărat marea industrie în Franța, Austria, Ungaria, Polonia și de curînd în Rusia și a făcut din Germania de-a dréptul o țară industrială de prim rang.”⁶⁷ În 1893, analizînd modul de dezvoltare economică a lumii, tot F. Engels remarcă : „...în jur crește valul revoluției tehnice”.⁶⁸ Majoritatea invențiilor și inovațiilor care caracterizau procesul tehnic nu mai veneau că în secolul al XVIII-lea din Anglia, ci din S.U.A., Germania, Franța etc. Într-adevăr, în urma Angliei, alte țări europene și din America de Nord au devenit arena revoluțiilor industriale. A doua țară în care a avut loc revoluția industrială a fost Franța.

Începută aproximativ în aceeași perioadă ca și în Anglia, dar caracterizîndu-se printr-un ritm mult mai lent de desfășurare, revoluția industrială cuprinde în *istoria Franței* o perioadă îndelungată de timp, nefiind complet încheiată în 1848 și desăvîrșindu-se abia către 1870. Așadar, în Franța, revoluția industrială a cuprins aproximativ un secol. În S.U.A., revoluția industrială a cuprins în mare anii dintre Războiul de independență și Războiul de Secesiune, desfășurîndu-se în trei etape : 1) 1790—1815 ; 2) 1815—1840 ; 3) 1840—1860.⁶⁹ Primul stimulente al revoluției industriale a fost chiar Războiul de independență, iar următorul a fost războiul anglo-american din 1812 și 1814.⁷⁰ La sfîrșitul revoluției industriale, S.U.A. ocupau locul patru în lume în ceea ce privește producția industrială. În Germania, revoluția industrială a cuprins în mare întregul secol al XIX-lea, deci aproape întreaga perioadă a capitalismului premonopolist, desăvîrșindu-se în perioada 1870—1890, avînd loc deci, parțial în cursul unui puternic proces de monopolizare⁷¹. Aproximativ aceeași a fost situația și în Austro-Ungaria. Ritmul desfășurării revoluției industriale în acest stat fiind însă mult mai lent decît în Germania. Perioada transformărilor tehnice ale mării industrii în Rusia a avut loc în cursul anilor 1830—1880, iar cotitura hotărîtoare spre mașinism se situează în perioada 1830—1860.⁷² În România, primele mașini au fost introduse înaintea reformei din 1864 și a maturizării

⁶⁵ K. Marx, F. Engels, *op. cit.*, vol. I, p. 599.

⁶⁶ K. Marx, *op. cit.*, vol. I, p. I-a, p. 401.

⁶⁷ K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. 22, București, Editura politică, 1965, p. 511.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 375.

⁶⁹ Cf. T. Schattlesz, *op. cit.*, p. 50.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 48.

⁷¹ *Revoluția industrială. Studii*, pp. 148, 152. Vezi și J. Kuczynski, *Teoria situației clasei muncitoare*, București, Edit. științifică, 1958, p. 174.

⁷² *Revoluția industrială. Studii*, pp. 119, 210.

stadiului manufacturier. În ajunul anului 1848 revoluția industrială a început în industria textilă. În unele ramuri, ea s-a încheiat în jurul anului 1900, iar în altele acest eveniment a avut loc în primul sau al doilea deceniu al secolului XX.⁷³ Aproximativ în aceeași perioadă, revoluția industrială s-a desfășurat și în alte câteva țări europene. Semnificativ pentru aprecierea stadiului de dezvoltare economică a lumii este însă faptul că în afara Europei și S.U.A., în jurul anului 1870, pe imensul rest al teritoriului Terrei nu existau decât câteva întreprinderi industriale mari. În India, China, Egipt și în alte țări aflate sub dominație colonială sau sub influența marilor puteri industriale nici nu putea fi vorba de revoluția industrială.

Datele privind momentul începerii revoluției industriale în câteva din țările lumii, relevă existența unor trăsături de ordin tehnic și social specifice și chiar a unor mari deosebiri ale particularităților și modului în care s-a desfășurat procesul trecerii la sistemul producției de fabrică, realități ce pun în lumină mari diferențe în ceea ce privește ritmul și profunzimea revoluției industriale. Toate acestea au fost determinate în mod obiectiv de împrejurările istorice, de diversitatea specifică a condițiilor în care munca manuală a fost înlocuită prin sistemul mașinist. Pentru Anglia, Franța, S.U.A., victoria revoluțiilor burgheze a deschis largi perspective dezvoltării relațiilor și forțelor de producție capitaliste, eliminând piedicile din calea acestei dezvoltări; în Germania, Austro-Ungaria, Rusia, România și în alte țări din centrul și sud-estul Europei, unde agricultura s-a dezvoltat pe „calea prusacă“, revoluția industrială a fost frânată și întârziată de rămășițele relațiilor de producție feudale, deși, și în aceste țări capitalismul a ieșit — în ultimă instanță — cu o întârziere mai mică sau mai mare — victorios. Iată și câteva dintre caracteristicile revoluției industriale din aceste țări, care le deosebesc de „modelul englez“: insuficiența capitalurilor disponibile și a mîinii de lucru calificate; în cazul S.U.A., mai ales, se constată în general lipsa relativă a forței de muncă salariate; recurgerea la transplantarea unor invenții tehnice engleze și la perfecționarea acestora (în cazul S.U.A., Rusiei etc.); nevoia de a recurge la importul de tehnică și de materii prime precum și la „ajutorul tehnic“ străin (este cazul Rusiei, României ș.a.); însemnătatea redusă a pieții externe pentru industria mașinistă din Rusia, România etc.; greutatea provocate de creșterea concurenței mărfurilor produse de industria statelor mai avansate. În numeroase țări — Rusia, Italia, România —, spre deosebire de Anglia, datorită limitelor revoluției industriale, caracterul economiei a rămas precumpănitor agrar, producția mecanizată nu a devenit predominantă în toate ramurile nici pînă la izbucnirea primului război mondial și nici chiar după această dată, iar nevoia de a recurge masiv la *importul de mașini* s-a menținut pentru unele țări ca Rusia, România și după încheierea revoluției industriale. În unele țări din centrul, estul și sud-estul Europei, după revoluția industrială, la începutul secolului XX, mai exista încă o masă însemnată de meseriași care rezistaseră transformărilor impuse de revoluția industrială. Chiar și în Germania ritmul transformărilor revoluției industriale a fost mai slab decât în Anglia sau S.U.A., datorită unor factori obiectivi ca: menținerea rămășițelor

⁷³ *Ibidem*, pp. 222, 227, 229, 240, 245.

feudale, unificarea tardivă a țării etc. Pretutindeni însă, inclusiv România⁷⁴, revoluția industrială a provocat schimbări însemnate în fizionomia societății. Dacă, însă, revoluția industrială din Anglia a fost un fenomen de însemnătate mondială, marcînd deschiderea epocii producției mașiniste, pentru celelalte țări, ea a fost un fenomen de importanță locală sau regională.⁷⁵ Pentru țări ca Rusia, România ș.a. schimbările din viața socială au fost reduse ca însemnătate.⁷⁶

Totuși, revoluția industrială din secolul al XIX-lea ca și cea engleză din secolul al XVIII-lea, deschizînd era mașinismului, a introdus pretutindeni, așa cum scria F. Engels în 1895, „...claritate în relațiile de clasă, a înlăturat o sumedenie de categorii intermediare..., a generat o adevărată burghezie și un adevărat proletariat al mării industrii, împingîndu-le pe primul plan al dezvoltării sociale“.⁷⁷

⁷⁴ N. N. Constantinescu, *Inceputurile formării și dezvoltării clasei muncitoare în România*, în „Anale de istorie“, nr. 4, 1973, p. 83.

⁷⁵ *Revoluția industrială. Studii*, p. 217, 221.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 216.

⁷⁷ K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. 22, p. 511.

MEDALION ISTORIC : VASILE PÂRVAN (1882—1927)

RADU VULPE

Istoricul Vasile Pârvan deține un loc de frunte în istoria culturii noastre. Născut la 28 septembrie 1882, în satul Perchiu din comuna Huruiesti, în fostul județ Tecuci, a fost doborât de o moarte prematură, într-o clinică din București, la 26 iunie 1927, la o vîrstă ce nu atinsese 45 de ani, cînd spiritul său se afla în plină exuberanță creatoare. Deși durata activității sale n-a depășit un sfert de veac, producția sa intelectuală, închinată prin excelență studiului antichității, apare uimitoare, atît prin numărul și valoarea lucrărilor publicate, cît și prin laborioasele sale cercetări arheologice, prin strălucita sa activitate de la catedră, prin multiplele sale realizări ca organizator și conducător de instituții. Neîntrecuta sa putere de muncă era la înălțimea inteligenței sale agere și pătrunzătoare, a nobilei sale concepții despre datorie, a vastei și solidei sale formații intelectuale.

Manifestările sale au venit în contact cu domenii diverse : filozofia, istoria religiilor, științele economice, sociologia, istoria artei, literatura, lingvistica, pe care avîntul gîndirii sale, eminentul său dar de investigație și de sinteză, stilul său grav, de o puternică expresivitate, le-au ilustrat cu opere de autoritate, cuprinzînd adevărate pagini de antologie. Totuși, Vasile Pârvan n-a fost un spirit împrăștiat, lipsit de temelia statornică a unei preocupări unitare, ci totdeauna s-a menținut pe poziția sa de istoric. În concepția sa, istoria nu se limita la erudiție, ci trebuia să tindă la cugetarea care reconstituie rețeaua de legături dintre fenomenele vieții omenești în întregime. Pentru aceasta, precum el însuși preconiza, erau indispensabile : o multilateralitate de gînd, o întinsă cultură, o mare forță de abstractizare, o simultană capacitate de precizie în analiză și de ridicare la idei generale, însușiri cu care acest spirit superior a fost din belșug înzestrat. A fost unul din marii noștri istorici și, fără îndoială, cel care a cuprins în competența sa spațiul cel mai larg.

Și-a făcut școala elementară cu părintele său, Andrei Pârvan, un destoinic învățător rural, iar cursul secundar la liceul clasic „Codreanu“ din Bîrlad, pe atunci unul din cele mai bune din țară. Mama sa, Aristița, provenind dintr-o familie răzeșească din Dobrenii Neamțului, vară primară cu ilustrul filozof Vasile Conta, dotată cu o energie și cu o vrednicie care ieșeau din comun, s-a îngrijit stăruitor de educația intelectuală a fiului său, de altfel ca și de a celor trei fete ale sale. Pentru toți nutrea ambiția de a-i vedea cîndva profesori de liceu, ceea ce i-a reușit în chip strălucit. Băiatul, însă, moștenindu-i nu numai toate însușirile de inteligență, dar și pe acelea de dinamism și tenacitate, avea să-i depășească așteptările cu mult peste ținta urmărită.

După terminarea liceului, în 1900, V. Pârvan a venit la București, unde s-a înscris la secția de istorie și geografie a Facultății de Filosofie și Litere, devenind discipolul cel mai distins al unor maeștri de valoare a lui Nicolae Iorga, a lui Dimitrie Onciul, a lui Ion Bogdan. În acea perioadă a publicat o serie de merituose lucrări despre istoria română medievală și modernă: *Activitatea politică a lui Alex. Papiu Ilarian* (1903); *Cîteva date nouă cu privire la familia Cuza* (1904); *Alexăndrel Vodă și Bogdan Vodă* (1904); *Un vechi monument de limbă literară românească* (1904); *Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Ungaria* (1905); „Unire”: *conferință de 24 Ianuarie* (Budapesta, 1906); *Începuturile poporului românesc*. (Budapesta, 1906). Sînt lucrări care impun nu numai prin numărul lor, dar și prin precocitatea lor maturitate. Pârvan a fost, ca student, de asemenea un eminent elev al filologului clasic Dimitrie Evolceanu și al geografului Simeon Mehedinți. După absolvirea Universității, ca licențiat în Litere, la 22 de ani, și-a luat examenul de capacitate în învățămîntul secundar, obținînd o catedră de limba latină la un liceu din provincie, dar n-a funcționat în acest post, deoarece de la început i s-a acordat un concediu de studii în străinătate, pe baza unei burse dobîndite prin concurs. Bursa fusese instituită de Universitatea din București pentru specializare în istoria antică în Germania, țară în care disciplinele clasicismului se bucurau de cea mai strălucită dezvoltare.

În Germania, unde a rămas în total cinci ani, trecînd pe la Iena și pe la Breslau (azi Wrocław în R. P. Polonă), dar rămînînd mai mult la Berlin, Pârvan a depus o muncă fără preget, îndeplinind toate lucrările cerute în diferitele seminarii pe care le frecventa, audiînd numeroase cursuri și strîngînd în biblioteci un imens material de note, nu numai în vederea tezei de doctorat, dar și pentru alte studii pe care le proiecta pentru viitor, cu deosebire în legătură cu antichitatea patriei sale. Problema originilor neamului românesc îl preocupa în permanență. Pînă la sfîrșitul vieții aveau să-i folosească materialele adunate atunci. Aprecierile maeștrilor săi germani, printre care figurează nume cu mare răsunset, ca H. Gelzer, Eduard Meyer, O. Hirschfeld, C. F. Lehmann-Haupt, R. Kekule von Stradonitz, H. Dessau, K. Regling, Conrad Cichorius, i-au fost din cele mai favorabile. Erau cu toții surprinși de capacitatea extraordinară a acestui tînăr și de superioritatea pregătirii cu care venise din țară, încît de la început l-au considerat ca pe un egal (*ebenbürtig*).

Cei cinci ani de studii în Germania au fost decisivi pentru formarea deplină a personalității spirituale a lui Vasile Pârvan. Pe lîngă o pregătire magistrală în toate științele antichității, de la arheologie, epigrafie, numismatică, papirologie și critică de texte, pînă la deprinderea de a sintetiza idei generale și de a urmări firul marilor evenimente istorice în devenirea lor, acolo a avut prilejul de a-și avînta mintea în înaltele sfere ale gîndirii, în contact cu filozofia germană, dar și cu filozofia și literatura greco-romană. Tot acolo s-a încheiat trainica sa prietenie cu valorosul istoric al artei Marin Simionescu-Râmniceanu, care se afla, de asemenea, la Berlin pentru studii și care a exercitat o decisivă influență asupra tînărului său coleg de la istoria antică, deschizîndu-i pasiunea pentru arte și pentru gîndirea estetică.

Activitatea creatoare a lui Pârvan în cîmpul antichității s-a desfășurat de la început în două direcții: una națională, corespunzînd scopului cu care venise la studii în Germania, și alta universală, rezultînd din evoluția pregătirii

sale în străinătate și satisfăcând înclinările sale firești spre orizonturi ample. Pe linia națională el a scris încă din 1906, la Berlin, lucrările *Cîteva cuvinte cu privire la organizația provinciei Dacia Traiană și Salsovia*. Cea dintîi preconiza trăsăturile generale ale unei sinteze asupra țării noastre în epoca romană. Era un plan complet, cum nu se concepuse mai înainte, care lua în considerare toate problemele esențiale ale istoriei noastre vechi și în care, pentru prima oară, se acorda elementului băștinaș o importanță primordială. În a doua lucrare, pornind de la analiza unei inscripții din sec. IV e.n., care permitea localizarea definitivă a Salsoviei antice la Mahmudia și care oferea importante amănunte despre ultimele încercări de apărare a credințelor păgîne în fața creștinismului triumfător, Pârvan proceda din nou la o expunere programatică, propunînd de data aceasta săpături arheologice sistematice de-a lungul întregului *limes* roman din Dobrogea. Cu acest prilej, socotea de urgentă necesitate formarea unei serii de tineri arheologi români care să fie atrași în această vastă operă de explorare și care atunci încă lipseau. Punctele de program propuse intrau de fapt în propriul său plan de activitate viitoare, pe care și-l făurea de pe acum și pe care va căuta să-l urmeze în tot cursul vieții.

Pe linia universală, Pârvan avea să înceapă cu teza sa de doctorat, despre naționalitatea negustorilor din Imperiul roman (*Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche*), apărută la Breslau în 1909, anul cînd, la Universitatea din același oraș, a și susținut-o, strălucit, cu istoricul C. Cichorius, ilustrul exeget al Columnei Traiane. Valoarea lucrării e cu mult mai presus decît rostul ei ca teză pentru obținerea unui titlu academic. E vorba de o monografie de autoritate, bazată pe un material epigrafic abundent, privitor la toate provinciile Imperiului și tratată critic în lumina unei concepții istorice realiste și a unei clare orientări în problemele economice.

În același timp, menținîndu-se pe aceeași linie universală, Pârvan a pregătit și un întins studiu istoric despre Marcu Aureliu (*M. Aurelius Verus Caesar și L. Aurelius Commodus*), pe care l-a publicat, tot în 1909, la București, în românește. Cu o erudiție riguroasă, el discută relațiile de ordin personal și juridic ale acestui împărat-filozof cu predecesorii săi Hadrian și Antoninus Pius, precum și cu fratele său adoptiv Lucius Verus, punînd la punct o serie de erori care circulau în știință pe seama coregenței cu acesta din urmă. El concludă că această domnie comună nu reprezenta încă o împărțire a autorității imperiale, cum se va întîmpla mai tîrziu, ci o asociere personală, în care Lucius deținea titlurile imperiale numai onorific, autoritatea Principatului rămînînd de fapt tot unică, pe seama lui Marcu.

Într-un capitol special al cărții este analizată, suplimentar, filozofia stoică a lui Marcu Aureliu, cu deosebire din punctul de vedere al rolului pe care l-a avut în formarea atitudinii etice a acestui împărat. În tratarea subiectului, Pârvan dovedește, pe lîngă talent și ascuțime de gîndire, o simpatie atît de entuziastă pentru doctrina stoică și o afecțiune atît de caldă pentru împăratul care a practicat-o încît, pentru a le explica, n-ar fi de ajuns să ne referim la elanul unui tînar cercetător de 27 de ani, cît avea el la data publicării cărții. Este ceva mai mult și mai profund: o mărturisire a propriei concepții despre virtute ca simplu comandament al rațiunii și despre datoria față de societate fără altă răsplată decît mulțumirea de a și-o fi îndeplinit. Nu este un crez religios, căci

tocmai în această lucrare el își dovedește scepticismul său fundamental, ci un principiu filozofic de abnegație.

Tot în acea vreme, Pârvan a pregătit o a treia lucrare mare, concepută de data aceasta pe linia antichității naționale. Este cartea *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, care, avînd să apară în 1911 la București, departe de a se limita la modesta aluzie epigrafică din titlu, cuprindea și toate izvoarele istorice și lingvistice de care se putea dispune pe atunci în legătură cu acest subiect. Pe baza unei analize critice a acestor știri, autorul conchide că misionarismul creștin în Dacia s-a dezvoltat după plecarea legiunilor lui Aurelian, cu deosebire în secolele IV—V, că creștinismul românesc este la origine opera misionarilor latini, iar nu a celor orientali, că poporul român s-a format concomitent cu creștinismul său, printr-un contact permanent între populațiile romane de pe ambele maluri ale Dunării.

Întors în țară în 1909, cu o autoritate științifică stabilită prin memorabilele lucrări aci amintite, Vasile Pârvan a fost primit de forurile conducătoare ale vieții noastre culturale cu toată considerația cuvenită unui învățat de prestigiu. De la început i-a fost încredințată suplinirea catedrei de istorie antică, antichități greco-romane și epigrafice de la Universitatea din București, rămasă tocmai atunci vacantă prin moartea lui Gr. G. Tocilescu. Un an mai tîrziu avea să fie definitivat la această catedră ca titular și, totodată, numit director al Muzeului Național de Antichități. În 1911, cînd încă nu împlinise treizeci de ani, era ales membru corespondent al Academiei Române, pentru ca după doi ani să devină membru activ.

Profesor universitar, academician și director de muzeu, el primea dintr-o dată trei poziții de frunte, care pentru o personalitate atît de activă și frămîntată de gînduri mari n-aveau să rămînă un simplu cumul de onoruri, ci au devenit bazele uneia dintre cele mai productive munci științifice. La catedră și la seminarium s-a arătat un maestru strălucit, prin vivacitatea gîndului, prin nou-tatea și adîncimea ideilor sale despre fenomenele istoriei antice, prin erudiția sa impunătoare, prin riguroasele metode de cercetare, prin sobrul și impresionantul său dar de expunere. La conducerea Muzeului, care a fost totdeauna un Institut arheologic de fapt, a dovedit o neîntrecută destoinicie ca organizator. I-au lipsit mijloacele necesare pentru a se ocupa de cerințele muzeistice ale instituției, așa cum au lipsit mereu și după el (abia de curînd realizîndu-se maiestuozul Muzeu de Istorie al Republicii Socialiste România). În schimb el a dat un impuls hotărîtor explorărilor arheologice pe teron, Muzeul național de antichități fiind forul care le-a tutelat științific. Pârvan a fost și un membru asiduu al Comisiei Monumentelor istorice.

După ce a publicat o lucrare de considerații istorice despre *Cetatea Tro-paeum*, săpată anterior de către Gr. G. Tocilescu și George Murnu, el a deschis un nou șantier, în *Cetatea Ulmetum* de la Pantelimonul de Sus, o fortificație din centrul Dobrogei, de un spațiu mai restrîns, a cărei explorare putea fi dusă la capăt într-un timp limitat. Săpăturile au durat acolo patru ani, cu rezultate arheologice și epigrafice deosebit de prețioase — mai ales pentru studiul vieții rurale romane —, pe care le-a publicat într-o monografie în patru tomuri (București, 1912—1915). În același timp, a mai scos la lumină trei memorii cuprinzînd roadele altor cercetări : *Descoperiri nouă în Scythia Minor, Știri nouă din*

Dacia Malvensis, Castrul de la Poiana și drumul roman prin Moldova de Jos, toate apărute în „Analele Academiei Române“, în 1913.

Imediat după încheierea săpăturilor de la Ulmetum, în 1914, a inaugurat un nou șantier de seamă, în cetatea *Histria*, vechea colonie milesiană de pe țărmul lacului Sinoie (odinioară golf al Mării Negre). În sfera preocupărilor sale arheologice, limitate, la început, la epoca romană, intra acum și perioada de înflorire a civilizației elene. Fiind vorba de un important oraș sclavagist din regiunile noastre, cel mai vechi de pe cuprinsul României, cu o viață continuă care a durat peste 12 secole, cu o mare întindere și cu ruine extrem de complicate, șantierul *Histria* avea să devină permanent. În proporții sporite, cu mijloace mult mai ample și cu rezultate mereu bogate, activitatea acestui șantier continuă și în prezent. Din abundentele materiale descoperite la *Histria*, Pârvan a apucat să publice, cu excelente comentarii, trei serii de inscripții grecești și latine, printre ele unele, ca faimoasa horothesis a teritoriului cetății, fiind de o importanță istorică excepțională. Concomitent cu munca sa de la *Histria*, Pârvan s-a ocupat și de celelalte două orașe grecești de pe litoralul nostru: *Tomis* (Constanța) și *Callatis* (Mangalia), procedînd la săpături și publicînd asupra lor memorii remarcabile, ca *Zidul cetății Tomi* (1915) și *Gerusia din Callatis* (1920).

Săpăturile conduse de Vasile Pârvan, cu deosebire cele de la Ulmetum și de la *Histria*, pe lângă însemnătatea rezultatelor lor documentare, au avut fericitul efect de a consolida o școală românească de arheologie și istorie veche, pe care el, cel dintîi, a reușit s-o creeze prin autoritatea sa științifică, prin prestigiul personalității sale, prin aptitudinile sale de organizator, prin însușirile lui de profesor și de conducător, prin darul său de a aprinde și întreține entuziasmul și devotamentul tinerilor săi studenți pentru știință. Întărită mereu cu noi serii de cercetători, această școală s-a dovedit durabilă și viguroasă, dezvoltîndu-se și după moartea întemeietorului ei, pînă la înflorirea considerabilă de azi. E unul din cele mai mari merite ale lui Pârvan față de cultura patriei sale.

Vasile Pârvan, dedicat cu desăvîrșire științei, n-a ținut să facă politică, dar și-a spus cuvîntul în marile momente de frămîntări ale neamului său. Sînt mărturii că la 1907, în timp ce se afla la studii în Germania, și-a exprimat categoric simpatia pentru masele țărănești răscolate, ceea ce concordă cu atitudinea sa de o viață întreagă, constant devotată țărănimii muncitoare. Iar la izbucnirea primului război mondial, în 1914, cînd agitatori nehibzuiți sau interesați căutau să determine intrarea imediată a țării în marea conflagrație, el a avut curajul, cu riscul de a fi fals înțeles și de a provoca nedrepte învinuiri, să atragă atenția asupra nepregătirii noastre militare și diplomatice pentru o atît de gravă acțiune și să propună temporizare pentru o punere la punct a esențialelor condiții necesitate de un război pentru liberarea Transilvaniei și a celorlalte ținuturi românești din monarhia habsburgică. Precum a scris în broșura sa *Părerile unui trădător de neam* (titlu ironic adresat inconștienților săi adversari), apărută chiar în 1914, el socotea acest război inevitabil, dar preconiza o grabnică înarmare și o serioasă pregătire. Desfășurarea evenimentelor, cu grelele suferințe impuse țării de înfrîngerile din 1916 și de ocupația inamică, avea să-i dea dreptate cu prisosință. A fost și el mobilizat, făcîndu-și datoria într-o unitate unde era nevoie de priceperea sa în limbi străine. Apoi, în 1917, a fost evacuat cu un

grup de academicieni la Odesa, unde a avut nenorocirea să-și piardă soția (Silvia Cristescu, nepoată a lui Ion Bogdan și a Ecaterinei Nicolae Iorga), precum și fiul abia născut.

Cînd războiul s-a terminat, iar patria, în sfîrșit întregită, a pornit să-și vindece adîncile răni, Vasile Pîrvan a ținut să-și dea concursul devotat la opera de reconstruire care începea. A făcut parte dintre întemeietorii Asociației pentru studiul și reforma socială, devenită ulterior Institutul social român de sub direcția lui D. Gusti. De atunci datează preocupările sale expuse cu discernămint critic în studiul „Ideile fundamentale ale culturii sociale contemporane” și în acel „Plan de organizare și lucru” sugerat Asociației amintite, cuprinzînd o minuțioasă schemă a modului său de a vedea înfăptuirea culturii. În acea vreme de la sfîrșitul războiului și-a rostit, în pagini literare de o măreață frumusețe, și memorialele în cinstea tineretului universitar căzut în lupte, publicate sub titlul „Au căzut pentru libertate”. Atunci, de asemenea, a scris poemul în proză „Parentalia”, pentru pomenirea împăratului Traian la optsprezece secole de la moartea lui, prilej de a-și exprima și punctul său de vedere științific în problema originilor poporului român. Aceste eseuri, împreună cu alte flori ale spiritului său, aveau să fie publicate din nou în volumul *Memoriale* (1923).

Lucrările sociologice, etice, filozofice, comemorative, cu care s-a manifestat în afara cadrului riguros al producțiilor sale științifice, ne oferă prilejul de a ne da seama în general de limitele gîndirii sale, care era de esență rațional-idealistică. El acorda problemelor culturii o importanță determinantă. V. Pîrvan susținea o democrație liberală de tip burghez, arătîndu-se adversarul oricărei forme de organizare socială care ar fi restrîns libertatea de gîndire. Limitele concepției sale îl împiedicau însă să vadă că și democrația de tip burghez, reprezentînd de fapt predominarea claselor exploatatoare, încătușează gîndirea. Pîrvan a criticat aspru societatea capitalistă, dar în același timp și-a exprimat o oarecare neîncredere și față de socialism. El n-a putut ajunge la o interpretare materialist-dialectică a fenomenelor istorice. Susținînd că „istoric, adică evolutiv-uman, popoarele trăiesc numai prin fapta precursorilor și revoltaților” (*Ideii și forme istorice*, p. 11), el nu acorda maselor rolul principal în istorie, ci personalităților. Dar, idealismul lui V. Pîrvan era compensat printr-o atitudine raționalistă, obiectivă și realistă. La aceasta au contribuit foarte mult preocupările arheologice, care îl mențin pe istoricul antichității, într-o mai mare măsură decît pe istoricii altor epoci, într-un contact direct și continuu cu realitățile materiale ale trecutului.

Tot la sfîrșitul războiului, a adresat Marelui Sfat național al Transilvaniei care, după recenta unire cu România, încă mai administra provizoriu provincia, o serie de propuneri pentru constituirea „Universității naționale a Daciei Superioare”. Iar cînd această Universitate a luat ființă la Cluj, în 1919, el a fost, alături de Sextil Pușcariu, de Nicolae Iorga și de alte personalități proeminente, unul dintre organizatorii ei, ținînd acolo, timp de un semestru, un curs de istoria artei.

Prelegerea inaugurală a celui curs, care a fost și prelegerea festivă de deschidere a cursurilor întregii Universități, intitulată „Datoria vieții noastre” și publicată în volumul *Ideii și forme istorice* (București 1920), conține, pe lîngă o expunere de principii etice, o critică vehementă a societății burgheze de după

război, cu viața „murdărită de egoism, de interesul brutal de utilitar“, cu pacea care, așezînd soarta lumii, era „opera nevrednicilor care nu au luptat, ci s-au îngrășat în război“, cu „amara prețaluire pe arginți pentru sîngele vărsat în lupte“ și o deplîngere a ceea ce vedea în noua viață politică a țării: „necinste, cățărare disperată către locurile cele mai de sus, goană după avere, murdărire a tuturor numelor curate de luptători fără frică împotriva răului“. Totodată, prelegerea conține vederile sale în problema ridicării culturii românești, care nu va fi rodnică dacă se va limita la inerția tradiționalismului local. „Nu românizarea noastră feroce întru vegetativul etnografic, ci continua noastră umanizare întru sublimul uman va crea suprema splendoare a culturii creatoare românești“. Pe de altă parte, nu vedea nici un viitor acestei culturi dacă se va mulțumi să devină o simplă „prelungire colonială a culturii franceze, italiene, germane ori anglo-saxone, care reprezintă suflete specifice, diferite de al nostru“. „Nu forma crează ideea, ci ideea își caută forma“. „Noi avem a oferi instinctului creator al națiunii noastre idei, iar nu forme“.

Nici aceste digresiuni filozofice, nici încercările de a contribui la reforma cultural-socială n-au reprezentat în activitatea lui Pârvan o schimbare de scop ori de preocupări. El a rămas mai departe credincios studiului antichității patriei. Cînd a fost copleșit de răsunătorul succes de public pe care i l-au adus cursurile sale speciale, de superioară ținută intelectuală, despre tragedia antică ori despre istoria religiilor antice, greșit înțelese de unii din auditorii săi (chiar dintre cei mai culti) care, neobișnuiți cu atare preocupări, îi atribuiau atitudini mistice (confundînd obiectul cu subiectul), el n-a ezitat de a le întrerupe, re-trăgîndu-se în cercul strict universitar al materiei prevăzute de program. Cînd reprezentanți ai diverselor curente politice, admiratori ai ideilor sale sociale, au căutat să-i prezinte propuneri care pentru alții ar fi fost deosebit de ispititoare, ca șefia unui mare partid (e vorba de cel țărănist, la întemeierea căruia și-a acordat sfaturile), portofoliile unor ministere de prima importanță, conducerea unei gazete influente și de mare tiraj (e vorba de „Adevărul“), el i-a refuzat fără nici cea mai mică șovăire. A primit numai să facă parte din conducerea editurii „Cultura Națională“, pe care el a organizat-o împreună cu bunul său amic, M. Simionescu-Râmniceanu. Această editură i-a înlesnit mult valorificarea cercetărilor științifice și, prin contribuția lui activă, a însemnat un mare salt în estetica tiparului românesc. Tăria de caracter a lui Vasile Pârvan, rezistentă la vanități și la ambiții, făurită pe linia unui scop pe care l-a urmărit cu perseverență, *este exemplară* în istoria intelectualității noastre.

Reluîndu-și activitatea științifică încă din 1919, cînd războiul nu era cu totul terminat, el a scris delicatul studiu *Gînduri despre lume și viață la greco-romanii din Pontul Stîng*, în care, îmbinîndu-și cele două calități eminente: erudiția critică și puterea de cugetare, a reconstituit ideologia vechilor locuitori ai Dobrogei clasice pe baza reflecțiilor transmise în numeroasele lor inscripții funerare.

În 1921, a redeschis șantierul de la Histria și a publicat *Probleme de arheologie în România*, un important îndreptar pentru orientarea viitoarelor explorări arheologice de pe cuprinsul țării noastre. În același an, sarcinile sale de organizator s-au lărgit și în alte direcții, fiind ales vice-președinte al Academiei Române și fiind numit Director al Școlii Române din Roma.

Această ultimă instituție, creată atunci printr-o lege al cărei proiect a fost prezentat Parlamentului de Nicolae Iorga în calitatea sa de deputat, a fost organizată, adică întemeiată de fapt, de Vasile Pârvan. În ciuda numelui său de „Școală“, dat prin asimilare cu unele așezăminte străine mai vechi din capitala Italiei, această instituție nu avea un caracter didactic, ci unul științific superior, de creație. Nu era alcătuită din „elevi“, ci din membri, recrutați dintre arheologii, istoricii, filologii și artiștii români care se afirmaseră deja ca elemente de valoare în țară. Italienii îi spuneau, de altfel, „Accademia di Romania“. Scopul său era dublu : pe de o parte perfecționarea acestor elemente, pe de alta afirmarea științei și culturii românești într-un mediu de distinsă emulație internațională. Prin autoritatea științifică a lui Pârvan și prin activitatea de ales nivel a membrilor săi, Școala Română din Roma a devenit curînd una din cele mai apreciate instituții de acest fel din Roma, concurînd și uneori întrecînd pe suratele ei mai vechi. Contribuția sa la consolidarea calitativă a arheologiei și a studiilor clasice în România a fost considerabilă. Aproape toți discipolii lui Pârvan și mulți din ucenicii acestora din generațiile următoare au trecut pe acolo. Toți membrii Școlii au publicat lucrări importante în cele două anuare speciale ale instituției : *Ephemeris Dacoromana* și *Diplomatarium Italicum*, înființate și conduse de Pârvan și foarte prețuite în cercurile științifice din toată lumea.

Cu prilejul prezentării lui la Roma, în 1921 și 1922, pentru întemeierea Școlii Române, Vasile Pârvan a publicat acolo, în periodicele locale, articolele *Sulle origini della civiltà romana* și *I primordi della civiltà romana alle foci del Danubio*. Ultimul avea să fie reluat în românește, cu un conținut mai larg, valorificînd sintetic datele culese prin propriile lui explorări arheologice și cu deosebire prin acelea de la Ulmetum și de la Histria. Într-un captivant stil de popularizare, „pe înțelesul tuturor“, dar cu un fond de erudiție temeinică și cu interpretări originale și pătrunzătoare la fiecare pas, în cadrul unei concepții istorice realiste, volumul *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării*, apărut în 1923, prezintă o reconstituire a dezvoltării romanismului Scythiei Minore în primele două secole ale erei noastre, după o admirabilă introducere în care autorul își expune părerile, juste și concordante, cu privire la continuitatea poporului român și la rolul Dobrogei și al regiunilor Dunării de Jos în formarea romanității noastre.

În acel timp, s-a petrecut în activitatea arheologică a lui Vasile Pârvan o cotitură care avea să aibă asupra dezvoltării arheologiei românești o influență dintre cele mai rodnice. La specialitatea lui privind civilizația greco-romană, și-a adăugat un domeniu nou de cercetări, începînd a-și îndrepta atenția asupra epocilor preclasice. După ce a dat la lumină memoriile sale *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube* (1923) și *Considerațiuni asupra unor nume de riuri daco-scitice* (1923), în care prezintă explicații noi și temeinice asupra numelor principalelor cursuri de ape, ca Nistrul, Prutul, Siretul, Buzăul, Argeșul, Dunărea, și după ce a publicat la Torino, în 1924, *Note di geografia antica*, un studiu despre unele elemente toponimice din nordul Pontului Euxin, el s-a dedicat aproape cu totul noilor sale preocupări, pe care le începuse printr-o serie de anchete preliminare în diverse stațiuni preromane din Cîmpia Română și prin organizarea unor săpături sistematice în cîteva din cele

referitoare cu deosebire la cultura geților. Cu acest prilej, și-a format o nouă serie de discipoli, animați de un entuziasm științific și mai productiv.

Încă înainte de a fi în posesia rezultatelor tuturor acestor explorări, el a trecut la scrierea unei vaste sinteze istorico-arheologice despre protoistoria Daciei, pe care a intitulat-o cu numele latin plural *Getica*. Această lucrare voluminoasă (851 p.), care în intenția sa nu avusese un caracter definitiv, ci numai rolul de îndrumare și de stimulare a noilor cercetări, a devenit una din cele mai importante producții ale istoriografiei române. Scoțind din negura trecutului îndepărtat al patriei, pe baza unei bogate informații istorice și arheologice, mai mult de un mileniu, Pârvan a pus în evidență, pentru prima dată atât de convingător, măreția poporului geto-dac. Apărută în 1926 (de fapt la începutul anului 1927), *Getica* avea să exercite o durabilă influență în cultura românească. Dominată mai înainte aproape exclusiv de ideea romanității, conștiința noastră națională trebuia acum să acorde un loc tot atât de însemnat și ideii despre temelia autohtonă a poporului român.

Sforțarea lui Pârvan de a scrie această operă, la care a lucrat patru ani fără preget, pare cu atât mai impunătoare, cu cât în aceeași vreme el a continuat să-și îndeplinească celelalte sarcini pe care și le asumase, și chiar cu o intensitate sporită, găsind în imensa lui voință de înfăptuire și în înalta sa concepție despre datorie izvoare de energie pentru a duce la capăt o activitate atât de exuberantă. A scris în ultimii săi ani (1924—1927) peste o duzină de alte lucrări, fie tot despre epocile primitive, fie despre antichitatea greco-romană: *Fouilles d'Histria, inscriptions: troisième série*; *Une nouvelle inscription de Tomi*; *À propos du „basileus“ Cotys de Callatis*; *Nuove considerazioni sul vescovato della Scizia Minore* (Roma 1924), *Sur un relief inédit du VIIe siècle représentant la Sainte Vierge*; *Un aes grave olbien à Salsovia*; *Municipium Aurelium Durostorum* (Torino 1924); *Notă complimentară la studiul lui I. Andrișescu*, „Considerațiuni asupra tezaurului de la Vâlci-Trân“; *Dacii la Troia*; *Considérations sur les sépultures celtiques de Gruia*; *La „statue-menhir“ de Hamangia*; *L'âge du dépôt de bronzes de Suseni*; *La Dacie à l'époque celtique* (Paris 1926) etc. Multe din aceste lucrări au fost publicate în primele două volume din *Dacia: Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, periodicul de limbă franceză întemeiat de el, continuat și după el pînă în 1947 și reluat într-o serie nouă de la 1957 încoace.

Ultima lucrare a lui Vasile Pârvan a fost volumul *Dacia: Civilizațiile antice din țările carpato-danubiene*, publicat mai întâi în englezește (Cambridge 1928), apoi în românește, pînă acum în cinci ediții (1937, 1957, 1958, 1967, 1972). În cinci capitole reprezentînd tot atîtea prelegeri ținute de autor în Anglia, în aprilie 1926, această carte urmărește liniile principale ale evoluției culturale în Dacia și în țările vecine, începînd din perioada influențelor villanoviene de la începutul epocii fierului, trecînd prin epocile pătrunderilor succesive scitice, grecești și celtice, pînă în vremea romană. Trei din cele cinci capitole reprezintă compendii ale „Geticelor“, iar un al patrulea reia textul din „La pénétration hellénique etc.“. Al cincilea însă, „Carpato-danubienii și romanii“, este inedit. Acest capitol conține cele din urmă gînduri ale lui Vasile Pârvan despre problema originii poporului român, la care el meditase într-o viață întreagă de studii. Romanitatea noastră, după el, nu se datorește numai unei izo-

late rezistențe daco-romane în nordul Dunării, ci la formarea sa a contribuit întregul romanism dunărean, din Alpi pînă la Pontul Euxin, înainte de a dispărea progresiv din toate provinciile Illyricului, sub covîrșitoarele migrații slave, pentru a se conserva numai în Carpați și la Dunărea de Jos.

Această carte a apărut postum. Vasile Pârvan a încetat din viață puțin timp după ce o trimisese la tipar. Organismul lui, care suportase pînă la nevrosimil necruțătoarele eforturi ale unei voințe de fier, începuse a da semne de șovăială. De aci încordarea sa în a se lua la întrecere ca soarta, scriind cu intensitate *Getica* și proiectînd și alte sinteze, dintre care imediat ar fi urmat „Dacia romană“, apoi o „protoistorie a slavilor“. Dar nu i-a fost îngăduit să realizeze decît prima din aceste opere mari. Debilitat de prea multele eforturi, precum și de lungi și nereușite tratamente, avea să închidă ochii pentru totdeauna în urma unei banale, dar tardive operații chirurgicale.

În ziua aceea tocmai avea să sosească de la Roma știrea că Accademia dei Lincei îl alesese membru. Mai înainte îl onoraseră cu aceeași calitate *La Pontificia Accademia Romana di Archeologia* și *La Società Romana per la Storia Patria*. Sorbonna îl numise *professeur agrégé*. A fost membru fondator al „Comitetului Congreselor internaționale de Științe istorice“. Sînt numai cîteva din multele dovezi de prețuirea înaltă de care se bucura în lumea savantă din străinătate și de prestigiul pe care îl adusese patriei.

Nu i-a fost dat științei și culturii românești să beneficieze de toată bogăția de gînd și de creație pe care generosul devotament al acestei personalități le-o oferea. Admirînd valoarea și rodnicia a ceea ce a realizat numai în 45 de ani de viață, nici nu cutezăm a cuprinde cu închipuirea proporțiile magnifice pe care le-ar fi atins producția spirituală a lui Vasile Pârvan dacă ar fi fost continuată pînă măcar la minimul limitei normale a unei vieți de om.

Istoria învățămîntului

PRIMUL AN DE ÎNVĂȚĂMÎNT PUBLIC LA SATE ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ

G. D. ISCRU

Populația Țării Românești se ridica, în 1838, la cca. 2.000.000 locuitori, distribuiți în 34 de orașe sau târguri și în 3.548 sate.¹ Majoritatea covârșitoare a populației locuia în mediul rural, în timp ce Capitala țării concentra 60% din populația urbană.² Orașe erau, de fapt, numai reședințele de județe, căci târgurile erau un fel de sate mai mari. Din totalul așezărilor rurale — așezări cu o medie de 107 familii (535 locuitori) —, circa 1/4 aveau pînă la 50 de familii, dintre ele mai puține fiind cele cu pînă la 20 de familii și mai multe cele cu 20—50 de familii. Cele mai multe (2.096, adică 58,50%) erau sate medii (50—149 familii sau 250—750 locuitori), iar satele mari (cu 150—199 familii, adică 750—995 locuitori) erau în număr de 610 (17,10%); numai 7 sate depășeau 500 de familii (2.500 locuitori).³ Cel mai mare procent de sate mici îl avea Muntenia, îndeosebi la cîmpie, iar satele cele mai mari erau în vestul și nord-vestul țării. Cu popularea cîmpiei, raportul se va schimba în anii următori.⁴

Deși sub un regim opresiv al obligațiilor⁵ — legal sau abuziv —, sătenii continuau să lucreze, practic, întregul pămînt, dat ca pămînt legiuit sau ca „prisoase“, și să crească un număr apreciabil de vite.

★

Intr-o asemenea realitate social-economică au trebuit să se aplice prevederile circularei Departamentului din Năuntru (în continuare : Departamentul) din 14 ianuarie 1838⁶ — punctul de plecare în ceea ce privește instituirea învățămîntului public la sate în Țara Românească.

¹ I. Donat și G. Retegan, *La Valachie en 1838 (d'après une source statistique inédite)*, în „Revue Roumaine d'Histoire“, tom. IV, 1965, nr. 5, p. 930 și 937.

² *Ibidem*, p. 933.

³ *Ibidem*; vezi și p. 396. Coeficientul demografic 5, acceptat de autori, este totuși mare. Cel mai potrivit este de 4,5.

⁴ *Ibidem*, p. 935.

⁵ I. Corfuz, *Agricultura Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Ed. Acad. R. S. România (București), 1969, p. 105.

⁶ Arhiva istorică centrală, fond. Vornicia din Lăuntru, Țara Românească (în continuare : V.L.Ț.R.), dos. 5390 I A/1838, f. 2.

Cele mai multe cîrmuiri au răspuns îndată că vor da urmare poruncii⁷, iar Eforia Școlilor (în continuare : Eforia), cu mult entuziasm a răspuns Departamentului la 4 februarie⁸, dînd apoi, la rîndul său, la 14 februarie, circulară către profesorii școlilor începătoare din capitalele județelor⁹ și către cîrmuiri¹⁰ precum și o adresă către Marea Logofeție a treburilor bisericești.¹¹

Dispoziții, recomandări, dar mai ales dorințe și entuziasm. În sate au început să „curgă“ poruncile iar cele mai multe gazete se interesau îndeaproape de școlile publice de la sate. Eforia, prin grija directorului ei P. Poenaru, le ținea la curent.

Redactorul „Curierului românesc“ era entuziasmat. În articolul publicat cu prilejul zilei de naștere a domnitorului Alex. Ghica, între alte laude la adresa acestuia era și aceea că în domnia sa au fost înființate, în sfîrșit, și 3.000 de școli lancasteriene la sate (cifră exagerată — n.n.). „Aci este tot viitorul României“ — comenta I. Eliade. „Aceste școli vor sta de față și înaintea lui Dumnezeu și a istoriei nepărtinitoare a răsplăti niște asemenea de mari și slăvite osteneți, măsuri pacinice de fericire și de viitor...“¹²

*

Pregătirile începute pe plan local erau urmărite de Departament și Eforie care se străduiau să suplinească lipsa legii prin circulare, însuși domnitorul fiind înștiințat, pe parcurs, despre mersul acțiunii. Greutățile s-au ivit îndată, căci, practic, totul trebuia făcut : construirea și amenajarea localurilor, recrutarea și pregătirea candidaților de învățători, apoi adunarea copiilor în școli, începînd cu toamna aceluiași an și grija permanentă pentru buna funcționare a acestora. Categorie, a fost un început greu al unei acțiuni temerare, dar el trebuia făcut.

Prima mare greutate a fost aceea a recrutării și pregătirii candidaților de învățători, dar ea a fost biruită în multe județe. Din dorința de a învăța sau — mai degrabă, la început — de a scăpa de datoriile „sătenesți“, poate chiar de cele ale „proprietății“ și de a primi, pe deasupra, bani și bucate, tineri țărani, uneori și vîrstnici, complet neștiutori sau cu oarecare știință de carte au venit să se pregătească pentru noua profesiune.

Au fost necesare unele reveniri asupra poruncilor inițiale, pentru a se impulsiona autoritățile locale, iar la 7 și 28 octombrie Eforia a trimis profesorilor de la județe porunci circulare privind „slobozirea“ la sate, pentru a deschide

⁷ *Ibidem*, f. 4—7, 9, 20—22, 25, 41—42.

⁸ *Ibidem*, f. 24 ; V. A. Urechia, *Școalele sătesci în România*, București, 1868, anexa 9 și *Istoria școalelor de la 1800—1864*, II, București, 1892, p. 2.

⁹ Arhiva istorică centrală, fond. Ministerul Instrucțiunii, Țara Românească (în continuare : M.I.Ț.R.), dos. 6050/1838, f. 15 ; V. A. Urechia, *Școalele sătesci*, anexa 10 și *Istoria școalelor*, II, p. 2—3.

¹⁰ M.I.Ț.R., dos. 6050/1838, f. 16 și 23 ; V.L.Ț.R., dos. 5390 I A/1838, f. 35 ; Arh. st. Caracal, fond Ocîrmuirea, dos. 2640/1838, f. 4 ; Arh. st. Craiova, fond. Prefectura Dolj, inv. 80/1838, f. 244 ; V. A. Urechia, *Școalele sătesci*, anexa 11 și *Istoria școalelor*, II, p. 3—4.

¹¹ M.I.Ț.R., dos. 6033/1838, f. 1 și 4 ; dos. 6050/1838, f. 19—20.

¹² „Curierul românesc“, an IX (1838), nr. 40/7 IX, p. 3.

școli, a celor mai bine „deprinși“, dintre candidați.¹³ De asemenea, a cerut și sprijinul cirmuirilor, precum și pe cel al Departamentului, pentru începerea primului an școlar în Principat.¹⁴ Sezonul agricol împiedicase adunarea mai grabnică a candidaților la pregătire. Treptat însă aceștia au sosit, au fost pregătiți atît cît îngăduia timpul și apoi examinați din cele învățate, după care au început să fie sloboziți în satele lor pentru a deschide școli. Județele în care candidații au venit încă din aprilie la pregătire au fost : Buzău, Dolj, Gorj, Mehedintși.¹⁵ În sate, școlile au început să se deschidă treptat, în toamna anului 1838 și în primele luni ale anului următor, în unele județe cu multă întîrziere, prima școală publică în care s-a început învățătura fiind cea din satul Filiași (Dolj), în iulie 1838.¹⁶

În primul an școlar, 1838/1839, au funcționat în satele Țării Românești, după datele Eforiei, aproape 2.000 școli.¹⁷ În discursul tradițional de sfîrșit de an școlar la Colegiul Sf. Sava, pronunțat în prezența domnitorului, P. Poenaru, directorul Eforiei, se arăta în general mulțumit, mai ales de profesorii școlilor „normale“, care au „rivalizat cu zel“ în pregătirea candidaților, în stăruința pe lîngă autorități pentru a le obține sprijinul, în îndemnarea sătenilor să-și dea copiii la școală.¹⁸ Lipsa de localuri proprii, sau cel puțin de case cît de cît potrivite scopului, a împiedicat deschiderea mai grabnică și în număr mai mare a școlilor la sate. Dar nu numai acestea erau greutățile. Aici am ținut să consemnăm doar unul din cele mai importante evenimente culturale din veacul trecut : începutul învățămîntului public în satul românesc, cu unele aspecte inedite și cu unele rectificări.

¹³ M.I.Ț.R., dos. 6069/1838, f. 77—78 și 81.

¹⁴ V.L.Ț.R., dos. 5290 I A/1838, f. 374—375.

¹⁵ M.I.Ț.R., dos. 6704/1837, f. 65 și 68 ; dos. 6708/1837, f. 55 ; Arh. St. Craiova, Prefectura-Dolj, inv. 80/1838, f. 523, 531 și 538 ; V.L.Ț.R., dos. 5390 I A/1838, f. 1454.

¹⁶ Arh. st. Craiova, Prefectura Dolj, inv. 80/1838, f. 635—636.

¹⁷ M.I.Ț.R., dos. 5016/1839, f. 13—14, imprimat.

¹⁸ „Curierul românesc“, an X (1839), nr. 11/7. VII., p. 373—377 ; „Cuvînt al d-lui comisului P. Poenaru“.

Metodica predării istoriei

IMPORTANȚA PREDĂRII ISTORIEI ÎN ȘCOALĂ OGLINDITĂ ÎN DOCUMENTELE DE PARTID

VASILE M. CAMPEANU

În procesul de instrucție și educație a tinerei generații, studiul istoriei reprezintă un factor de cea mai mare importanță pentru edificarea omului făuritor al societății socialiste multilateral dezvoltate, capabil să înțeleagă și să explice legile obiective de dezvoltare a societății omenești și, în același timp, cu o înaltă conștiință politică, luptător activ pentru înfăptuirea liniei politice a partidului și statului nostru.

Cunoașterea de către fiecare tînăr a istoriei „cea dintii carte a unei nații”, reprezintă temelia și izvorul integrării active în climatul spiritual al poporului din care face parte. Păstrînd și perpetuînd tot ce au creat mai valoros generațiile de înaintași, istoria, prin concluziile sale „va trebui să devină în școala noastră un factor esențial de educare patriotică a tinerelor generații, de dezvoltare a sentimentului de răspundere față de soarta națiunii noastre socialiste, a hotărîrii ferme a tuturor tinerilor de a-și închina toată energia, elanul, puterea de muncă și chiar viața, dacă va fi necesar, înfloririi și apărării patriei, salvării libertății, suveranității și integrității teritoriale, a cuceririlor revoluționare, socialiste, ale poporului”.¹

Rolul deosebit al istoriei în formarea omului nou este dovedit de atenția acordată slujitorilor ei de către conducerea partidului și statului nostru,² de

¹ Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare la consfătuirea cadrelor didactice care predau științele sociale în învățămîntul superior*, 10 noiembrie 1972, în *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, vol. VII, București, Edit. politică, 1973, p. 832.

² Nicolae Ceaușescu, *Raportul C.C. al P.C.R. cu privire la activitatea partidului în perioada dintre Congresul al VIII-lea și Congresul al IX-lea al P.C.R.*, 19 iulie 1965, în *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, vol. I, București, Edit. politică, 1968, p. 50—95; *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*. Expunere la adunarea festivă organizată cu prilejul aniversării a 45 de ani de la crearea P.C.R., 7 mai 1966, în *op. cit.*, vol. I, 1968, p. 335—415; *Raportul C.C. al P.C.R. în perioada dintre Congresul al IX-lea și Congresul al X-lea și sarcinile de viitor ale partidului*, *op. cit.*, vol. IV, p. 248—349; *Expunere la consfătuirea de lucru a activului de partid din domeniul ideologiei și al activității politice și cultural-educative*, 9 iulie 1971, în *op. cit.*, vol. VI, 1972, p. 196—258; *Expunere cu privire la programul P.C.R. pentru îmbunătățirea activității ideologice, ridicarea nivelului general al cunoașterii și educația socialistă a maselor, pentru așezarea relațiilor din societatea noastră pe baza principiilor eticii și echității socialiste și comuniste*, 3 noiembrie 1971, în *op. cit.*, vol. VI, 1972, p. 620—686; *Cuvîntare la consfătuirea cadrelor didactice care predau științele*

exigențele mereu sporite față de omul de la catedră în dubla lui ipostază de specialist și educator comunist.

Rezultă de aici câteva concluzii importante :

— *Necesitatea de a ne manifesta în munca noastră un înalt nivel de exigență, spirit partinic și principialitate marxist-leninistă pentru că „noi nu putem avea decît o singură istorie, o singură concepție despre istorie — materialismul dialectic și istoric ; nici un fel de altă concepție nu poate exista în predarea istoriei“* ;³

— *Rolul activ al istoriei în plămădirea conștiinței socialiste a tineretului patriei noastre ;*

— Prin această prismă rezultă necesitatea subordonării laturii *informative* a istoriei, scopurilor *formativ-educative* și *integrative* ;

— Istoria trebuie să reprezinte elementul de polarizare a tuturor achizițiilor elevului în procesul educației sale politico-ideologice.

— Predarea istoriei în școală trebuie să aibă, de asemenea, în vedere realizarea unor tot mai accentuate corelări intra și interdisciplinare atît cu scopul dezvoltării capacității integrative a elevilor cît și în direcția îmbunătățirii valențelor educative a acestui obiect de învățămînt. În acest sens, relevarea semnificațiilor materialist-dialectice și moral-politice a celorlalte obiecte de învățămînt trebuie să fie mereu impulsionată prin prezența activă a profesorilor de istorie în cadrul colectivelor didactice în care își desfășoară activitatea.⁴ Pornind de la prioritățile educative viguros trasate în documentele Plenarei C.C. al P.C.R. din 3—5 noiembrie 1971, ale Consfătuirii pe țară a cadrelor didactice care predau științele sociale în învățămîntul superior, din noiembrie 1972, învățămîntul istoriei s-a angajat ferm pe făgașul înnoirilor.

În activitatea de modernizare a învățămîntului, partidul pornește de la necesitățile sociale obiective în elaborarea profilului de om corespunzător sarcinilor construirii societății socialiste multilateral dezvoltate. Potrivit indicațiilor cuprinse în documentele de partid, acest efort trebuie orientat în direcția asimilării unei vaste culturi generale, a însușirii concepției materialist-dialectice despre lume și societate, domenii în care istoria își poate aduce o contribuție tot mai substanțială.

O deosebită importanță metodologică îl au documentele de partid referitoare la necesitatea abordării problemelor majore în cadrul lecțiilor, prin evitarea supraîncărcării elevilor cu date și idei nesemnificative.⁵

sociale în învățămîntul superior, 10 noiembrie 1972, în *op. cit.*, vol. VII., 1973, p. 822—842 ; *Cuvîntare la adunarea festivă consacrată aniversării a 80 de ani de la crearea partidului politic al clasei muncitoare din România*, 30 martie 1973, în *op. cit.*, vol. VIII., 1973, p. 253—303 ; *Cuvîntare la adunarea populară de pe Cîmpia Libertății de la Blaj, consacrată aniversării revoluției de la 1848*, 17 mai 1973, în *op. cit.*, vol. VIII., 1973, p. 449—476 etc.

³ Nicolae Ceaușescu, *Expunere la consfătuirea de lucru a activului de partid din domeniul ideologiei și al activității politice și cultural-educative*, 9 iulie 1971, în *op. cit.*, vol. VI., 1972, p. 233.

⁴ Necesitatea acestui deziderat a fost subliniată încă în perioada interbelică, deși de pe poziții filozofice idealiste, de către pedagogul G. G. Antonescu (vezi : *Educația și cultura*, E.D.P., București, 1972, p. 103).

⁵ Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare cu privire la dezvoltarea și perfecționarea învățămîntului. Plenara C.C. al P.C.R.*, 8—19 iunie 1973, în *op. cit.*, vol. VIII., p. 635.

Studiul istoriei ne oferă nenumărate exemple de personalități istorice care exercită o puternică influență educativă asupra elevilor. Prezentarea lor într-o optică greșită prin sublinierea exagerată a meritelor sau calităților lor individuale, detașarea lor din contextul economic, social-politic, de masele populare sau clasele din rîndul cărora s-au ridicat ar însemna grave erori cu repercusiuni incalculabile asupra formării concepției materialist-istorice despre societate, ar însemna negarea rolului maselor populare în făurirea istoriei.

În această direcție, sublinierea permanentă a rolului progresist și determinant jucat de masele populare, de forțele progresiste în înfăptuirea tuturor transformărilor revoluționare și raportarea personalităților istorice la modul în care s-au identificat și au servit intereselor și aspirațiilor poporului, oferă cel mai just instrument de apreciere a lor.⁶

Istoria patriei noastre este bogată în evenimente care dovedesc legătura strînsă între personalitățile istorice și masele populare. Primesc puternice valențe patriotice faptele de arme săvîrșite de oștenii conduși de Basarab I în lupta pentru apărarea vetrei străbune abia înfiripate într-un stat, sau pildele de patriotism ale glorioșilor domni Mircea cel Bătrîn, Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul sau Ion Vodă cel Viteaz care, în condiții foarte vitrege, sprijiniți de dragostea de libertate și vitejie a poporului român au dobîndit victorii strălucite împotriva dușmanilor țării.

Dar, trebuie să avem în vedere faptul că tineretul școlar trăiește intens în contemporaneitate avînd un interes din ce în ce mai mare pentru viitor. Cu alte cuvinte, „paseismul nu este propriu generației actuale a tinerilor, decît cu titlu de excepție...”, exemplele trecutului istoric nu mai au, spontan, forța de atracție și de convingere pe care o exercitau asupra generațiilor anterioare”.⁷ Exemplele din trecut, oferite de lecțiile de istorie veche sau medie, sînt concurente de realitățile epocii contemporane și de perspectivele de viitor ale progresului uman.⁸

Din aceste motive, în documentele de partid s-a subliniat, de nenumărate ori, modul cum trebuie privită și studiată istoria: în primul rînd, ca mijloc de cunoaștere a trecutului, mai ales a elementelor de înălțare și împlinire, în al doilea rînd, ca o cale de înțelegere mai clară a prezentului și de scrutare a viitorului.⁹

În felul acesta, știința istoriei ca obiect de studiu în liceele și școlile de cultură generală va putea fi legată de practica vieții sociale, de cerințele concrete ale dezvoltării societății.

Dar toate aceste potențe educative ale studiului istoriei nu pot deveni realități decît numai prin munca profesorului.¹⁰ Sînt nenumărate exemple de

⁶ Nicolae Ceaușescu, P.C.R. — *continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, Expunerea la adunarea festivă organizată cu prilejul aniversării a 45 de ani de la crearea P.C.R. — 7 mai 1966, în *op. cit.*, vol. I., 1968 p. 336—339.

⁷ Camil Mureșan, *Dezbatere: Funcția educativ-civică a istoriei*, în „Anale de istorie”, XIX, 2, 1973, p. 51.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Aron Petric, *Dezbatere: Funcția educativ-civică a istoriei*, în „Anale de istorie”, XIX, 2, 1973, p. 54.

¹⁰ Aurel Iordănescu, *Profesorul — factor hotărîtor în promovarea învățămîntului istoriei*; în „Studii și articole de istorie”, XX, 1972, p. 76.

profesori care reușesc, prin lecțiile lor, să îmbine în mod armonios trecutul glorios cu prezentul istoric, educînd tineretul școlar în spiritul cerințelor de dezvoltare a societății socialiste multilateral dezvoltate.

Plecînd de la acest aspect, profesorul de istorie trebuie să acorde o importanță deosebită istoriei moderne și contemporane a patriei, subliniind modul în care P.C.R., pe baza ideilor marxism-leninismului, a devenit continuatorul luptelor seculare duse de poporul român pentru neatîrnarea țării, pentru formarea națiunii române și a statului național unitar, pentru accelerarea progresului social și înaintarea României pe calea civilizației.

În acest scop, considerînd ca fiind necesară, unii profesori de la liceele din județul Sibiu au introdus în cadrul orelor de recapitulare finală, la istoria României, tema : „*Partidul Comunist Român — continuator al tradițiilor revoluționare și al mișcării socialiste, conducător al poporului român pe drumul construirii socialismului*” (anul IV)¹¹. Pentru buna desfășurare a lecției, elevii au fost solicitați să revadă programele revoluțiilor de la 1848 din țările române, expunerea de motive și programul P.S.D.M.R., din aprilie 1893, multiplicat după anexele lucrării lui Titu Georgescu : *De la revoluționarii democrați la făurarii Partidului Comunist Român*, hotărârile Conferinței Naționale a P.C.R. din octombrie 1945, precum și extrase din Expunerea secretarului general al Partidului Comunist Român, tov. Nicolae Ceaușescu, din 7 mai 1971 referitoare la programul făuririi societății socialiste multilateral dezvoltate. De asemenea, s-a pus la dispoziția elevilor, pentru pregătire, cabinetul de științe sociale care dispune de un bogat material documentar și ilustrativ cu privire la această problemă. S-a cerut elevilor să facă propuneri pentru elaborarea planului discuțiilor. Iată câteva : Crearea P.C.R. — etapă superioară în dezvoltarea mișcării muncitorești ; P.C.R. — conducătorul luptelor greviste din anii crizei economice ; Lupta P.C.R. împotriva creșterii pericolului fascist, etc. După cum se remarcă, gradul de generalizare a problematicii a fost limitat de lecțiile parcurse și însușite de elevi.

Pe baza acestor propuneri, profesorul a elaborat un plan *problematizat* și structurat pe idei generale :

— Urmăriți modul în care programul P.S.D.M.R. din aprilie 1893 reflectă preluarea ideilor revoluției buržoazice-democratice de la 1848. Sesizați aspecte noi în acest program și explicați motivele introducerii lor ;

— Spiritul internaționalist al mișcării muncitorești din patria noastră ;

— Preluarea ideilor de independență, suveranitate și unitate națională de către clasa muncitoare și P.C.R. Manifestarea lor în politica internă și externă a țării noastre ;

— P.C.R. — conducător al poporului român în lupta pentru înlăturarea orînduirii capitaliste și construirea societății socialiste multilateral dezvoltate.

Deși au existat și alte posibilități de abordare a ei — astfel concepută și desfășurată pe durata a două ore — lecția a oferit numeroase avantaje :

— Posibilitatea realizării, în bune condiții, a scopului propus : *educarea elevilor în spiritul patriotismului socialist și al internaționalismului prin sublinierea viguroasă a faptului că, clasa muncitoare și Partidul Comunist Român sînt*

¹¹ Menționăm în acest sens activitatea desfășurată de profesorul Vasile Crișan de la Liceul de cultură generală din Săliște, în anul școlar 1972/1973.

moștenitorii firești ai tradițiilor progresiste ale poporului, concretizându-le la parametrii superiori în condițiile zilelor noastre.

(În felul acesta se realizează „spiritul partinic, militant ce trebuie să anime lecția de istorie“¹²).

— Posibilitatea legării permanente a generalului de particular prin exemplificarea modalităților concrete de manifestare a acestor idei în decursul diferitelor evenimente sau etape ale istoriei poporului nostru ;

— Cadrul de pregătire și desfășurare, tehnologia¹³ folosită, *presupune o sinteză* a laturii aplicative de realizare a educației politico-ideologice a elevilor, de abordare metodică a lecțiilor de istorie.

Folosindu-se metoda *problematizării*, aceasta a constituit un bun mijloc de activizare a elevilor, în cazul nostru nu numai în cadrul lecției ci și în *faza de pregătire a ei*. De asemenea, concepînd introducerea *documentelor în lecție* nu ca *element* de ilustrare a unei afirmații ci ca obiectiv de *analiză critică*, de *compararea lor*, de *formulare a unor concluzii*, profesorul a reușit să îmbogățească această metodă cu noi valențe.

În același timp, valoarea educativă și integrativă a documentelor de partid nu se poate limita numai la folosirea lor de către profesori în cadrul lecțiilor de istorie. Nu trebuie să se urmărească în primul rînd transmiterea de informații prin lectura documentului, ci lectura unui document de partid este chemată să dezvăluie aspecte noi asupra lucrurilor cunoscute și să lumineze din unghiuri noi, poate inedite, aceste lucruri. De asemenea, prin intermediul documentelor de partid trebuie să formăm la elevi o viziune încheșată despre dezvoltarea societății, pentru ca ei să ajungă la o înțelegere materialistă a istoriei contemporane „cu premisele pe care aceasta le creează pentru înțelegerea materialistă a istoriei în ansamblu“¹⁴.

Documentele de partid folosite în lecții au rolul nu numai de descriere a faptelor istorice, ci cu ajutorul lor se face și aprecierea și interpretarea acestor fenomene, într-o concepție unitară care abordează de pe poziții avansate tot ceea ce e legat de evoluția societății.¹⁵

Numai profesorul comunist, militant multilateral pe frontul ideologic, încrezător în viitorul comunist al patriei, poate transmite elevilor din filonul convingerilor sale, influențînd și modelînd conștiințele în formare ale elevilor pe care societatea i-a încredințat spre educare.

¹² Ștefan Ștefănescu, *Racordarea trecutului la necesitățile prezentului*, în *Tribuna școlii*, X, 23 iulie 1971, p. 6.

¹³ Mircea Malița, *Renovarea pedagogiei și a educației în spiritul științei moderne*, în „*Revista de pedagogie*“, I, 1971, p. 24.

¹⁴ Constantin Vlad, *Folosirea documentelor de partid în predarea științelor sociale*, în *Exigențe noi în metodică predării științelor sociale*, „Forum“, Științe sociale, anul IV, 1, 1972, p. 17.

¹⁵ *Ibidem*.

FORMAREA NOȚIUNILOR FUNDAMENTALE DE ISTORIE LA CLASA A V-A

DUMITRU P. IONESCU

Despre caracterul formativ și educațional al istoriei s-a scris mult ; dar valențele educative ale acestei discipline nu pot fi valorificate prin simpla predare a lecțiilor, oricât de talentat povestitor ar fi profesorul, ci numai dacă sînt potențate de clarificarea noțiunilor de istorie și de formarea unei gîndiri dialectice capabilă să creeze convingeri.

„Prin predarea istoriei, în școală se urmărește dezvoltarea gîndirii dialectice a elevilor, educarea unei înțelegeri deterministe a faptelor și a evenimentelor istorice“¹, de aceea, însușirea temeinică a noțiunilor istorice trebuie să preocupe în cel mai înalt grad pe profesorul autentic.

Formarea noțiunilor fundamentale de istorie are o mare importanță în procesul de învățămînt fiindcă însușirea lor temeinică constituie pivotul în jurul căruia se centrează înțelegerea marxistă a istoriei. Deși au apărut o serie de articole care abordează această temă, considerăm că este necesar a se adînci și mai mult anumite laturi ale ei.

Primele cunoștințe de istorie se predau în clasa a IV-a cînd elevii dobîndesc unele reprezentări care pot sta la baza însușirii noțiunilor fundamentale. Avînd în față sarcina de a dezvolta gîndirea dialectică la elevi, profesorul care predă la clasa a V-a, în primele ore de curs, trebuie să facă o investigație asupra volumului de cunoștințe cu care elevii vin în ciclul II, îndreptîndu-și cercetarea asupra noțiunilor istorice fundamentale ca : baza economică a societății, clasele sociale și lupta de clasă, rolul maselor și al personalității în istorie, viața politică, viața culturală etc. Profesorul va constata, cu regret, că elevii vin în clasa a V-a cu reprezentări și puține noțiuni de istorie, însușite uneori mecanic, deoarece în clasa a IV-a accentul a căzut pe nararea evenimentelor istorice și nu pe analiza lor.

Aceste lipsuri se datoresc și vîrstei, de 10—11 ani, cînd elevii sînt mai mult receptivi decît activi și de aceea unii înclină la învățarea mecanică, nu numai la istorie, ci și la alte obiecte din programa școlară.

Munca și experiența din multe școli ne-au convins că profesorii care predau istoria la clasa a V-a adoptă poziții diferite, opuse chiar, în problema formării noțiunilor. Unii profesori socotesc că formarea noțiunilor nu ar solicita o preocupare specială fiindcă ele s-ar forma spontan, ca rezultat al predării is-

¹ *Psihologia pedagogică*, București, E.D.P., 1967, p. 225.

toriei în decursul anilor. Păreră aceasta este nefondată deoarece elevii nu pot ajunge singuri la generalizări și abstracțiuni. Alți profesori definesc noțiunile de la primul contact al elevilor cu ele, fără a analiza fenomenele istorice și a reliefa esența lor.

În formarea noțiunilor de istorie, profesorii trebuie să urmeze calea stabilită de teoria leninistă a cunoașterii: „De la intuirea vie la gândirea abstractă și de la ea la practică — aceasta este calea dialectică a cunoașterii adevărului, a cunoașterii realității obiective“.²

Din această cauză, primele lecții de istorie din clasa a V-a ocupă un loc deosebit de important în procesul de înarmare a elevilor cu concepția materialist-istorică deoarece în predarea lor profesorul precizează noțiuni de bază ale evoluției societății omenești.

Prima etapă de formare a noțiunilor este aceea a creării reprezentărilor din care ulterior se vor desprinde elementele esențiale. În acest scop, profesorul folosește material intuitiv (obiecte, tablouri, ilustrații). Astfel, la lecția „Orînduirea comunei primitive“ profesorul trebuie să prezinte în clasă și să analizeze, cu participarea elevilor, tabloul care înfățișează condițiile de viață extrem de grele ale oamenilor primitivi.

Din răspunsurile elevilor, deseori constatăm că ei confundă noțiunea „comună“ cu termenul care desemnează o unitate administrativă compusă din mai multe sate, termen cunoscut de ei. După ce a înlăturat această confuzie, profesorul trebuie să explice noțiunea „orînduirea comunei primitive“ arătînd elevilor că ea este prima perioadă istorică în care proprietatea era comună, oamenii munceau împreună și cu unelte primitive, adică cu unelte din piatră care și ele erau comune, procurîndu-și bunurile necesare traiului care se împărțeau în mod egal între oamenii care și ei erau egali.

Dacă nu avem tablouri ca să ajutăm pe elevi să-și facă o imagine corectă și completă asupra diferitelor perioade istorice, atunci folosim ilustrațiile atît de sugestive și de utile ale noului manual de clasa a V-a. Elevii vor fi îndrumați să analizeze ilustrațiile din manual și ceea ce ei nu sesizează va fi subliniat de profesor. Astfel dezvoltăm la elevi spiritul de observație și le formăm deprinderea de „a descifra“ ideile cuprinse în imaginile din carte, de a nu vedea în ele numai simple poze ci material care completează expunerea profesorului și lecția din manual.

Anumite noțiuni ca de exemplu „clase sociale“, „stat sclavagist“, nu pot fi ilustrate integral dar pot fi ilustrate unele din elementele componente ale acestor noțiuni. De exemplu, analizînd cu elevii tablouri care ilustrează munca efectuată de sclavi pe pămînturile stăpînilor, în minele sau pe corăbiile acestora, table de legi, înregistrarea și perceperea impozitelor, executarea pedepselor, reprimarea răscoalelor, profesorul poate să evidențieze aspecte ale relațiilor dintre cele două clase sociale principale ale societății sclavagiste.

Ordinea în care se expun elementele esențiale ale noțiunilor trebuie să reflecte legăturile interne ale fenomenului. De exemplu, pentru a lămuri noțiunile: „clasa stăpînilor de sclavi“ și „clasa sclavilor“, analizăm întîi proprieta-

² V. I. Lenin, *Caiete filozofice*, București, Editura de stat pentru literatură politică, 1956, p. 140.

tea stăpînilor de sclavi, apoi muncile sclavilor, relațiile dintre cele două clase, modul de repartitie a bunurilor și, după aceea, aspectele exterioare ale vieții.

Pornind de la faptul că aspectele exterioare ale vieții sînt mai accesibile, unii profesori vorbesc elevilor întii de îmbrăcăminte, hrană, locuință etc. ceea ce are urmări negative asupra formării noțiunilor. De exemplu, unii profesori spun că tarabostes erau acei daci care aveau căciuli. Dacă prezentăm întii aspectele exterioare, elevii le rețin și le situează pe primul plan socotindu-le a fi elementele cele mai importante ale noțiunii, ceea ce duce la confuzii. De aceea, în cazul claselor sociale, trebuie să pornim de la stabilirea faptului dacă grupul de oameni are sau nu proprietate și ce anume are în proprietate ; numai pe această cale formăm treptat concepția materialist-dialectică la elevi.

Imaginile create prin ilustrații vor fi completate și lărgite prin folosirea documentelor, a beletristicii și prin expunerea profesorului. Menționăm că deși expunerea profesorului ocupă un loc de frunte în transmiterea noilor cunoștințe, ea nu poate înlocui ilustrațiile, izvoarele istorice și beletristica fiindcă nu poate, singură, să creeze elevilor imagini, reprezentări.

Următoarea sarcină a profesorului este aceea de a-i ajuta pe elevi să se ridice de la noțiuni cu sferă restrînsă la noțiuni generale. În acest scop, profesorul trebuie să dea elevilor posibilitatea de a compara ilustrații de aceeași categorie, de exemplu : unelte din piatră necioplită cu unelte din piatră șlefuită, muncile sclavilor în diferite domenii, în diferite țări. Analiza comparativă îi ajută pe elevi să constate unele aspecte comune : caracteristicile uneltelor primitive, caracteristicile muncii sclavilor etc. Compararea obiectelor, a datelor și a faptelor presupune antrenarea tuturor elevilor în judecarea lor și procedeul dominant în această etapă a formării noțiunilor este discuția euristică³.

Conversația euristică este o metodă de predare a istoriei care stimulează activitatea elevilor și îi determină să gîndească la cele studiate, să tragă singuri concluziile firești. Metoda euristică sau metoda socratică este folosită numai de profesorii cu experiență îndelungată în învățămînt, dar nici de aceștia în măsură suficientă ; ea este folosită mai mult la „ascultare“ pentru notarea elevilor.

Avînd în vedere problema învățării în spiritul noilor cerințe psiho-pedagogice rezultate din necesitatea de a forma cadre cu o gîndire creatoare, metoda conversației euristice trebuie să-și ocupe locul ei meritat în procesul de învățămînt. Prin metoda euristică se înțelege metoda prin care profesorul *pune clasei* o întrebare, la care elevii trebuie să găsească singuri răspunsul pe baza cunoștințelor ce le posedă. Această metodă se poate folosi atît în timpul verificării, cît și în timpul predării ; în verificare trebuie avut grijă ca răspunsul solicitat prin întrebare să nu fie în manual, pentru ca elevii să facă un efort propriu de gîndire. În timpul predării materialului nou, profesorul va întrerupe expunerea, atunci cînd momentul pedagogic impune acest lucru — și va *cere clasei* să se gîndească la întrebarea pusă și să dea răspunsul convenit, după care își va continua expunerea. Metoda euristică nu se folosește atunci cînd se expune un material narativ, de exemplu : „Cucerirea Daciei de către romani“, „Războaiele greco-persane“ sau „Campania lui Hannibal în Italia“.

³ Euristic (în limba elină *heuristicēin* = a afla) înseamnă procedeul care servește la descoperirea unor cunoștințe noi.

Metoda euristică se aplică atunci când tragem concluzii sau facem o apreciere, când stabilim legătura dintre cauză și efect sau legitatea unui fenomen istoric, ca elevii să ajungă singuri la concluziile necesare, să se deprindă să facă aprecieri științifice, activitate care le dezvoltă gândirea prin însușirea conștientă a istoriei, ferindu-i de memorizarea mecanică a materiei. Procedând astfel, elevii vor înțelege că moartea lui Alexandru Macedon la 13 iunie 323 î.e.n. a fost o întâmplare, un accident în istorie, pe când dezmembrarea vastului său imperiu a fost o legitate.

S-ar părea că într-o astfel de activitate ar scădea rolul profesorului și ar crește rolul elevilor. Dar, rolul profesorului nu scade, ci crește fiindcă el formulează întrebările și el conduce munca în elaborarea concluziilor sau în stabilirea legității. Crește însă rolul elevilor în cadrul procesului de învățare, ei neprimind pasiv cunoștințe noi predate. Pentru oricare profesor, indiferent de vechimea în învățămînt, este mai ușor a expune concluziile sau interdependența dintre fenomene, decît a formula întrebările pentru clasă; aceasta cere o pregătire minuțioasă și o muncă perseverentă.

Metoda euristică se impune imperios atunci când prezentăm elevilor condițiile naturale ale unui stat, în momentul cînd se lucrează cu harta istorică. Astfel, cînd se predau condițiile naturale din Mesopotamia, acestea să fie comparate cu cele din Egipt, scoțindu-se cît mai mult de la elevi prin întrebările *adresate clasei*; ceea ce elevii nu sesizează, va fi completat de profesor. Tot așa se procedează cînd se predau condițiile naturale ale Italiei, care vor fi comparate cu cele ale Greciei pe care elevii le cunosc. Este bine ca profesorul să sublinieze influența mediului geografic și a populației în dezvoltarea socială din țara respectivă, dar să arate că acestea nu constituie elementul determinant care este *modul de producție*.

Metoda euristică este necesară și cînd se analizează un izvor istoric; profesorul citește documentul, elevii îl analizează cu ajutorul profesorului care conduce discuția prin întrebările formulate în acest scop. Astfel, la lecția „Formarea societății sclavagiste în Grecia“, la începutul lecției, profesorul va citi din *Odiseea* fragmentul următor:

„Iar în palat erau cincizeci de roabe.
O parte măcinau sub piatră grîul
Roșcat, iar alta tot țesea pînzeturi.
Și altele torceau. Din mîină toate
Mișcau cu hărnicie ca frunzișul
Pe plop-nalt. Iar pînzele țesute
Sclipeau parcă era prelins pe ele
Ulei...⁴

Ascultînd textul, elevii vor răspunde cu ușurință la întrebările profesorului, formulate astfel:

1. Cu ce se ocupau grecii în secolele X—IX î.e.n. ?
2. Cine îndeplinea muncile ?

⁴ Homer, *Odiseea*, în românește de G. Murnu. Studiu introductiv și comentarii de D. M. Pippidi, București, E.S.P.L.A., 1959, Cîntul VII, versuri 127—134, p. 156.

3. Exista exploatarea omului de către om la greci în perioada lui Homer ?
4. Ce fel de sclavie era la greci, în secolele X—IX ?
5. La ce popoare am mai întâlnit sclavia patriarhală ?
6. Pe ce treaptă a istoriei se afla societatea greacă din secolele X—IX î.e.n. ?
7. Care erau clasele sociale care se conturează pe această treaptă de dezvoltare socială ?

Se vor prezenta apoi elevilor tablouri cu scene de muncă, ateliere meșteșugărești, analizându-se după același procedeu. În acest fel, prima parte din lecție va fi predată cu ajutorul elevilor, care vor putea aplica cunoștințele vechi la grecii din perioada homerică. Partea a doua a lecției va fi predată de către profesor care va aplica metodele cele mai adecvate materialului respectiv.

Pentru a ilustra mai bine importanța metodei euristice, cât și modul ei de aplicare, dăm următorul exemplu :

La lecția „Reformele fraților Gracchi“, conversația euristică (pregătirea apercceptivă) care premerge expunerea noilor cunoștințe poate fi formată din următoarele întrebări :

1. Cine a tras cele mai mari foloase în urma marilor cuceriri romane ?
2. Cum a crescut marea proprietate romană (latifundia) ?
3. De ce s-a ruinat mica proprietate ?
4. Care era situația maselor populare în urma luptelor și răscoalelor din Sicilia, grătarul Romei ?
5. La ce au dus contradicțiile de clasă la Roma ?

După ce profesorul va sublinia, cu ajutorul elevilor, prin aceste întrebări, conținutul crizei agrare din Italia și urmările ei imediate, va începe predarea prin anunțarea și scrierea situației-problemă pe tablă, iar elevii pe maculatoare :

De teama izbucnirii unor răscoale ale sclavilor și țăranilor liberi ruinați, nobilimea romană încearcă să facă unele concesii. Urmăriți legile agrare la romani și arătați în ce a constat caracterul lor de clasă, ce urmări au avut pentru societatea romană de la sfârșitul secolului al II-lea î.e.n.

Apoi va expune conținutul legii agrare a lui Tiberius Sempronius Gracchus, cu motivația adusă de acesta, citind un fragment din celebrul său discurs : „Chiar și fiarele sălbatice care trăiesc în Italia își au vizuinele și adăposturile lor, în timp ce oamenii care mor luptând pentru Italia nu au nimic în afară de aer și lumină. Ei sînt lipsiți de adăpost, fără un domiciliu permanent și pribegesc cu soțiile și copiii lor. Comandanții îi amăgesc pe soldați, îndemnându-i să lupte cu dușmanul pentru mormintele strămoșilor și pentru templele lor, în timp ce majoritatea romanilor nu au nici altar și nici morminte ale strămoșilor. Ei sînt numiți stăpînii lumii, dar nu au nici măcar un petic de pămînt“⁵.

Este bine să se facă apoi o mică pauză pentru a da posibilitate elevilor să reflecteze asupra situației deplorabile a maselor, creîndu-se o stare afectivă de ură împotriva exploatare și de compătimire a celor asupriți. După această pauză, se adresează clasei următoarea întrebare : „Cum explicați apariția ideii de reformă agrară în orînduirea sclavagistă ?“

⁵ N. A. Mașchin, *Istoria Romei antice*, București, Editura de Stat, 1951, p. 153.

Profesorul va arăta apoi cum a încercat Tiberius să aplice reforma agrară în timpul tribunatului său și ce urmări a avut : asasinarea lui Tiberius și împărțirea nobilimii romane în optimați și populari. Astfel, lupta pentru reforma agrară i-a împărțit pe nobilii romani în două partide politice care se vor lupta între ele peste o sută de ani. În acest fel, elevii pot singuri să deducă pentru ce se ducea lupta dintre optimați și populari și care dintre aceste două partide politice a reprezentat progresul în societatea romană.

În continuare, explicăm reformele lui Caius Gracchus și aplicarea lor în timpul tribunatului său, arătând elevilor cum Caius a fost înfrînt de către optimați în anul cînd n-a mai fost ales tribun al poporului.

După terminarea expunerii, se trece la „fixarea“ cunoștințelor, *adresîndu-se clasei* următoarele întrebări :

1. Ce scop au avut reformele fraților Gracchi ?
2. De ce n-au reușit reformele fraților Gracchi ?
3. Cum vedeți lupta popularilor pentru statul sclavagist roman la sfîrșitul secolului II î.e.n. ?

— Răspuns logic : ca o necesitate obiectivă.

4. La ce au dus contradicțiile dintre optimați și populari ?

— Răspuns logic : la războaiele civile ; astfel, se face legătura cu lecția ce se va preda în ora viitoare.

La fixare, prin întrebările de mai sus, se face și un autocontrol. Dacă expunerea a fost clară, elevii trag singuri concluziile firești ; dacă profesorul s-a pierdut în amănunte și a neglijat esențialul, elevii nu pot trage concluziile din lecția predată și atunci el, profesorul, trebuie să tragă o singură concluzie...

Există însă și unele elemente ale noțiunilor care nu pot fi ilustrate, nici evocate cu ajutorul literaturii. Acestea se desprind, se formează cu ajutorul altor procedee și anume, prin explicația pe bază de raționamente inductive și deductive. Bunăoară, după ce s-au prezentat ilustrații privind proprietatea particulară a aristocraților romani și muncile sclavilor și ale țăranilor liberi săraci, îi vom întreba pe elevi cine muncea în statul roman pe ogoare, în mine, la construcții etc. Pe baza ilustrațiilor văzute, elevii vor răspunde că munceau sclavii. „Dar stăpînii de sclavi trebuiau să muncească“ ? La această întrebare a noastră elevii vor răspunde că nu, deoarece în locul lor munceau sclavii și producătorii liberi săraci. Subliniem atunci că uneltele cu care munceau sclavii, ca și sclavii însiși erau proprietatea stăpînilor de sclavi și de aceea și toate produsele muncii erau tot ale stăpînilor de sclavi. Deci, vom continua noi raționamentul, sclavii munceau pentru stăpînii lor, iar aceștia se foloseau de roadele muncii sclavilor. Avînd armată, avînd toată puterea, stăpînii de sclavi puteau forța pe sclavi să muncească pentru ei. Ca urmare, stăpînii de sclavi își însușeau toate bunurile, trăiau o viață de lux și petreceri, în timp ce sclavii și producătorii liberi săraci duceau o viață mizeră.

Prezentînd astfel fenomenele istorice, profesorul dezvăluie în fața elevilor modul său de a raționa și de a analiza. Urmărindu-l, elevii desfășoară aceleași raționamente și se deprind cu un anumit mod de a judeca.

Cînd elementele noțiunii au fost însușite, se pune problema creării sistemului de legături dintre aceste elemente care reflectă fenomenul în totalitatea

lui, deci noțiunea. Bineînțeles, pe această treaptă ilustrația, povestirea nu-și mai au rostul. Este însă momentul când putem folosi scheme parțiale, apoi scheme generale.

Prima schemă cu privire la clasele sociale, care se întocmește la primul contact al elevilor cu noțiunea, va cuprinde doar enunțarea lor: 1) Aristocrația — foștii șefi de ginți, de tribuni, conducători militari; 2) sclavii — proveniți din prizonierii de război și datornici; 3) producătorii liberi săraci — foștii membrii de rînd ai triburilor.

Atunci când se analizează structura socială a popoarelor din antichitate, schema de mai sus se completează.

După cum am arătat, fiecare din metodele și procedeele de predare are un anumit loc în procesul de formare a noțiunilor. Ele sînt eficiente, însă, numai în unitatea lor, încadrate într-un sistem metodic care respectă mersul firesc al procesului de formare a noțiunilor abstracte. Fiecărei etape a acestui proces îi sînt caracteristice mai ales unele din metodele și procedeele didactice, cu precizarea că în cadrul sistemului amintit diferitele etape de formare a noțiunilor nu sînt rupte unele de altele. În funcție de noțiunea pe care urmărim să le-o formăm elevilor, în funcție de sistemul concret de lecții, metodele pot varia. În prima etapă, aceea a formării reprezentărilor, avînd în vedere și etapele ulterioare, profesorul îi va antrena pe elevi în judecarea fenomenelor și în sublinierea treptată a aspectelor lor esențiale. După generalizarea acestora la un anumit nivel, procesul de lărgire și concretizare a reprezentărilor se va relua în cadrul unui alt sistem de lecții, de data aceasta ajungîndu-se la generalizări mai largi, mai ample.

De aceea, metodele și procedeele se întrepătrund, folosindu-se totdeauna acelea care sînt mai adecvate scopului lecției și etapei date a formării noțiunii.

Discuții și opinii

„MODELUL“ LA LECȚIA DE ISTORIE

LIVIA MUSCULIU

Efortul angajat și meritoriu al profesorilor de istorie de a răspunde comenzii sociale a epocii pe care o trăim, demonstrat și prin receptivitatea față de modernizarea tehnologiei didactice, prezent de la fiecare catedră, la nivelul Societății de științe istorice, prin secția de metodică, este notoriu și obligă.

Mărturisim prezentarea concepției noastre despre modelul istoric, o încercare de a teoretiza o experiență îndelungată și, în același timp, un omagiu adus muncii susținute și neostentative a oamenilor de la catedră, colegilor mei.

Prin modernizarea tehnologiei didactice, nu înțelegem să anulăm total metodele învățămîntului tradițional, ci să reaşezăm în tipare noi o zestre didactică veche, căreia nu i se poate imputa absența valorii.

Și totuși, drumul de la școala tradițională a sec. XIX la școala activă a sec. XX a înregistrat realizări atât de impresionante, încît educatorul epocii noastre nu le poate ignora. Folosirea „modelului“ de pildă, nu este o achiziție didactică nouă. O găsim și în școala tradițională, prin prezența hărților, a mulajelor, a imaginii fixe și mobile; maieutica tradițională folosește raționamentul și noțiunile. Ceea ce deosebește însă concepția școlii active de cea tradițională, este fundamentarea ei psihologică.

Cum răspunde, cum reacționează elevul în fața modelului? Ce valoare are modelul gata confecționat în procesul învățării? Nu cumva modelul trebuie creat de elevi? Care sînt atunci etapele creării lui și care sînt operațiile necesare?

Răspunsul la ultimele două întrebări ni le dau experiențele efectuate de J. Piaget, fundamentarea psihologică a acestor experiențe, și prin acceptarea lor ne înscriem pe orbita funcționalității principiilor școlii active.

Modelarea, această modalitate didactică, înțeleasă ca parte integrantă a sistemului strategiilor euristice (problematizare-descoperire-modelare), operează cu modele, atribuind modelului o funcționalitate didactică precisă și complexă, în măsura în care el reușește să „îmite“ prin trăsăturile caracteristice esențiale, o realitate obiectivă; în acest caz, modelul devine un instrument de cunoaștere.

Dacă urmărim traiectoria înscrisă în didactică în ce privește folosirea modelului, de la școala tradițională la cea activă, o formulare rezumativă s-ar prezenta în felul acesta: modelul gata confecționat (în forma lui ideală, prin reguli, definiții; în cea materială prin hărți, mulaje etc.) și prezentat elevilor este „primit“ de aceștia „din afară“ și înțeles prin intuire, comparare, abstractizare. Rolul elevului în acest sens este redus, sub aspectul efortului intelectual.

Metoda se adresează cu precădere elevilor bine dotați, ceilalți înregistrează mecanic, rigid, stereotip.

Școala activă, fundamentându-și metoda pe noua concepție asupra psihologiei copilului (e vorba de datele obținute prin cuceririle realizate în ultimele 4—5 decenii) argumentează necesitatea „confecționării“ modelului de către elevi, proces care implică toate procesele psiho-intelectuale ale acestora și care se explică cu deosebire prin interpretarea instrumentalistă și operatorie a gândirii.

În timp ce școala tradițională forma deprinderi, înțelege ca posibilitate de a lucra cu niște simboluri memorate și întotdeauna înțelege, școala activă rezolvă procesul învățării prin activizarea permanentă a gândirii elevului, din momentul enunțării temei și pînă la rezolvarea ei.

În acest context, modelarea constituie una din metodele cele mai active. Ea presupune nu prezentarea la clasă a unui model, ci realizarea modelului de către elevi. Recunoaștem, metoda își are dificultățile ei, ea presupune o cunoaștere perfectă a psihologiei vârstei respective, deci reacția elevilor față de sarcina dată.

Dacă dificultatea este prezentă și în predarea științelor exacte, în care modelele respectivelor științe se pot totuși elabora mai ușor, ea se accentuează în cadrul științelor sociale, unde complexitatea fenomenelor reduce gradul de aproximare, deci de fidelitate al modelului.

Este însăși cazul modelelor istorice, mijloace de cunoaștere (de învățare) prin analogie, creat la nivel conceptual, prin eliminarea aspectelor neesențiale și reținerea celor caracteristice, ale unui fapt sau fenomen istoric consumat.

Acestei formulări a modelului istoric, prin care nu facem decît să extrapolăm ceea ce se înțelege în general prin model, la sfera noastră a fenomenelor istorice, trebuie să-i impunem cîteva condiții, pentru ca modelul să răspundă sarcinilor sale cognitive.

În viziunea profesorului emerit dr. A. Iordănescu, un model istoric trebuie să îndeplinească următoarele condiții :

1. Să reflecte cadrul istoric în care se plasează evenimentul sau fenomenul studiat ;
2. Să imprime în înțelegerea elevilor aspectul temporal al fenomenului istoric, ca rezultat al capacității modelului de a îngădui exprimarea acestui aspect în cadrul general, generat de coordonatele care structurează modelul ;
3. Să creeze la nivel conceptual, elevilor noștri, aspectul spațial al producerii fenomenelor, demonstrînd că o similitudine de situații va produce efecte asemănătoare, oriunde s-ar afla pe glob ;
4. Să redea aspectul dinamic al fenomenelor și proceselor istorice, ca rezultat al sensibilității lui, îngăduind sublinierea că mobilitatea reflectată în dinamica istoriei nu este incompatibilă cu modelul.

Mărturisim adevărul totală față de acest punct de vedere pe care încercăm să-l completăm nu sub aspectul structurii modelului, adică a acestor coordonate definitorii, ci sub aspectul funcționalității lui strict didactice, supunînd discuției modele pe care le considerăm a fi istorice.

Dacă mai sus enumeratele coordonate se referă la scheme care să declanșeze în mintea elevului posibilitatea descoperirii unor fenomene asemănătoare

ca structură, la scara timpului, dar plasate în spații diferite, *acele scheme sînt modele istorice*. Acesta ar fi aspectul conceptual al învățării cu minim de efort și economie de timp, introducînd, totodată, în procesul de însușire al cunoștințelor ideea de structură a obiectului respectiv.

În cazul modelelor ideale, elaborarea lor implică o suită de operații care corespund tot atîtor procese intelectuale și modalități didactice. Schema lor, fiind aceasta :

- a) punerea problemei — a temei — ca proiect de acțiune ;
- b) studierea problemei prin cercetarea directă a elevilor ;
- c) cristalizarea cercetărilor prin realizarea modelului.

Fundamentarea și desfășurarea fiecărei etape, ridică o serie de observații și considerente :

a) prin punerea problemei *ab initio*, elevul se îndreaptă în mod personal, deliberat și angajat spre rezolvarea unei sarcini percepute de la început în mod integral, structurată pe o suită de cunoștințe anterioare și înglobată astfel într-un sistem, nu fărâmițată în aspecte lăaturalnice care să-l îndepărteze de la subiect ;

b) munca de cercetare, de investigare a găsirii soluției, răspunsului situației istorice date, se rezolvă prin : discuție (nu atît prin dialogul catedră-bancă, procedeu maieutic care limitează participarea integrală a colectivului clasei la 2—3 participanți, ci prin discuția inter-elevi care presupune lansarea și verificarea unor păreri sau opinii personale) ; prin contactul direct al elevilor cu izvoare istorice scrise sau nescrise ; rolul profesorului în această etapă este extrem de important, el fiind conducătorul activităților, intervenția lui însă, se face în mod discret, el trebuind să apară elevilor în postura de colaborator în descoperirea adevărului și nu în cea nedorită de *ex-cathedra dixi* ;

c) în etapa finală, a cristalizării discuțiilor, a formulării concluziilor, cu aceeași discreție profesorul le ordonează, dînd forma definitivă modelului, care a fost realizat prin cooperarea fericită clasă-profesor.

Ne vom referi cu deosebire la modelul istoric ideal, sub forma lui grafică, schema.

O anumită confuzie semnalată, în legătură cu schema — model istoric, ne obligă să precizăm de la început că nu orice schemă este un model istoric. Astfel, schema răscoalei de la Bobilna nu este un model istoric ci un model didactic, o modalitate didactică de învățare a acestui moment din lupta țărănimii. Noi construim schema model-istoric a răscoalelor țărănești din societatea feudală, schema-model istoric a răscoalelor țărănești din societatea capitalistă și pe baza acestui model elevii învață, respectiv descoperă, pornind de la regularitățile unui caz general, pe cele ale unui caz particular.

Nu schema luptei poporului român pentru independență în timpul lui Mircea cel Bătrîn constituie un model istoric, ci ridicîndu-ne de la acest caz particular, circumscris unui moment, anumit, realizăm schema modelului istoric „Lupta poporului român pentru independență în orînduirea feudală”.

Precizarea lămurește o a doua problemă procedurală și anume, cînd se crează modelul istoric ? La începutul unui ciclu de lecții care privesc către același obiectiv ; în cazul nostru al exemplelor date, momentul Mircea este acela

cînd se realizează modelul istoric folosit apoi de elevi pînă la Cantemir inclusiv, așa cum momentul Bobîlnii va prilejui elaborarea modelului istoric al răscoalelor țărănești în societatea feudală.

Un exemplu : în momentul cînd elevii își însușesc cunoștințele referitoare la situația Țării Românești în timpul lui Mircea cel Bătrîn și a luptei poporului nostru pentru menținerea independenței, în acea epocă, se construiește următoarea schemă :

Lupta poporului român pentru independență în timpul orînduirii feudale
—sec. XIV—XVIII

I. Caracteristicile situației internaționale

- Politica expansionistă a Porții otomane
- Anarhia feudală în interiorul statelor europene
- Rivalitatea dintre puterile europene datorită politicii lor de expansiune
- Front antiotoman al puterilor europene inconsecvent

II. Lupta pentru independență în timpul lui Mircea cel Bătrîn

(se vor indica politica internă, externă și luptele purtate în timpul lui Mircea cel Bătrîn, vezi p. III—IV)

III. Obiectivul principal al politicii voievozilor români

- Păstrarea sau redobîndirea independenței țării române

IV. Trăsături dominante comune în politica voievozilor români

- a) Politica internă — măsuri în vederea consolidării statului și domniei : economice, sociale, administrativ-teritoriale, militare și culturale ;
- b) Politica externă — în vederea realizării obiectivului principal :
 - crearea unui front angajat al celor trei țări române ;
 - crearea unui sistem de alianțe cu statele vecine sau mai îndepărtate, întărit și prin relații matrimoniale ;
 - politica de echilibru față de tendințele expansioniste ale statelor vecine ;
 - înlocuirea rezistenței armate cu abilitatea politică în relațiile cu Poarta în funcție de conjuctura internațională ;

V. Momente din lupta pentru libertate națională

- Caracteristici ale tacticei și strategiei folosite ;

VI. Voievozii români — vrednici reprezentanți ai aspirațiilor poporului în lupta lui pentru libertate națională

VII. Importanța și semnificația europeană a luptelor purtate de români împotriva Porții otomane

Astfel concepută, schema devine un model istoric, pentru că înscrie pe coordonatele de timp și de spațiu și explică dinamica luptei poporului român pentru libertate națională în cadrul politic european, rămînînd valabilă pentru toate momentele acestei lupte, începînd cu Mircea și terminînd cu Cantemir.

Ajunși la momentul încercării înlăturării dominației otomane în timpul lui Dimitrie Cantemir, în discuția purtată cu clasa, efortul de a stabili coordonatele necesare întocmirii schemei nu mai trebuie repetat, dimpotrivă, el se evită, căci aceste coordonate sînt deja prezente în mintea elevilor, modelul a

fost creat anterior ; dialogul purtat va fixa doar ce a fost caracteristic atunci, la începutul sec. XVIII, respectiv în scurta domnia a lui D. Cantemir, în situația internațională și internă, din punct de vedere social-politic, pentru a explica politica acestuia și măsurile luate. Deci, ajunși la experiența gândirii unui moment istoric construit pe o schemă mentală — model istoric — care a devenit prin repetarea discuțiilor un bun intelectual cîștigat, chiar dacă la anumite lecții cum ar fi cea citată, schema nu se mai înscrie pe tablă, aceasta neanulînd caracterul metodei prin care s-a construit lecția, respectiv modelarea.

De aceea, considerăm necesar să subliniem încă odată că momentul realizării modelului nu poate cădea decît la începutul unei teme, pentru a servi ca îndrumar elevilor la lecțiile aferente acesteia (lupta pentru dreptate socială, națională, unitate politică).

Referindu-ne la aspectul strict al funcționalității didactice a schemei, încercăm să elucidăm încă o problemă care pare a deveni litigioasă : orice schemă la lecția de istorie, cu condiția să fie logică, este un model istoric, pentru că reflectă un fapt real, bine determinat în timp și spațiu ? Întocmim scheme pentru diferitele momente din istoria luptei poporului nostru pentru independență națională ; pentru momentele din istoria luptei pentru dreptate socială ; scheme care reflectă un moment din dezvoltarea culturii românești. Dar fiecare din aceste momente prînze într-o schemă oricît de sumară, exprimă momente de viață, de moarte, de înfrîngere, de biruință, reflectă înseși momente din viața oamenilor acestui pămînt cu aspirațiile și năzuințele lor. Și, în același timp, exprimă și o trecere, în sensul filozofic al interpretării prezentului, de ieri, de azi, și din toate timpurile. Poate că tocmai acesta este secretul adevăraților dascăli : să surprindă într-o schemă mică, „o clipă mare“. Și pentru aceste considerente, le putem socoti modele istorice ? Sînt modalități didactice prin înseși funcționalitatea lor strict legată de însușirea unui anume eveniment sau fapt istoric.

În evoluția discuției noastre socotim necesare cîteva considerații asupra celorlalte modele apreciate de noi a fi istorice.

Noțiunile sînt modele istorice în măsura în care se înscriu pe coordonatele citate ; cea noțiune care surprinde aspectul temporal, spațial și dinamic și se definește într-un anume cadru istoric, este un model istoric. Exemplu : noțiunea de clasă socială, notele componente ale noțiunii de luptă de clasă, aici aspectul fiind mai complex, determinat de sfera largă a acestei noțiuni (război, revoluție, care la rîndul ei poate fi burgheză, burghezo-democratică, proletară, fiecare din aceste manifestări ale luptei de clasă reprezentînd noțiuni în sine, ca date ale sferei care le cuprinde).

În oricare perioadă istorică, pe orice meridian, un grup de oameni care se aseamănă prin situația lor materială și socială și prin poziția lor politică, animați de aceleași năzuințe sau interese, vor constitui o clasă socială ; cînd cadrul istoric în care își duc existența este dominat de prezența proprietății private, sînt clase antagoniste.

Dacă grupului social respectiv îi lipsește unul din aceste elemente de asemănare, el nu mai constituie o clasă, ci o pătură socială ; păturile sociale sînt prezente pe scara istoriei din antichitate pînă în lumea contemporană.

Cînd asupra unei clase sociale — grup social — se exercită o presiune social-economică, de natură a depăși limitele existenței sale, se produce fenomenul bine cunoscut al luptei de clasă.

A opera cu noțiuni istorice în cadrul dialogului cu clasa, a le determina conținutul prin conversație euristică, înseamnă a modela gîndirea elevilor, a imprima deci lecției structura dinamică, activă a modelării.

Acel *raționament*, capabil să declanșeze în gîndirea elevilor înțelegerea prezenței sau desfășurării unui fapt sau fenomen istoric, într-un sens anumit, și să-l recunoască ori de cîte ori îl vor întîlni în timp și spațiu diferit, constituie un model istoric (ideal, logic). Exemplu : proprietatea privată asupra mijloacelor de producție generează relații de exploatare ; relațiile de exploatare declanșează lupta de clasă ; lupta de clasă este un fenomen social-istoric caracteristic tuturor societăților în care mijloacele de producție sînt proprietate privată.

În ce măsură *planul unei bătălii* poate fi considerat un model istoric ? În măsura în care el reflectă o anumită permanență, o anumită strategie caracteristică unei viziuni militare invocînd fie o anumită personalitate, fie o practică a unui popor. Desenînd planul bătăliei de la Călugăreni, elevii clasei a 4-a de la școala de aplicație a Liceului pedagogic de învățători — București, l-au asemănat nu numai cu bătăliile de la Rovine și Vaslui, ci au inclus și pe cele de la Posada și Tapae, recunoscînd în desfășurarea acestor bătălii o anumită strategie caracteristică oamenilor din totdeauna ai acestui pămînt „de a atrage dușmanul în locuri neprielnice desfășurării întregii lui capacități de luptă“, după cum frumos s-au exprimat, aceasta pentru că încă de la prima lecție de istorie în care s-a vorbit acestor elevi despre lupta dacilor pentru apărarea libertății, li s-au precizat de către elevii noștri practicanți, strategiile folosite de poporul nostru întru apărarea patriei din vremea dacilor încă. Modelul a fost creat prin descrierea bătăliei de la Tapae.

Planul unei bătălii face parte din categoria modelelor istorice materiale ; intervine aici aspectul interesant al transformării unui model ideal, într-unul material, pe cale grafică. De remarcat că dacă la baza unui model grafic stă totdeauna un model ideal, nu în aceeași măsură un model grafic parcurge și drumul invers.

Din categoria modelelor grafice face parte și desenul reprezentînd domeniul feudal, cu condiția ca el să poată demonstra schimbările care s-au produs în distribuția și redistribuirea loturilor de pămînt date în folosință țăranilor aserviți, de către proprietarul respectivului domeniu, demonstrînd astfel în mod grafic evoluția procesului de șerbire în cadrul societății feudale.

Este *macheta* un model istoric ? Dar, din categoria acelor materiale cu condiția ca „modelul“ creat să reprezinte ceea ce este general valabil, caracteristic, fie cetăților, palatelor, așezărilor umane dintr-o epocă anumite, unei anumite zone, astfel ca prin analogia cu un model anumit, real — cetatea Neamțului sau cea de la Soroca — să-i putem determina epoca, stilul, funcționalitatea arhitecturală (în cazul cetăților suscitată caracterul războaielor purtate de înaintașii noștri, deci un aspect important al politicii lor).

S-a format o „prejudecată“ că prin folosirea acestor procedee strategii, actul predării trebuie să devină „spectaculos“ ; lecția să iasă din comun, să nu mai fie ceea ce unii profesori numesc „lecție normală“. Socotim aceste poziții

și greșite și dăunătoare. În scopul infirmării acestei „neînțelegeri“ a desfășurării lecției moderne, elementul de noutate fiind garantat prin concepția modernă a profesorului asupra mesajului său educațional vom cita din cuvîntul de deschidere al primului Colocviu național de pedagogie, rostit de M. Malița. „În acest sens se cere profesorului o calitate suplimentară, *discreția*, capacitatea de a se pune pe planul al doilea și de a lăsa subiectul principal să se desfășoare în voie... pentru că omul este o ființă autocinetică, o ființă care se mișcă singură ; iar printre procesele vitale pe care le asigură singură este și învățarea...” „Care este în acest caz tema principală a unui proces educativ ? Este recunoașterea că subiectul trebuie să găsească în drumul său, bine plasate de strategul pedagog, acele experiențe care scurtează și ușurează acest drum. Cunoștințele nu sînt elementele unei diete obligatorii, pe care volens nolens elevul considerat obiect trebuie să le ingurgiteze în vederea atingerii unor anumiți parametri de performanță intelectuală, ci obiectele pe care educatorul, discret și fin, i le pune în cale, lăsîndu-i tot timpul marginea obținerii și deci a autoafirmării”.

Iată de ce lecțiile construite într-o viziune modernă nu pot avea un caracter spectaculos. Orice „lucru mare“ se face cu discernămint, iar discernămintul implică caracterul discreției, al măsurii, al sensibilității.

Propunem, în finalul discuției noastre, următorul plan de lecție, construit prin cele trei strategii euristice avute în discuție :

PARTICIPAREA ROMÂNIEI LA PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

- I. Caracteristicile imperialismului ;
- II. Situația internațională (reflectă aceste caracteristici) ;
- III. Primul război mondial ; cauzele lui (exprimă caracteristicile situației internaționale, deci ale imperialismului) ;
- IV. Caracterul lui imperialist (concluzie a punctelor I—III) ;
- V. Poziția României față de primul război mondial :
 - a) situația economică, socială și politică (sub aspectul revendicărilor teritoriale) a României la sfîrșitul sec. XIX și începutul sec. XX ;
 - b) politica externă a României (cu referire la punctul a) ;
 - c) perioada neutralității armate (discuția se sprijină pe punctele a—b) ;
 - d) intrarea României în război : caracterul neimperialist al participării (rezultă din punctele a și b) ;
 - e) campaniile la care participă (se eșalonează pe ani).
- VI. Sfîrșitul războiului (se subliniază efectele M.R.S.O. în desfășurarea și sfîrșitul războiului) ;
 - Adunarea populară de la Alba Iulia ; unirea Transilvaniei cu România (anterior, se semnalează unirea Bucovinei și Basarabiei cu România).
- VII. Tratatul de pace : recunoașterea internațională a suveranității României asupra teritoriilor redobîndite (se subliniază caracterul legitim al războiului purtat de România).

Lecția în discuție se desfășoară prin procedeele euristice menționate.

Modelul a fost creat în anul precedent, în cadrul predării istoriei universale, cînd pornind de la trăsăturile imperialismului, s-au explicat cauzele și caracterul războaielor din această etapă de dezvoltare a orînduirii capitaliste.

În fapt, în momentul predării lecției citate, prin dialogul cu clasa reînprospătăm niște cunoștințe referitoare la trăsături esențiale, caracteristice unei anumite epoci istorice cu consecințele lor politice, respectiv declanșarea primului război mondial.

Deci, punctele I—IV din schema noastră fac parte din modelul deja creat, devenit instrumentul de lucru al elevilor noștri, în sesizarea și aprecierea unei situații noi : participarea României la primul război mondial.

Punctele V—VII ale schemei se realizează prin formularea unor întrebări problematizante :

- falimentul Internaționalei a II-a ;
- imposibilitatea înlăturării războiului în condițiile societății imperialiste ; aici discuția poate ataca situații de fapt, din lumea contemporană, focare de război provocate și întreținute în mod artificial, dar stinse prin intervenția promptă și lucidă a unor factori de răspundere în arena politică internațională, printre care se situează și conducerea noastră de stat și de partid ;
- posibilitatea neparticipării României la război și consecințele ei ;
- situația strategică creată armatei române în urma M.R.S.O. și a păcii separate de la Brest ;
- „spiritul“ în care a fost încheiată pacea separată de la Buftea-București și consecințele ei, dacă nu ar fi fost anulată ;
- legitimitatea încorporării teritoriilor românești redobândite ;
- caracterul popular și democratic al Adunării de la Alba Iulia.
- prognoze politice construite pe marginea tratatelor de pace.

Prin aceste întrebări-problemă, elevii descoperă un proces în sine, deoarece nararea faptelor, respectiv a desfășurării războiului — pe care o realizează profesorul prin expunere — nu face decât să ilustreze o situație existentă care, în condițiile date, respectiv în cadrul societății imperialiste nu se putea solda decât în felul acesta dramatic și sîngeros.

Evident că lecția se cere desfășurată în două ore (cadru de timp destul de limitat pentru discuțiile pe care le comportă mai ales cu elevii anului IV de liceu).

- Propun însă opiniei colegilor profesori de istorie, următoarea eșalonare :
- prima oră : cadrul internațional — momentul luptelor din Moldova (inclusiv) ;
 - a doua oră : M.R.S.O. — sfîrșitul războiului (Unirea Transilvaniei cu România, tratatele de pace).

Această eșalonare prezintă avantaje în ce privește economia de timp și efectul psihologic asupra clasei : un efort supraomenesc al întregului nostru popor se încheie cu momentul de triumf al Mărășeștiului ; o năzuință multiseculară susținută pe o istorie de jertfe, este încununată prin marele act al Unirii de la Alba Iulia.

Ne permitem, în finalul acestei prezentări succinte a lecției suscitată, să anticipăm asupra unei probleme pe care o avem încă în studiu și pe care am intitulat-o „Etica lecției“. În parte, coordonatele eticii lecției au fost formulate în articolul „Estetica lecției“. Anticiparea privește doar problema de ansamblu, dar care este în, același timp, și o viziune pe care o considerăm condiție indispensabilă a lecției moderne de istorie, menită să formeze din fiecare elev al

nostru un militant activ al societății în care va trăi, deoarece numai în acest fel vom putea traduce în viață postulatul formulat de M. Kogălniceanu acum 130 de ani : „M-aș fâli că am sporit în dumneavoastră și iubirea către patrie și că prin urmare am contribuit la păstrarea naționalității, căci ce poate mai mult să ne-o păstreze decît această istorie care ne arată ce am fost, de unde am venit, ce suntem, și ca regula de trei, ne descoperă și numărul necunoscut : ce avem să fim“.

Or, acest postulat nu se poate realiza decît prezentînd auditorilor noștri elevi adevărul faptelor istorice.

În concepția noastră, adevărul este trăsătura definitorie a eticii lecției. Iar în această privință, lecția la care ne-am referit are multe adevăruri de subliniat, pentru ca participarea României la primul război mondial să fie deplin înțeleasă de tineretul nostru și să constituie pentru el un moment de serioasă reflecție anticipativă și mobilizatoare la „CE AVEM SĂ FIM“.

*

* * *

În discuția noastră am încercat să prezentăm trăsăturile caracteristice ale modelului istoric, precum și rolul, deci eficiența lui în procesul învățării, pornind de la conceptul de modernizare a predării, realizat în parte prin folosirea cu precădere a strategiilor euristice problematizare-descoperire-modelare.

Am socotit necesară această prezentare anticipatoare temei în sine, deoarece în concepția noastră, modelul este rezultatul acelor discuții cu elevii care, sprijinite pe cunoștințe dobîndite de către aceștia anterior sau prin transfer de la alte discipline și verificate prin cadrul problematizant în care se poartă, au darul să netezească drumul înțelegerii evenimentelor sau fenomenelor care ne interesează și care sînt, de altfel, impuse prin programă.

Modelul astfel creat, numai prin activizarea permanentă a clasei se transformă într-un instrument de cunoaștere, dar în același timp și de lucru al elevului, înlesnindu-i însușirea informațiilor necesare, prin economie de timp și de efort, deoarece odată format, el dispensează pe elev de revenirea asupra unor fapte deja învățate, el exclude amănuntele sau situațiile nesemnificative, dar în schimb facilitează procesul de încorporare a unor informații noi.

Învățarea prin modelare, formează o anume disciplină a gîndirii, care prin selectarea datelor, devine promptă, rapidă, operatoare.

Excesul de informații la care este supus, se autoreglează în mintea unui elev obișnuit să învețe cu modele. În felul acesta funcționalitatea modelului se îmbogățește cu sensuri noi.

NECESITATEA STUDIERII ISTORIEI POPULAȚIEI ROMÂNIEI

LOUIS ROMAN

Studiul de față, dedicat primei Conferințe mondiale interguvernamentale a populației (București, august 1974), își propune să demonstreze că — departe de a fi un sector îngust al cercetării istoriei României — domeniul demoistoriografiei are implicații de mare amploare.

1. *Precizarea unor concepte.* Se afirmă uneori că una dintre trăsăturile caracteristice ale demografiei este faptul că ea s-ar găsi în zona de contact a multor discipline, aserțiune ce are drept scop extinderea nejustificată a sferei de investigații a științei date. Astfel apare și utilizarea abuzivă a adjectivului „demografic“ în legătură cu orice fenomen legat de populație.

În realitate, *demografia* — ca oricare altă știință particulară — își are propriul său domeniu, limitat, de cercetare, stabilind, desigur, contacte cu alte discipline vecine. Ea studiază numai anumite aspecte ale dezvoltării populației, sau — așa cum se precizează tot mai clar de către cercetătorii din ultimul deceniu — ea urmărește caracterele cantitative și calitative ale structurii (stării) și mișcării populației umane.¹ Sub structura (starea) populației se înțelege: numărul; distribuția pe medii (urban, rural), sexe și vîrstă, clase și păaturi sociale, teritoriu și naționalitate etc.; starea civilă; structura populației active; etc. Prin mișcarea populației se desemnează: mișcarea naturală (natalitate, mortalitate, spor natural etc.); dinamica spațială; mobilitatea socială.²

Populația — prezentînd multiple ipostaze — este obiectul, din diferite unghiuri de investigație, al multor discipline. În urmă cu mulți ani, É. Levasseur sublinia necesitatea studierii populației din punctul de vedere al demografiei, economiei politice, politicii, moralei, sociologiei.³ Astăzi, desigur, lista se poate mult mări, adăugîndu-se și psihologia, viitorologia, polemologia, filosofia ș.a. Rezultă deci că termenul *demografic* se poate aplica numai ca atribut al fenome-

¹ Al. Pescaru, *Elemente de demografie*, București, Edit. științifică, 1968, p. 94—96; *Dicționar statistic-economic*, red.: C. Ionescu, București, Dir. Centr. Stat., 1969, p. 381 (Sub *Demografie*); P. Hugon, *Démographie*, (Evreux), Dalloz, 1971, p. 1; *Materialism istoric*, I, București 1972 (Univ. Buc., Fac. ist.), p. 207. Pentru evoluția conceptului în perioada postbelică, vd. acad. Șt. Pascu, *Demografia istorică*, în *Populație și societate. Studii de demografie istorică*, I, Cluj, „Dacia”, 1972, p. 30—36.

² Al. Pescaru, *op. cit.*, p. 99—154; P. Hugon, *op. cit.*, p. 1, 77 (nota) et pass. Vd. și *Dicționar statistic-economic*, p. 381—395.

³ E. Levasseur, *Démographie*, în *La Grande Encyclopédie...*, XIV, Paris, (1891 ?), p. 81, 83—84; idem, *Population*, *ibid*, XXVII, (1900 ?), p. 291—292, 295.

nelor cercetate de demografie. În ceea ce privește, în general, ansamblul evenimential legat de populație, este justificată utilizarea termenului *demic*.⁴

Istoria populației (procesul obiectiv al dezvoltării multilaterale a populației) și *politica demică* (ansamblul de idei și acțiuni ale diferitelor clase și pățuri sociale cu referire la populație) sînt cercetate de *demografia istorică*, ramură a științelor istorice. Ea utilizează concluziile diferitor discipline ce investighează populație și se bazează, în afara procedurilor general-istoriografice, pe *tehnici demoistoriografice specifice*. Tot mai larg se aplică matematicile la cercetarea proceselor sociale în general și demografic în speță,⁵ dar și la investigarea celor demoistorice.⁶ Cea mai avansată orientare în demografia istorică este, desigur, viziunea complexă a fenomenului demic, relevîndu-se însă în mod deosebit strînsa legătură între aspectele demografice și structura socială.⁷ Cercetarea concret-sociologică are un aport evident la progresarea demoistoriografiei fie sub aspecte particulare — populația unor orașe sau sate —, fie la scara întregii societăți.⁸ Recensămintele populației și studiul concret-sociologic au impus includerea prezentului în domeniul demoistoriografic; progresele viitorologiei i-au integrat și perioada ce ne stă în față și pentru a avea o reprezentare asupra atenției de care se bucură problema dată este suficient a aminti că o recentă bibliografie enumeră 372 titluri de prognoze general-demografice și de perspective asupra forței de muncă, apărute în lume în decurs de numai cîțiva ani (aproape doar în 1963—1969; puține sînt și din cîțiva ani precedenți).⁹

Problemele istoriei populației și politicii demice prezintă pentru noi o importanță extremă, rezultată atît din împrejurări cu caracter general, cît și din unele cu caracter special.

2. *Împrejurările generale ale necesității studierii istoriei populației României* rezidă, înainte de toate, în: a) esența umanistă a societății socialiste și în b) valoarea demografiei la nivel istoriografic.

Socialismului îi corespunde *cea mai înaltă formă a umanismului*¹⁰, unul dintre obiectivele majore ale căruia este condiția umană: P.C.R. are în centrul

⁴ Diferențierea demic-demografic este expresia acelei necesități lingvistice care a dus și la precizarea de tipul: familial-familiar, minier-minier, petrolier-petrolifer etc.

⁵ Vd. de ex.: M. Șileșchi, L. Curta, *Modelarea matematică a proceselor sociale*, București, Edit. Academiei, 1972; R. Pressat, *L'analyse démographique...*, Paris, Presses Unir, 1961.

⁶ Vd. de ex.: L. Roman, *Așezarea statornică a românilor transilvăneni în Țara Românească (1739—1831)*, în „Studii”, 24, 5, 1971, p. 909—910; idem, *Evoluția numerică a populației Țării Românești și migrația externă (1739—1831)*, în „Studii și art. ist.”, XXIII, 1973, p. 23 (și n. 17).

⁷ Vd. de ex.: Aleks. Fol, *Demografska i socialna struktura na drevna Trakija. I hiljadoletie predi novata era*, Sofija, „Nauka i izkustvo”, 1970; Șt. Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII—XX...*, București, Edit. științifică, 1971.

⁸ Vd. de ex.: *Sociologia urbana. Testi i documenti*, Red.: G. F. Elia, Milano, Ulrico Hoepli, (1971); M. Cernea ș.a., *Două sate. Structuri sociale și progres tehnic*, București, Edit. politică, 1970; *Dinamica structurii de clasă în etapa construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, coord.: Ilie Rădulescu, București, Edit. științifică, 1972.

⁹ *Prognose in Wissenschaft, Wirtschaft und Gesellschaft. Register-bibliographie...*, red.: H. G. Schinkel, Berlin, Akademie-Verlag, 1972, Nr. 2598—2969.

¹⁰ K. Marx, Fr. Engels, *Scrieri din tinerete*, București, Edit. politică, 1968, p. 573—585.

atenției sale „ceea ce e mai valoros, mai nobil în societatea noastră socialistă — omul, căruia îi datorăm tot ceea ce s-a înălțat în România.“¹¹ Or, demografia istorică se preocupă de probleme stringente ale vieții și activității indivizilor, prin care fapt se prezintă drept o disciplină de mare pondere umanistă.

Ea este, totodată, un *important instrument de cercetare*, capabil a reinnoi multe aspecte ale istoriografiei tradiționale,¹² evidențiind o nouă dimensiune a istoriei.¹³ Pe cale deductivă, problema a fost de mult sesizată de G. Barițiu: „Nu e lucru mai firesc decât a întreba care este numărul lăcuiților în cutare țară, pentru ca după aceea să poți face feliuri de încheieri.“¹⁴ Lucrul a fost evidențiat și în chip inductiv: dorind să adâncească studiul istoriei Imperiului otoman, în general, și al Bulgariei în special în secolele XVIII—XIX, N. V. Mihov — bibliograf serios și erudit — a văzut importanța cercetării sociale și economice și astfel, după propria-i mărturie, a ajuns la necesitatea de a strânge materiale asupra populației.¹⁵

Necesitatea cunoștințelor de istoria populației României a fost, de pildă, pusă în lumină când — analizându-se tocmeala de la sfârșitul veacului al XVIII-lea dintre vel logof. N. Brîncoveanu și locuitorii din satul Obilești—jud. Ilfov—¹⁶ s-a conchis: „Neștiind numărul sătenilor, nu se poate aprecia dacă această învoială era oneroasă sau nu.“¹⁷ Și invers: știindu-se numărul ludelor și, cu aproximație, numărul locuitorilor satelor Glogova și Cilnic ale lui N. Glogoveanu (dar cunoscându-se și alte elemente), s-a putut stabili importantul raport între cele două forme de însușire a rentei feudale (centralizată de stat și apropiată nemijlocit de către stăpînii de moșii) la începutul veacului al XIX-lea, în Țara Românească.¹⁸

Chiar dacă insuficiența izvoarelor o silește a lucra cu cifre parțial ipotetice, analiza demoistoriografică este capabilă a decela unele noi aspecte esențiale. S-a considerat, astfel, că — în momentele de cea mai grea încercare — oștirea lui Ștefan cel Mare, în covârșitoare majoritate alcătuite din răzeși, s-a ridicat la 40—60.000 de luptători; în acea vreme, țara avea circa 3.000 de sate, cu mărimea medie de 20 de gospodării, adică aproximativ 60.000 de curți; rezultă deci că, la vreme de mare primejdie, fiecare gospodărie punea la

¹¹ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multi-lateral dezvoltate...*, vol. 5, București, Edit. politică, 1971, p. 459.

¹² M.-R. Reinhard, *Histoire et démographie*, în „Revue historique“, Paris, 74-e année, t. CCH, Avril-Juin 1950, p. 194—201.

¹³ Șt. Ștefănescu, *La démographie — „dimension de l'histoire“*, în *Recherches sur la philosophie des sciences*, Bucarest, Editions de l'Académie, 1971, p. 365—366.

¹⁴ G. Barițiu, *Din statistica Transilvaniei*, în „Foae pentru minte, inimă literat.“, Brașov, VII, 21, 1844, p. 161.

¹⁵ N. V. Mihov, *La population de la Turquie et de la Bulgarie au XVIII-e et XIX-e s...*, (I), în „Sbornik B.A.N.“, Klon ist.-filolof. i folk., Sofia, IV/3, 1915, p. VII.

¹⁶ V. A. Urechia, *Istoria românilor*, VIII, București, 1897, p. 72—74.

¹⁷ Gh. Panu, *Cercetări asupra stărei țăranilor în veacurile trecute*, 1/2, București, 1910, p. 426.

¹⁸ S. Columbeanu, *Caractrul exploatării feudale a țăranimii în deceniile anterioare răscoalei lui Tudor Vladimirescu (1800—1820)*, în „Studii“, XIV, 3, 1961, p. 585—586.

dispoziția domnului în medie câte un oștean,¹⁹ ceea ce relevă o anumită față a bazelor sociale ale puterii Moldovei în perioada dată. De asemenea, aplicându-se un complex de procedee demoistoriografice (numărul mediu al membrilor unei familii, media gospodăriilor într-o așezare, numărul de localități documentate, comparația cu densitatea umană în alte ținuturi europene), s-a stabilit că populația Transilvaniei, Banatului, Crișanei și Maramureșului a crescut de la circa 300.000 de suflete la sfârșitul veacului al XI-lea pînă la aproximativ 900.000 la finele secolului al XIV-lea; la mijlocul acestuia din urmă, românii alcătuiau cam 60% din locuitori, alți circa 40% fiind secui, maghiari și sași;²⁰ calculându-se date care probează — pentru întregul teritoriu de peste munți al R. S. România, în decurs de trei veacuri — un ritm mediu anual de numai 4‰, s-au adus valoroase noi argumente pentru demonstrarea adevărului istoric al permanenței viețuirii de-a lungul întregului ev mediu a poporului român pe teritoriul țării.

Virtuțile generale ale cercetării demoistoriografice demonstrează astfel utilitatea și oportunitatea largii ei dezvoltări.

3. *Împrejurările speciale ale necesității studierii istoriei populației României* rezidă mai ales în: a) tendențiozitatea tratării ei de către forțele ostile progresului, revoluției; b) frecvența folosire a argumentării demice în lupta purtată de forțele înaintate ale țării; c) natura, în însemnată măsură demoistoriografică, a unor probleme de cea mai mare importanță ale istoriei noastre (formarea poporului român; continuitatea geto-dacilor, daco-romanilor, străromânilor și românilor în zona carpato-dunăreano-pontică; așezarea pe teritoriul țării a diferitelor neamuri și naționalități; etc.).

Problemele istoriei populației României au fost de multe ori *tendențios tratate*, încercîndu-se a se desprinde încheieri ce duceau la frînarea dezvoltării progresiste a societății. Nivelul dezvoltării proletariatului a fost una dintre aceste chestiuni. La sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul celui de-al XX-lea, ideologi din rîndurile conservatorilor, poporanștilor și liberalilor susțineau „inexistența” proletariatului în România, negînd pe această bază necesitatea și posibilitatea activității partidului socialist.²¹ Și după ce în 1918 se desăvîrșise unitatea statului român, muncitorimea din diferitele lui trupuri unindu-și rîndurile, elemente social-democratice de dreapta afirmau, în 1921, chipurile „slaba” forță numerică a proletariatului, apreciînd în mod calomnios ca „redușă” conștiința sa politică, de unde desprindeau concluzia că trecerea la socialism în România ar fi posibilă numai după un proces de „lungă durată”, ceea ce exprima lipsa de încredere în capacitatea de luptă a clasei muncitoare din țara noastră.²² Realitatea istorică este însă cu totul alta. La 1901—1902, în

¹⁹ R. Rosetti (gen.), *Studii asupra chipului cum se făptuia războiul de către Ștefan cel Mare*, în „Ana'ele Acad. Rom., Mem. Secț. ist.,” S. III, t. IV, 1925, p. 402; *idem*, *Istoria artei militare a românilor pînă la mijlocul veacului al XVII-lea*, București, 1947, p. 136.

²⁰ Acad. Șt. P. S. P., *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, „Dacia”, 1971, p. 152—159, 222—232 (v. și „Studii și art. ist.,” XIX, 1972, p. 22, 23).

²¹ N. Stoica, *Socialiștii români despre caracterul economiei țării la începutul secolului*, în „Era socialistă”, LIV, 6, 1974, p. 39.

²² *Întrebări și răspunsuri pe teme din istoria P.C.R. și a mișcării muncitorești din România*, București, Edit. politică, 1974, p. 172—173.

vechea Românie erau circa 120.000 de muncitori și ucenici în industria prelucrătoare și extractivă, precum și la căile ferate²³; dintre ei, pot fi considerați în rindurile proletariatului industrial modern cam 57.000 de oameni.²⁴ Dacă luăm întregul teritoriu al R. S. România, atunci evoluția numerică a clasei muncitoare în perioada discutată a fost aceasta: la 1870 — circa 125.000 de persoane; 1902 — aproximativ 300.000 în industrie și transporturi (dintre care, proletari de fabrică ceva mai mult de 130.000)²⁵; 1921 — cam 750.000 în industrie, transporturi și silvicultură²⁶; 1938 — circa 1 mln. (dintre care, proletariatul industrial modern cuprindea cel puțin 400.000).²⁷ Istoria și-a luat sarcina de a dezminți și pronosticurile asupra „necesității” unui proces de lungă durată pentru intrarea țării pe făgașul socialismului: numai la două decenii și jumătate de la formularea lor, clasa muncitoare — sub conducerea partidului său marxist-leninist — se dovedea forța capabilă să conducă întregul popor muncitor pe calea desăvârșirii revoluției burghezo-democratice, să instaureze dictatura proletariatului, să înceapă construirea socialismului în România.

Și-n numeroase alte probleme s-a încercat a se utiliza false argumente demice în contradicție cu interesele dezvoltării progresiste a societății. Așa de pildă, la mijlocul secolului trecut, când masele țărănești din Principate, forțele cele mai înaintate luptau pentru Unirea Moldovei cu Țara Românească, văzînd în aceasta și posibilitatea rezolvării democratice a problemei agrare, elementele conservatoare cereau evitarea împroprietăririi printre altele și pentru că ea, chipurile, oricum nu va putea asigura țărănimea cu pământ ca urmare a creșterii continue a populației²⁸, ceea ce era, desigur, o voită denaturare a datelor problemei. În 1847, vistieria ieșeană afirma că realizarea unei linii ferate în Moldova nu putea fi rentabilă, printre altele, pentru că țara „nu este încă nici pe departe suficient populată”;²⁹ vor trece însă numai două decenii — în care timp nu se vor produce schimbări esențiale sub aspectul densității demice — și se va da în folosință linia ferată Suceava—Roman (3/15 decembrie 1869), ceea ce probează falsitatea argumentului, care fusese folosit în anumite scopuri apologetice. Cunoscînd realitățile locale, Iosif II proclamase desființarea dependenței personale în 1783, la Sibiu; autoritățile și nobilimea — dorind împiedicarea acțiunii — prezentau și argumentul că în Transilvania o asemenea reformă ar stîrni emigrarea țăranilor români în Principatele extracarpatiche³⁰, ceea ce — pornind de la realul exod țărănesc dincoace de Carpați, desfășurat

²³ *Din istoricul formării și dezvoltării clasei muncitoare din România pînă la primul război mondial*, red.: N. N. Constantinescu, București, Edit. politică, 1959, p. 218, 219, 230.

²⁴ N. N. Constantinescu, *Inceputurile formării și dezvoltării clasei muncitoare în România*, în „Anale ist.”, XIX, 4, 1973, p. 85.

²⁵ *Idem*; L. Roman, *Inceputul luptei revoluționare a clasei muncitoare din țara noastră...*, în „Studii și art. ist.”, XX, 1972, p. 122.

²⁶ *Situația clasei muncitoare din România. 1914—1944*, red.: N. N. Constantinescu, București, Edit. politică, 1966, p. 112—113.

²⁷ *Ibidem.*, p. 288—301; „Scînteia”, XLI, 8971, 17 noiembrie 1971, p. 2.

²⁸ A. G. Golescu, *De l'abolition du servage dans les Principautés Danubiennes*, Paris, A. Franck, 1856, p. 63—65 (combaterea tezei).

²⁹ I. Ionășcu ș.c., *Relațiile internaționale ale României în documente (1369—1900)*..., București, Edit. politică, 1971, p. 324—325, Nr. 58.

³⁰ Acad. D. Prodan, în *Istoria României*, III, București, Edit. Academiei, 1964, p. 782.

curent în acea vreme — constituia o intenționată exagerare cu clare scopuri de clasă.

Obstinatul apel tendențios — al unor forțe ostile progresului, revoluției — la argumente demice impune cercetarea atentă de către istorici a problemelor. Sarcina apare cu atât mai importantă cu cât, pentru a-și susține revendicările, *forțele înaintate ale țării* au folosit și ele de multe ori argumente demice. Cel mai adesea a fost utilizată — în lupta mișcării muncitorești din România, a P.C.R. împotriva regimului burgheziei și moșierimii, pentru desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice și construirea socialismului — analiza structurii de clasă a societății noastre.

În anii procesului revoluționar unic desfășurat în România în perioada postbelică, P.C.R. a condus opera clasei muncitoare, a întregului popor de transformare radicală a țării, de restructurare a societății. Aceasta a impus efectuarea unor analize temeinice ale stratificării sociale pentru a se putea elabora și aplica măsurile adecvate. Așa a procedat, de pildă, Plenara C.C. al partidului din martie 1949, care — pentru a trasa sarcina transformării socialiste a agriculturii, fenomen de adînci implicații în viața țării³¹ — a cercetat și compoziția populației sătești în acel moment: muncitorii din gospodăriile agricole de stat și stațiunile de mașini și tractoare; circa 250.000 de familii compuneau proletariatul agricol; peste 57% din gospodăriile rurale alcătuiau țărănimea săracă; cam 34% din totalul gospodăriilor agricole constituiau țărănimea mijlocașă; chiaburimea; erau luate în considerare, de asemenea, și resturile moșierimii expropriate.³²

P.C.R. a operat analize ale structurii de clasă și ale poziției forțelor de clasă din România și în perioada antebelică, așa cum a procedat de pildă Congresul al V-lea (1931).³³ Și socialiștii de la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul celui de-al XX-lea au realizat o asemenea cercetare. Construind argumentația faptului că „socialismul nu este în țara românească o plantă exotică”, că el este necesar și aici ca și în alte țări,³⁴ C. Dobrogeanu-Gherea folosea și o analiză a schimbărilor petrecute în dezvoltarea socială a României în deceniile post-pășoptiste cu referire la burghezie, boierime, marii proprietari și arendași, țărănime.³⁵ Un sfert de veac mai tîrziu, pentru a demonstra că activitatea socialiștilor în România este pe deplin justificată și necesară,³⁶ Gherea opera o introspecție a societății vremii, reliefînd clasele și grupurile sociale care formau baza socială a mișcării socialiste la noi.³⁷

Argumentul demic cel mai adesea utilizat de mișcarea de eliberare națională a fost acela al numărului românilor. Pentru prima oară, el a răsunit în

³¹ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul desăvîrșirii construcției socialiste...*, vol. 1, București, Edit. politică, 1968, p. 387.

³² *Rezoluții și hotărîri ale C.C. al P.M.R. 1948—1950*, Edit. P.M.R., 1951, p. 89—92.

³³ *Documente din istoria P. C. R.*, III, București, E.S.P.L.P., 1955, p. 263—275; Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, p. 358—359.

³⁴ C. Dobrogeanu-Gherea, *Ce vor socialiștii români?... (1885—1886)*, în *Presa muncitorească și socialistă din România*, I/1, București, Edit. politică, 1964, p. 333, 335.

³⁵ *Ibidem.*, p. 336—341.

³⁶ *Idem*, *Asupra socialismului în țările înapoiate (1911)*, în *idem*, *Scrieri social-politice*, ed. D. Hurezeanu, București, Edit. politică, 1968, p. 259.

³⁷ *Ibidem.*, p. 266—269, 275.

Transilvania stăpînită de habsburgi : I. I. Micu-Klein și urmașii săi, căpeteniile răscoalelor eliberatoare de la mijlocul veacului al XVIII-lea și corifeii Școlii ardelenne demonstrau necesitatea acordării de drepturi populației românești din cuprinsul Imperiului și prin preponderența ei numerică.³⁸ Pe această bază, în timpul revoluției din 1848—1849, s-a cerut în repetate rînduri reprezentarea românilor în organele legislative și în toate funcțiile publice, corespunzător numărului lor.³⁹ N. Bălcescu conchidea că aceasta semnifică voința a 3½ mil. de români din Transilvania, Banat și Partium de a se uni într-o Țară Românească.⁴⁰ Acțiunea viza, desigur, țeluri și mai înalte : se pregăteau astfel o serie de condiții în vederea realizării deplinei unități politice a poporului român.⁴¹ Aceasta a fost prima formă de utilizare a argumentului amintit.

O a doua formă a fost folosirea lui în sprijinul unirii țărilor române, al constituirii statului național independent, al desăvîrșirii unității politice a poporului român. În anii '30—'40 ai secolului al XIX-lea, în lupta desfășurată de patrioți pentru Unire,⁴² argumentul a fost frecvent aplicat. Aceasta s-a făcut și în deceniile premergătoare revoluției din 1848—1849⁴³, dar în ajunul, în timpul și imediat după aceea acțiunea a cunoscut o considerabilă lărgire. S-a vorbit despre 7 mil. de români⁴⁴, de 7,5 mln.⁴⁵ ori chiar 8 mln.⁴⁶ S-a operat și în cu cifre mai mari : 9 mln.⁴⁷ și chiar 10 mln.⁴⁸ S-au folosit și valori mai puțin precise : pe teritoriul vechii Dacii români sînt în număr de milioane⁴⁹, sau cuantumul lor se ridică la 8—10 mln.⁵⁰ Argumentul s-a utilizat în cele

³⁸ Acad. D. Prodan, în *Istoria României*, III, p. 495, 506, 511—513, 821, 823, 825, 828.

³⁹ C. Căzănișteanu, D. Berindei, M. Florescu, V. Niculae, *Revoluția română din 1848*, București, Edit. politică, 1969, p. 145, 193, 277, 311.

⁴⁰ N. Bălcescu, *Opere*, IV, ed. acad. G. Zane, București, Edit. Academiei, 1964, p. 274, Nr. 116 ; p. 278, Nr. 117. Vd. și I. Ghica, *Amintiri din pribegia după 1848...*, I, ed. O. Boitoș, Craiova, „Scrisul românesc”, (1940), p. 87 (părerea lui A. G. Goleșcu).

⁴¹ V. Maciu, *Caracterul unitar al revoluției din 1848 în țările române*, în „Studii”, 21, 5, 1968, p. 834.

⁴² Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea națională. 1834—1849*, București, Edit. Academiei, 1967 ; acad. Șt. Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia...*, Cluj, 1968, p. 67—98 ; V. Maciu, *op. cit.*, p. 821—842.

⁴³ A. M(arinescu)-Nour, *Notele consulului englez Blutte asupra Principatelor...*, în „Revista istorică”, I, 7—8, 1915, p. 138 (la 1833 : peste 10 mln. români) ; E de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, XVII, ed. N. Hodoș, București, 1913, p. 474, Nr. DLVIII (la 1835 : 5,4 mln.) ; G. Bariș, *Scrieri social-politice*, ed. V. Cheres-teșiu, C. Mureșan, G. Em. Marica, București, Edit. politică, 1962, p. 66, 70 (la 1842 : 5 mln.) ; J. A. Vaillant, *La Romanie...*, III, Paris, 1844, p. 29 (5.679.132 români) ; etc.

⁴⁴ N. Bălcescu, *Privire asupra stării de față, asupra trecutului și viitorului patriei noastre*, ed. a II-a C. Bodea, Bălcești pe Topolog, 1971, p. 31 (1 ianuarie 1847).

⁴⁵ *Idem*, *Opere*, IV, p. 278, Nr. 117 (4 martie 1850).

⁴⁶ Cornelia Bodea, *Lupta românilor...*, p. 104 (1 ianuarie 1848) ; *Anul 1848 în Principatele Române...*, II, București, 1902, p. 289, Nr. 715 (16 iulie 1848) ; I. Ghica, *Amintiri din pribegia...*, I, p. 32 (7/19 august 1848) ; I. Lupăș, *Avram Iancu*, în „Anuarul Instit. ist. naț”, Cluj, III, 1924—1925, p. 44 (18 ianuarie 1849) etc.

⁴⁷ I. Ghica, *Amintiri din pribegia...*, I, p. 118—119 (17/29 septembrie 1848), p. 135 (4/16 noiembrie 1848) etc.

⁴⁸ *Anul 1848...*, II, p. 189, Nr. 639 (30 iunie 1848).

⁴⁹ C. Negri, *Scrieri*, ed. E. Boldan, I, București, E.P.L., 1966, p. 126 (27 decembrie 1848/8 ianuarie 1849).

⁵⁰ *Anul 1848...*, II, p. 282, Nr. 711 (15 iulie 1848).

mai diverse împrejurări, de la memoriile diplomatice (cum făcea I. Maiorescu în Germania)⁵¹ pînă la agitația de masă (cum proceda N. Bălcescu printre muntenii din Apuseni).⁵²

Și-n a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în aceleași scopuri, s-a folosit amintitul argument, vorbindu-se de regulă despre 10 mln. de români.⁵³ Totodată, în cadrul luptei pentru Unirea Moldovei cu Țara Românească s-a avut în vedere că astfel se vor întruni „cinci milioane locuitori legați prin rudenie de sînge și naționalitate...”⁵⁴, dincolo de Carpați fiind alte două⁵⁵ ori trei milioane⁵⁶. Socialiștii români, care se pronunțau cu hotărîre pentru eliberarea Transilvaniei și luptau pentru realizarea unirii ei cu România⁵⁷, își exprimau voința de a reconstitui Dacia, cuprinzînd în granițele sale cei 10 mln. de români existenți.⁵⁸ La congresul din 1910 de refacere a P.S.D.R., N. D. Cocea

⁵¹ I. Ghica, *op. cit.*, I, p. 118—119, 135.

⁵² N. Bălcescu, *Opere*, I, Edit. Academiei, 1953, p. 334.

⁵³ Vintilă C. Rosetti, *Amintiri istorice. Scrieri adunate și anotate*, București, 1889, p. 133, 134 (la 1851); Al. Busuioceanu, *Călători și scriitori streini despre țările române*, în *Inchinare lui Nicolae Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, Edit. Institut. ist. univ., 1931, p. 88 (la 1855); E. Regnault, *Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes*, Paris, Paulin et Le Chevalier, 1855, p. VI; *Să ne cunoaștem pe noi înșine*, în „Trompeta Carpaților”, VII, 771, 23 octombrie/4 noiembrie 1869, p. 3083 (reprodus după „Albina”); A. Sida, *Tribuna — 1884. Ideologia și politica programatică*, în „Tribuna”, Cluj, XVIII, 9 (897), 28 februarie 1974, p. 13; 10 (898), 7 martie 1974, p. 13 („Tribuna”, Sibiu, Nr. 1, 1884: „numărul e temeliea valorii noastre politice”; Nr. 21, 1884: sint 10 mln. de români, dintre care noi sîntem o treime); G. Barișiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani din urmă*, II, Sibiu, 1890, p. 583; etc.

⁵⁴ (G.P.) Bosueceanu, *Despre Unirea Principatelor*, în „Timpul”, I, 24, 11 martie 1857, p. 1.

⁵⁵ Documente din lupta poporului român pentru libertate și unitate națională, II, în „Revista arhiv.”, XI, 2, 1968, p. 177, Nr. 1 (25 decembrie 1859).

⁵⁶ *Idem*, (I), *ibid.*, XI, 1, 1968, p. 181, Nr. 29 (19 aprilie 1894). E. Murgu, *Scrieri*, ed. I. D. Suci, București, E.P.L., 1969, p. 508, 549 (la 1865: citeva milioane). „Gazeta Trans.” (XIX, 1856, p. 266) și „Zimbru” (IV, 179, 1856, p. 4) — reluînd cifre din presa germană — afirmaseră că numărul românilor în Imperiul austriac era de 7.949.974 (apud *Bibliografia analitică a periodicelelor românești*, II/1, București, Edit. Academiei, 1970, Nr. 3103—3104). „Steaua Dunării” (II, 60, 1856, p. 238—239; apud *ibid.*, Nr. 3105), arată însă cu dreptate că cifra includea, de asemenea, pe italienii din posesiunile habsburgice și opină că numărul românilor era pe jumătate din totalul reprodus. Confruntarea acestor cifre cu un tabel original (J. Scheda, *General-Karte des Oesterreichischen Kaiserstaates mit einem grossen Theile der angrenzenden Länder*, Wien, 1857, f. XIX — Bibl. Acad., Cab. hărți — H.II.275) arată că statisticile au înscris pe romanicii („Romanen”) din Imperiu cu 5.632.089 suflete (pe baza tabelului se poate calcula că numărul românilor era de circa 2.630.000). S-a considerat însă (*Să ne cunoaștem pe noi înșine*, în „Trompeta Carpaților”, VII, 771, 23 octombrie/4 noiembrie 1869, p. 3082; reprodus după „Albina”) că, pentru a cunoaște adevăratul quantum al românilor din Imperiul habsburgic, cifrele statistice trebuie mărite cu cel puțin 10%.

⁵⁷ *Presa muncitorească și socialistă din România*, I/1, București, Edit. politică, 1964, p. 210—212; C. Căzanișteanu, I. Mamina, *Programul pașoptist, prezență vie în tradițiile și acțiunea revoluționară a mișcării muncitorești din România*, în „Anale ist.”, XIX, 3, 1973, p. 43—46; etc.

⁵⁸ *Cine sîntem! Ce voim!*, în „Dacia viitoare”, Paris, I, 1883, p. 1—2 (reprodus în *Presa muncitorească și socialistă...*, I/1, p. 216).

propunea afirmarea solidarității cu proletariatul român din Transilvania, cu cei 3 mln. de români, asuprași peste hotarele României.⁵⁹

Lupta eliberatoare a poporului român, înconjurată de o largă simpatie internațională, a primit un valoros sprijin din partea lui K. Marx⁶⁰; în 1856, el a folosit și cifre asupra populației românești pentru a demonstra necesitatea realizării statului ei național.⁶¹ În condițiile luptei pentru încheierea procesului de formare a statului național unitar, argumentele patrioților români au găsit un larg ecou în cercurile progresiste din străinătate, iar V. I. Lenin sublinia cu putere dreptatea cererilor românești.⁶²

Necesitatea studierii istoriei populației și a politicii denice în România apare și mai pregnant prin faptul că *probleme de cea mai mare importanță ale istoriei noastre* sînt în însemnată măsură de natură demoistoriografică. Acesta este cazul problemei formării poporului român, cea mai importantă chestiune a istoriei noastre vechi, care a suscitat o îndelungată polemică istorică pe plan european. Ea a fost clar constatată de la mijlocul secolului al XVI-lea⁶³ și a generat numeroase juste luări de poziție în istoriografia românească (M. Costin, C. Cantacuzino stolnicul, D. Cantemir, I. Neculce etc.)⁶⁴. S-a sugerat chiar că începutul disputei datează din veacul al XV-lea, cînd în cronicile ungare dispar referințele la romanitatea românilor ca urmare a constituirii statelor independente extracarpatiche și a modificării subsecvente a politicii regalității maghiare; s-a presupus cu pătrundere că aceasta este o replică la afirmarea autohtonă a originii romane, o contestare prin tăcere.⁶⁵

Referitor la continuitatea geto-dacilor, daco-romanilor, străromânilor și românilor pe teritoriul carpato-dunăreano-pontic⁶⁶ (cea mai importantă problemă istoriografică referitoare la populație și politica demică în România) s-au emis trei false teorii. Este mai întîi cea „imigraționistă“, unele dintre elementele ei fiind formulate încă în secolul al XVII-lea,⁶⁷ dar alcătuirea ei deplină realizîndu-se mai tîrziu. Intensificarea în veacul al XVIII-lea a luptei de eliberare națională a românilor transilvăneni, formarea statului național român (1859), dezvoltarea sa tot mai accentuată și atracția irezistibilă exercitată de el asupra ardelenilor au determinat răspunsul violent al claselor dominante de dincolo de munți,

⁵⁹ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România, 1910—1915*, București, Edit. politică, 1968, p. 71, Nr. 8.

⁶⁰ Acad. A. Oșetea, *Karl Marx et la lutte des Roumains pour l'émancipation sociale et la libération nationale*, în „Revue roum. d'hist.“, VII, 5, 1968, p. 725—732.

⁶¹ Acad. Miron Constantinescu, *Articolele necunoscute*, în „Viața rom.“, XIX, 4, 1966, p. 151—152.

⁶² V. I. Lenin, *Opere complete*, ed. a II-a, vol. 23, București, Edit. politică, 1964, p. 333; vol. 30, 1964, p. 355.

⁶³ A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, Edit. Academiei, 1972, p. 105—108, 157—158.

⁶⁴ *Ibidem.*, p. 187 (nota), 190—199, 200—212; L. Onu, *Studiu introductiv la Gr. Ureche, Letopisețul Țării Moldovei*, București, Edit. științifică, 1967, p. 14—34; etc.

⁶⁵ Ș. Papacostea, (Recenzie) la A. Armbruster, *op. cit.*, în „Studii“, 25, 6, 1972, p. 1321.

⁶⁶ Vd. recenta sinteză a argumentelor continuității: acad. C. C. Giurescu, *Formarea poporului român*, Craiova, „Scrisul românesc“, 1973.

⁶⁷ A. Armbruster, *op. cit.*, p. 140, 173—175.

exprimat și prin ceea ce s-a numit ⁶⁸ „teoria Sulzer-Roesler“. Numeroși istorici de prestigiu din țară și străinătate au demonstrat inconsistența ei ⁶⁹, pe terenul probității științifice stabilindu-se, de fapt, o adevărată cooperare între valoroși istorici din România și din alte țări. ⁷⁰ În condițiile marilor schimbări, generate de victoria socialismului în țara noastră și în câteva țări balcanice, interesul cercurilor științifice internaționale pentru interesanta și importanta zonă sud-est europeană a crescut enorm în ultimele decenii ⁷¹, ceea ce se exprimă și în atenția acordată în lume studierii istoriei, limbii și culturii românești.

Putem astfel observa că una dintre trăsăturile de bază ale modului de reflectare a istoriei noastre în literatura străină contemporană constă în acceptarea tot mai hotărâtă a teoriei continuității. Ideile ei sînt incluse în sinteze ⁷² și enciclopedii, ⁷³ valoroase lucrări antebelice bazate pe ideile continuității sînt reeditate ⁷⁴ etc. Desigur, pot fi citate și sinteze care ignoră problema formării poporului român sau se limitează numai la a enunța disputa de veacuri asupra ei, dar cei mai serioși cercetători străini acceptă tot mai hotărît justeze teze ale persistenței autohtone pe aceste meleaguri. Orientarea este atît de pregnantă, încît un atent și avizat observator francez notează : „Astăzi, în general, se adoptă teza apărută de istoriografia românească referitoare la inexistența vreunei discontinuități între poporul român și strămoșii daco-romani... Cercetările arheologice și toponimice dealtminteri au confirmat această permanență.“ ⁷⁵

Prezintă un interes de prim ordin faptul că dincolo de hotare au început a apare, în ultima vreme, importante contribuții la demonstrarea continuității, ceea ce urmează o veche tradiție a cercetătorilor erudiți și onești din diferite țări europene. Un asemenea valoros aport îl constituie recentul studiu al savantului moscovit G. G. Litavrin. ⁷⁶ Pe baza profunde studieri a cronicilor bizantine, se

⁶⁸ D. Onciul, *Scrieri istorice*, ed. A. Sacerdoțeanu, I., București, Edit. științifică, 1968, p. 259; I. Bogdan, *Scrieri alese*, Pref.: E. Petrovici, Ed.: G. Mihăilă, București, Edit. Academiei, 1968, p. 186 (n. 1).

⁶⁹ R. Vulpe, *Considerații istorice în jurul evacuării Daciei de către Aurelian*, în „Studii art. ist.“, XXIII, 1973, p. 10 (n. 24): o schiță a disputei din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și din veacul nostru.

⁷⁰ Vd. de ex.: Tr. Ionescu-Nișcov, *Contacts établis entre l'historiographie roumaine et tchèque dans le problème de la formation du peuple roumain, durant la seconde moitié du XIX-e siècle*, în „Romanoslavica“, XVI, 1968, p. 409—446.

⁷¹ M. Berza, *România și colaborarea în domeniul studiilor sud-est europene...*, în „Magazin istoric“, VIII, 2 (83), 1974, p. 39.

⁷² Vd. de ex.: J. Demel, *Historia Rumunii*, Wrocław-Warszawa-Kraków, Zakład Narod. Ossolińskich-Wydaw., 1970, p. 80—81 et pass.

⁷³ *Meyers Neues Lexikon*, 7. Band, Leipzig, V.E.B., Bibl. Instit., 1964, p. 119; *Kratka bālgarska enciklopedija*, t. 4, Sofija, Izd. B.A.N., 1967, p. 420; *Sovetskaja istoričeskaja enciklopedija*, red.: E. M. Jukov ș.c., 12, Moskva, „Sovetsk. enciklop.“, 1969, p. 259—260; *Encyclopedia Britannica*, vol. 23, Chicago-London etc., (1971), p. 93 etc.

⁷⁴ C. Tagliavini, *Romania (Istoria)*, în *Enciclopedia italiana...*, XXX, Roma, 1936 (republ. 1949), p. 17—18; H. Pirenne, *Histoire de l'Europe*, I, Bruxelles, „La Renaiss. du Livre“, (1958), p. 237 (prima ed. 1936); etc.

⁷⁵ R. P. (hilippot), *Roumanie (Histoire)*, în *Encyclopedia universalis*, vol. 14, Paris, (1972), p. 453.

⁷⁶ G. G. Litavrin, *Vladi vizantijskih istočnikov X—XIII vv.*, în *Jugo-vostočnaja Evropa v srednie veka*, red.: Ia. S. Grosul ș.c., I, Kișiněv, „Știința“, 1972, p. 91—138.

analizează conținutul noțiunii „vlah“ în aceste lucrări, se localizează denumirea în secolele X—XIII, se stabilesc ocupațiile și traiul vlahilor balcanici, viața internă a comunităților lor, relațiile cu populația înconjurătoare și organele oficiale, viața religioasă și problema originii. Concluzia finală stabilește că izvoarele bizantine nu permit a se vorbi despre o însemnată mobilitate spațială a vlahilor balcanici în veacurile XI—XII și nu adevăresc deci teoria „imigraționistă“.

O a doua falsă teorie referitoare la continuitatea românilor pe teritoriul carpato-dunăreano-pontic este cea a „imigrării“ lor masive din Țara Românească și Moldova în Transilvania în secolul al XVIII-lea. Deși unele dintre elementele ei componente au fost formulate mai demult⁷⁷, teoria a fost constituită în ultimii ani ai secolului trecut de către B. Jancsó și I. Acsády, falsitatea ei fiind demonstrată de mulți istorici, geografi, lingviști, sociologi și statisticieni, din țară și din străinătate.⁷⁸ Contribuția istoriografiei românești — și în primul rând a lucrării fundamentale în această problemă⁷⁹ — este atât de elocventă, iar reanalizarea problemei în spiritul materialismului istoric a dat rezultate atât de evidente, încât în literatura recentă de dincolo de hotare este preluat tot mai adesea punctul nostru de vedere, acela al adevărului istoric: în Ungaria s-au combătut aserțiunile lui I. Acsády⁸⁰, în U.R.S.S. — acelea similare ale lui V. P. Șuşarin⁸¹ etc.

O a treia falsă teorie este aceea a „depopulării“ Țării Românești și Moldovei în veacul al XVIII-lea. Deși multe din argumentele ei au fost enunțate — *in nuce* — mai de mult, într-o formă încheagată ea a fost pentru prima oară prezentată cu referire la Țara Românească de către F. W. von Bauer (1778). Cercetările au probat însă inconsistența acestei teorii și permanența covârșitoarei majorități a populației muntene pe teritoriul țării în perioada 1739—1831. Reale depopulării (= scăderii absolute ale numărului locuitorilor) au avut loc numai în două împrejurări: în 1742 (din cauza relativ masivei treceri și așezări muntene din acel an la sud de Dunăre) și în 1813 (din cauza ciumei). Aceasta însă nu poate îndreptăți o concluzie generală, după cum faptul că cifra totalului locuitorilor României s-a micșorat de două ori în secolul nostru (în timpul primului război mondial, precum și în vremea celui de-al doilea și a anilor de secetă 1945—1946) nu a dat nimănui ideea de a conchide asupra depopulării țării.⁸² Teoria „depopulării“ nu este valabilă nici cu privire la Moldova veacului al XVIII-lea, o sarcină importantă a istoriografiei noastre fiind de a întreprinde cercetări de adâncime și în acest domeniu, ca și de a continua cercetările în celelalte direcții discutate.

⁷⁷ A. Armbruster, *Romanitatea românilor...*, p. 140, 173—175.

⁷⁸ O lungă listă a respingerilor ei la L. Roman, *Așezarea statornică a românilor transilvăneni în Țara Românească (1739—1831)*, în „Studii“, 24, 5, 1971, p. 901 (n. 18).

⁷⁹ Acad. D. Prodan, *Teoria imigrației românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea. Studiu critic*, Sibiu, 1944.

⁸⁰ B. Pápai, în *Magyarország történeti demográfiája...*, red. J. Kovacsics, Budapest, 1963, p. 148—151.

⁸¹ D. M. Dragnev, în *Jugo-vostočnaja Evropa...*, p. 282—283, 286—287, 288.

⁸² L. Roman, *Evoluția numerică a populației Țării Românești și migrația externă (1739—1831)*, în „Studii art. ist.“, XXIII, 1973, p. 15—24; *idem*, *Populația Țării Românești în anii 1739—1831 și inconsistența teoriei „depopulării“*. Rezumatul tezei de doctorat, București, Centrul multipl. Univ., 1974.

Istoricii au luat, adesea, în considerare și problemele așezării pe teritoriul țării, în diferite epoci, a unor neamuri și naționalități care au luptat cot la cot cu poporul român pentru eliberare socială și națională, pentru înflorirea țării. Cercetarea demoistoriografică — de pe pozițiile materialist-istorice — a acestor chestiuni este capabilă a stabili unele raporturi numerice între diferite etnii, răspândirea lor teritorială, relațiile și influențele reciproce, colaborarea pentru dezvoltarea patriei comune etc.

Istoriografia din țara noastră are frumoase tradiții în studierea multor aspecte ale istoriei populației și politicii demice în România. În ultimii ani s-au publicat imporante izvoare. S-au elaborat interesante monografii și studii. S-au realizat și câteva valoroase schițe de ansamblu, avîndu-se în vedere întreaga dezvoltare a țării sau numai o întinsă perioadă a evoluției ei, abordîndu-se tot teritoriul Republicii, ori o largă zonă a sa.⁸³ S-au obținut rezultate notabile și, fără îndoială, ele vor spori tot mai mult în anii ce urmează. Astfel, treptat-treptat, cercetarea marxist-leninistă a istoriei populației României își arată tot mai pregnant utilitatea și necesitatea pentru prosperarea generală a istoriografiei noastre.

⁸³ Acad. St. Pascu, *Demografia istorică*, în *Populație și societate. Studii de demografie istorică*, I, Cluj, „Dacia”, 1972, p. 11—74 (vd. și *idem*, *Les sources et les recherches démographiques en Roumanie*, în *Les Congrès et Colloques de l'Université de Liège*, vol. 33, Liège, 1965, p. 283—303); Șt. Ștefănescu, *Istorie și demografie*, în „Studii”, 20, 5, 1967, p. 933—946 (vd. și *idem*, *La démographie — „dimension de l'histoire”*, în *Recherches sur la philosophie des sciences*, Bucarest, Editions de l'Académie, 1971, p. 365—378); G. Regan, *De la census-ul roman la recensămintele moderne*, în „Viața economică”, IV, 2 (126), 14 ianuarie 1966, p. 10; 4 (128), 28 ianuarie 1966, p. 16; 6 (130), 11 februarie 1966, p. 7.

MATERIALE AUXILIARE INFORMATIVE ȘI ORIENTATIVE

Izvoare istorice comentate

COMERȚUL FENICIAN

⟨Migrația „popoarelor mării“ a pus capăt thalassocrației acheo-mykeniene care, între secolele XIV—XII î.e.n., își întinsese sfera de acțiune și în Mediterana apuseană. Folosindu-se de dispariția acestor concurenți primejdioși, fenicienii, și în special negustorii din Tyr, și-au îndreptat activitatea spre bazinul occidental al Mării Mediterane, unde și-au creat, în decurs de câteva secole (X—VII î.e.n.) un vast domeniu de activitate, concretizat în factoriile și coloniile pe care le-au întemeiat, dintre care cea mai de seamă a fost Carthagina (814/813 î.e.n.), Expansiunea feniciană în Mediterana apuseană s-a prelungit pînă către jumătatea secolului al VI-lea, coexistînd (într-o rivalitate care lua însă cîteodată și forma unei cooperări comerciale) cu cea greacă. Perioada celei mai mari înfloriri a comerțului mediteranean al tyrienilor este cuprinsă între secolul al IX-lea și începutul secolului al VI-lea î.e.n. Singurul izvor care oferă o vedere de ansamblu asupra domeniului comercial al Tyrului în această perioadă este descrierea pe care o dă profetul *Ezekiel* la anul 586 î.e.n., adică în chiar momentul în care Nabukodonosor începea asediul orașului, ce avea să dureze 13 ani, pînă în 574 î.e.n. Considerînd că una din cauzele prăbușirii regatului lui Iuda o constituie adoptarea divinităților cananeene și în special a celor feniciene tyriene, Ezekiel preciza căderea Tyrului, iar pentru a da acestei căderi o înfățișare cît mai înfricoșătoare, îi prezintă starea de maximă înflorire, rezultat al întinderii ariei sale comerciale, în comparație cu prăbușirea completă ce urma să aibă loc în curînd. Firește, profetia lui Ezekiel nu s-a împlinit, deoarece Nabukodonosor nu a putut cuceri și distruge Tyrul; dar îndelungatul asediu la care a fost supus (587—574 î.e.n.) și obligația de a plăti tribut Babylonului au determinat o restrîngere a ariei sale comerciale. Rolul de apărător al intereselor feniciene în Mediterana apuseană a revenit, începînd cu a doua jumătate a secolului al VI-lea î.e.n., Carthaginei. Dar tabloul schițat de Ezekiel este cea mai completă și mai evocatoare înfățișare a comerțului tyrian în perioada înfloririi sale, constituind *izvorul esențial* pentru studierea lui).

Textul

„O, Tyrule, cel ce ești așezat la marginea mării¹ și faci negoț cu popoarele atîtor regiuni, locuitorii Sidonului și ai Aruadului² sînt vîslașii tăi, iar cei mai iscusiți dintre fiii tăi îți slujesc drept cîrmaci; perșii, lidienii și libyenii alcătuiesc luptătorii oștirii tale.³ Cei din Tarsis⁴ fac negoț cu tine aducîndu-ți tot felul

de bogății și umplînd piețele tale cu argint, cu fier, cu cositor și plumb. Iavan⁵, Tabal⁶ și Mešek⁷ fac și ele comerț cu tine, dînd în schimbul mărfurilor tale sclavi și vase de bronz. Și multe regiuni⁸ iau mărfurile tale, dîndu-ți în schimb fildeș și abanos. Iar Edomul⁹ aduce spre vînzare în piața ta perle, purpură, inul cel mai fin și mătase, mărgean și rubine. Iuda și Israel¹⁰ dau pentru mărfurile tale grîu, ceară, miere, ulei și balsam, iar Damascul¹¹ îți aduce vin și lînă albă. Arabia și toate căpeteniile din Kedar¹² îți dau în schimbul mărfurilor tale miei, berbeci și țapi, iar neguțătorii din Saba¹³ aromate alese, pietre scumpe și aur. Corăbiile Tarsiș sînt caravanele tale și mulțumită lor ai ajuns bogat și cel mai puternic pe mare¹⁴. Dar bogăția ta și mărfurile tale, corăbierii și piloții tăi, meșterii care-ți repară corăbiile, mijlocitorii comerțului tău și toți războinicii tăi¹⁵ se vor prăbuși în ziua căderii tale.¹⁶

(Ezekiel, cap. XXVII, v. 8—27; traducerea G. Contenau, *La civilisation phénicienne*, Paris, 1928, p. 306—307, comparată cu traducerea românească din *Biblie*, Buc., 1968, p. 821—822).

Comentariu istoric

1. Tyrul era în adevăr așezat pe coasta Mării Mediterane, la sud de vărsa-rea rîului Leontes, dar el era format din două așezări deosebite: *Tyrul vechi*, așezat pe coastă, unde se găsea piața propriu-zisă, cu magaziile de mărfuri, și *Tyrul nou*, construit pe două insule, aflate la 1500 m de coastă și legate între ele în chip artificial. Insula mare era ocupată de o citadelă înconjurată cu ziduri înalte, care dispunea de două porturi excelente. unul în nord numit *portul sidonian* și altul în sud, *portul egiptean*, ambele dotate cu cheiuri spațioase. Insula mică servea drept antrepozit. Inconvenientul cel mare al orașului îl constituia lipsa de apă potabilă: dacă în vremuri normale apa era adusă în butoaie din orașul vecin, în timp de asediu locuitorii trebuiau să se mulțumească cu apa din cisterne. Această așezare nu numai că a favorizat comerțul Tyrului, dar i-a asigurat multă vreme și independența.

2. *Aruadul* era unul din orașele cele mai nordice ale Feniciei. „Oraș foarte vechi construit de Sidonieni“ pe o insulă în fața coastei, spune Strabo, avîndu-și ca și Tyrul, un corespondent pe țarm, *Antaruadul* (sau *Antaradul*), Aruadul se găsea, datorită așezării sale, la adăpost de atacuri, cu atît mai mult cu cît avea pe insulă un izvor de apă dulce. Situat nu prea departe de valea *Orontelui*, care constituia principalul drum către valea Eufratului, Aruadul a întretinut întinse relații comerciale. Corăbieri încercați, vîslașii din Aruad (ca și cei din Sidon) erau folosiți și de tyrieni, contra plătă.

3. Inferioritatea fenicienilor față de popoarele vecine lor și mai ales față de marile puteri ale timpului: egiptenii, asirienii și babilonienii rezida în repulsia lor față de serviciul militar pe uscat, rezervîndu-și forțele pentru contingentele pe care le îmbarcau pe corăbii. De aceea, încă din secolul al XIV-lea, î.e.n., regii feniceni au angajat mercenari. Primii folosiți au fost libyenii, angajați după exemplul egiptenilor. Dar, în secolul al VI-lea î.e.n., cînd scrie Ezekiel, mercenarii cei mai apreciați erau lydienii (sau, mai exact, *carienii*) și perșii, așa încît ei formau atunci oastea de apărare a Tyrului.

4. După căderea thalassocrației acheo-mykeniene (sfârșitul secolului al XII-lea î.e.n.), rămași fără concurenți de temut, fenicienii (mai întâi sidonienii, iar mai apoi tyrienii) au început o activitate comercială dintre cele mai intense. Dar, cum în secolele X—VIII î.e.n. Marea Egee era bîntuită de pirații carieni și cilicieni, iar comerțul continental era stînjnit de turburările provocate de ridicarea puterii asiriene, negustorii și marinarii feniceni, urmînd exemplul înaintașilor lor cretani și achei, se îndreptară spre Mediterana apuseană. Condițiile erau favorabile deoarece tocmai acum, la începutul mileniului I î.e.n., fuseseră puse la punct perfecționările tehnice decisive în domeniul navigației ca folosirea bitumului pentru asigurarea etanșeității carenelor și construirea corăbiilor cu prora ridicată pentru a înfrunta cu succes greutățile curselor lungi. După ce au înființat stațiuni comerciale în Sicilia, Malta, Sardinia și Baleare, către anul 1000 î.e.n. ei au atins Gibraltarul. Trecînd dincolo de strîmtoare, negustorii feniceni au înființat o așezare la *Gadir*, care înseamnă „loc îngrădit“ (numită mai tîrziu *Gades*, Cadix-ul de azi). Această așezare aproape de vărsarea Guadalquivirului, nu departe de intrarea în Oceanul Atlantic, avea să devină principalul antrepozit fenician. De aici ei au intrat în legături cu regatul *Tartessos*, pe care ei îl denumiră *Tarșiș*, situat în bazinul Guadalquivirului (Andaluzia). *Tarșiș* era o regiune locuită de triburi iberice, a cărei civilizație (succesoare a splendidei *culturi Almeria* din epoca bronzului, care suferise influența mykeniană) putea rivaliza prin vechimea ei cu acelea ale Orientului. Ea se întindea, probabil, de la coasta Mediteranei (regiunea *Elche*) pînă către vărsarea Guadianei, pe coasta Atlanticului, dar centrul ei era în valea Guadalquivirului. Bogăția ei, pe lângă produsele agricole, animale și pescuitul, consta mai ales în metale. Populația activă și pașnică a regiunii se ocupa cu extragerea argintului, fierului, aramei și plumbului și întreținea legături cu Anglia, de unde aducea cositorul și cu Scandinavia, care-i procura chihlimbarul. Negustorii tyrieni schimbau produsele lor : țesăturile, sticlăria, pietrele prețioase, parfumurile și purpura, cu metalele din Tarșiș, în special cu cositorul atît de căutat în țările Orientului. Cu timpul, îndrăzneții marinari feniceni se aventurară pînă în „insulele cositorului“. *Cassiteridele*, insulele Scilly, lângă coasta Cornwall, pentru a nu mai depinde de intermediarii tartessieni. Totodată, marinarii feniceni întemeiară o așezare la *Lixos*, pe coasta Marocului, intrînd în legături cu populația indigenă, care le oferea produsele specifice ale continentului, fildeș, aur, pene de struț.

Pentru a se întoarce din Spania, ei urmau litoralul african, deoarece de-a lungul lui trecea un puternic curent maritim care favoriza navigația dinspre apus spre răsărit. Este chiar de crezut că primele așezări feniciene pe coasta de nord a Africii au fost tocmai locurile unde corăbierii făceau escale pe drumul de întoarcere din Spania. Între ele, cele mai de seamă, alcătuite de coloniști veniți direct din Fenicia, au fost : Utica, Leptis Magna, Hadrumetum, Hippo Diarctos și Leptis Parva.

5. *Iavan* (= Ionia) este denumirea generică pe care fenicienii o dădeau grecilor. Relațiile economice cu grecii s-au stabilit mai ales în insula *Cipru*, a cărei bogăție în aramă (cfr. *cupru*, de unde vine și numele insulei), pietre prețioase și lemn de construcție a atras de timpuriu atenția negustorilor feniceni ; iar cînd, mai tîrziu, ca rezultat al tăierii nesăbuite a pădurilor, terenul a fost cultivat cu măslini, vișă și cereale, uleiul, vinul și grînele au fost căutate în

aceeași măsură de corăbierii Tyrului. Și în insula *Rhodos*, unde fenicienii au stăpînit un timp *Ialysos*, pe coasta de nord și *Camiros*, pe coasta de vest, ei au stat în legături de negoț cu grecii. Totuși, în linii mari, rivalitatea comercială greco-feniciană a făcut ca relațiile să nu fie dintre cele mai active.

6. *Tabal* (sau *Tubal*) era o populație care, după ce făcuse parte din statul hitit, locuia în bazinul râului *Halys* (*Kizil-Irmak*) și, împreună cu *Muski* (*Mešek*) și cu *Frigienii*, alcătuiau (în sec. XI—VIII î.e.n.) o puternică confederație, care cuceri regiunea *Cappadociei* și a *Munților Taurus*, obligîndu-i pe regii *assirieni* la campanii continui pentru apărarea frontierei de nord a statului lor. După năvălirea *sciților*, din sec. VII î.e.n., îi găsim împinși în regiunea muntoasă de pe coasta *Mării Negre*, avînd ca limită sudică râul *Likos*. Se ocupau cu extracția minieră și întrețineau un curent comercial foarte activ atît cu centrele ioniene de pe coasta *Asiei Mici*, cît și cu orașele feniciene, în special cu *Tyrul*, căruia îi furnizau metale și mai ales sclavi.

7. *Mešek*, cunoscuți în izvoarele *assiriene* sub numele de *muškou* sau *muški* ocupau regiunea de la răsărit de *Tabal*, în nord-vestul *Armeniei* pînă la hotarele *Colhidei*, regiune muntoasă și greu accesibilă. Și ei se ocupau cu extracția minieră, dar mai ales cu traficul de sclavi, pe care-i aduceau din regiunea *Colhidei*.

8. Din menționarea produselor importate se vede lămurit că expresia „multe regiuni” se referă la nordul *Africii* de unde, prin intermediul așezărilor de pe coastă, intrau în legături cu băștinașii. Dacă expresia folosită este atît de vagă, aceasta se datorește secretului pe care navigatorii fenicieni îl păstrau cu privire la regiunile occidentale ale *Mediteranei* cu care traficau, așa încît, cu excepția *Tarșișului* a cărui faimă era recunoscută și cu care ebreii înșiși, prin intermediul fenicienilor, întreținuseră legături pe vremea regelui *Salomon* (975—935 î.e.n.), ele nu erau cunoscute nominal.

9. *Edomul* era regiunea din sudul *Palestinei*, de la sud de *Marea Moartă* pînă la hotarele *Arabiei*. El era locuit de o populație semită, cu care ebreii au avut ciocniri continui. Stăpînind drumurile comerciale ce legau *Syria* cu *Arabia*, prin *Negeb*, ei deveneau intermediarii între produsele „*Ofirului*”, ale *Indiei* și ale *Extremului Orient* și centrele comerciale feniciene de pe coasta *Mediteranei*. Așa se explică produsele pe care ei le pot oferi *Tyrului*, ținînd seama că regiunea lor era destul de săracă.

10. Deși după moartea lui *Salomon* (935 î.e.n.) regatul ebru se împărțise în două state: *Israelul* în nord, cu capitala *Samaria* și *Iuda* în sud, cu capitala *Ierusalim*, bunele relații ce existaseră între regele *Tyrului*, *Hiram* și *Salomon*, relații care se concretizaseră în acțiuni comerciale comune atît către „*Ofir*”, cît și către *Tarsis*, au continuat, mai ales că unii regi ebrei s-au căsătorit cu principese feniciene. Pasajul arată că *Palestina* rămăsese încă o regiune agricolă, dar cu produse destul de variate.

11. *Damascul* era în secolele X—VIII î.e.n. unul dintre cele mai de seamă orașe ale *Syriei*, așezat la est de *Munții Antiliban*, într-o cîmpie foarte roditoare, udată de râul *Bardines*, vestită pentru pășunile și livezile ei. Capitală a triburilor arameene din regiune (începînd cu sec. XI î.e.n.) și amestecat în luptele dintre *Egipt*, *Assyria* și *Babylonia*, *Damascul* a fost și cel mai important centru co-

mercial pe marele drum de caravane care lega Nilul cu Eufratul. În această calitate a întreținut legături comerciale continui cu orașele feniciene și mai ales cu Tyrul.

12. Este vorba de Arabia de Nord, numită și Arabia Deserta, locuită de triburi nomade purtând numele de *Kedar*, cunoscute mai târziu sub numele de *Cedareni*, crescătoare de vite cu care, așa cum se vede și din text, făceau un comerț întins.

13. *Saba* este denumirea unuia dintre cele patru state din sud-vestul peninsulei arabice și își luă numele de la cel mai de seamă dintre triburile care-l alcătuiau, acela al *sabeilor*. Își avea capitala la *Mariaba*, așezată în interiorul regiunii care, timp de câteva secole (X—III î.e.n.), a reprezentat unul dintre marile antrepozite pentru produsele Indiei și Somaliei. Deși avea și o agricultură sprijinită pe un sistem de irigații bine organizat (dovadă marele stăvilar de lângă *Mariaba* și numeroasele rezervoare pentru păstratul apei), înflorirea Sabei, așa cum o cunoaște Ezekiel, se datorește rolului de intermediari pe care negustorii ei, recrutați exclusiv din aristocrația gentilică tribală, îl jucau în comerțul de tranzit al vremii. Ei aduceau pe mare produsele Indiei și Somaliei : mirodeniile, pietrele prețioase și aurul, le încărcau pe cămile și apoi, cu caravanele, le transportau pînă în porturile feniciene, de unde apoi erau vîndute în Asia Anterioară și în bazinul Mării Mediterane.

14. Dat fiind că Tarșișul reprezenta regiunea cea mai îndepărtată cu care tyrienii întrețineau relații comerciale pe mare, expresia de „corăbii Tarșiș“ a sfîrșit prin a denumi toate corăbiile care, prin forma, prin mărimea și prin capacitatea lor deosebită, puteau să străbată distanțe mari, cu încărcături grele : așa se explică faptul că și expedițiile îndreptate spre „Ofir“, adică în Oceanul Indian, erau efectuate tot cu corăbii Tarșiș“. De altfel, denumirea de „Tarșiș“, deși se aplica unei regiuni precise, avea pentru cei mai mulți un înțeles destul de vag, însemnînd „Extremul Occident“, țărîmul cel mai îndepărtat pînă unde ajunseseră corăbiile feniciene.

15. Finalul acesta redă, într-un rezumat de o mare concentrare și de o puternică sugestivitate, toată viața înfrigurată a orașului comercial. El subliniază cu vigoare faptul că, între secolele X—VII î.e.n., Tyrul a exercitat o adevărată dominație maritimă și comercială asupra Mediteranei, dat fiind că toate stațiunile comerciale în Sicilia, Sardinia, Spania și Africa de nord (inclusiv Carthagina, înființată în 814/813 î.e.n.) au rămas strîns grupate în jurul metropolei, căreia îi trimeteau zeciuală din toate tranzacțiile comerciale pe care le efectuau. De altfel, pentru a-și păstra hegemonia maritimă și beneficiile economice, fenicienii au introdus o politică de monopol, subliniată și de efortul de menținere a secretului navigației, împotriva căreia grecii au început încă din secolul al VII-lea î.e.n. o luptă îndrîjită. Mulțumită acestor legături, orașele feniciene și mai ales Tyrul au devenit marile piețe ale minereurilor de argint, cupru și cositor pentru Mediterana, practicînd, totodată, comerțul cu sclavi și transportînd în țările „barbare“ ale Occidentului produsele finite ale Egiptului și mirodeniile Indiei. Datorită poziției sale precumpănitoare în cadrul acestui trafic, Tyrul a devenit cel mai important centru mediteranean de redistribuire a materiilor prime.

16. Profeția lui Ezekiel nu s-a îndeplinit : retrași în citadela lor de pe insule, Tyrul a rezistat 13 ani asediului babilonienilor, fără a putea fi cucerit. Dar

această blocadă îndelungată a stînjenit atît de mult comerţul Tyrului, încît el a decăzut treptat : pe pieţele mediteraneene negustorii săi au fost înlocuiţi de cei greci şi de cei carthaginezi. Odată cu decăderea economică, Tyrul şi-a pierdut şi independenţa politică. Dar această decadenţă nu trebuie să ne facă să uităm că, după prăbuşirea în secolul al XII-lea a puterii maritime acheo-mykeniene, fenicienii au asigurat prin călătoriile lor maritime de explorare, de comerţ şi de colonizare răspîndirea în continuare a influenţelor orientale în bazinul Mării Mediterane occidentale, îndeplinind prin aceasta o remarcabilă operă civiliza-toare.

Indicaţii metodice

Prin valoarea lui informativă de document contemporan, ca şi prin caracterul sugestiv al conţinutului, textul lui Ezekiel reprezintă un mijloc dintre cele mai eficace pentru a-i face pe elevi să înţeleagă *rolul* pe care comerţul l-a jucat în viaţa fenicienilor.

Lectura izvorului se va face de îndată ce se va aminti de înclinarea deosebită a fenicienilor pentru negoţ, atît ca rezultat al situaţiei lor geografice, cît şi al dezvoltării timpurii a meşteşugurilor. După ce se face lectura *integrală* a textului, este bine ca profesorul să analizeze mai întîi finalul lui pentru a îngădui elevilor să-şi reprezinte viaţa tumultuoasă a unui port fenician din sec. VII î.e.n., cu toate ocupaţiile pe care le prilejuieşte. Apoi se va sublinia însemnătatea pe care comerţul cu occidentul îndepărtat, respectiv Spania (Tarşiş) a avut-o în înflorirea oraşelor feniciene, dovadă că Ezekiel *incepe* enumerarea regiunilor cu care Tyrul făcea comerţ *tocmai* cu Tarşiş. Cu această ocazie, se va reaminti elevilor că fenicienii *nu sînt primii* corăbieri care au ajuns pînă aici, cretanii şi mykenienii devansîndu-i încă din sec. XV—XII, dar se va scoate în evidenţă lărgirea de către fenicieni a orizontului geografic pînă în Anglia. Apoi, folo-sîndu-se harta murală a Imperiului roman, se vor localiza regiunile cu care Tyrul întreţinea legături comerciale, pentru a se vedea cît de *întinsă* era aria comerţului fenician, atrăgîndu-se atenţia elevilor asupra faptului că mai din fiecare regiune se importa *altceva*, ceea ce explică extensiunea comerţului tyrian. La sfîrşit se va apăsa asupra *rolului civilizator* al comerţului fenician, reliefîndu-se în chip deosebit răspîndirea alfabetului.

AUREL IORDĂNESCU

DOMNIA LUI BUREBISTA ÎN OPERA LUI STRABO

Realizarea unității marelui stat geto-dacic în timpul lui Burebista a constituit un moment de seamă în istoria relațiilor politice din lumea antică de la mijlocul secolului I-ii î.e.n. Geto-dacii, conduși de Burebista, deveniseră acum pericolul cel mai de temut pentru Imperiul Roman. Firește, evenimentele din timpul său și-au găsit reflectarea în operele istoricilor greci și romani și în unele inscripții. În afara unor izvoare din care doar prin deducții interpretabile se poate presupune că e vorba de perioada lui Burebista, există trei surse în care se atestă fără echivoc momente din politica marelui rege. Una din acestea (inscripția lui Akornion) a constituit deja obiectul acestei rubrici (vezi vol. XIX „Studii și articole de istorie“, p. 91—94), așa că nu vom mai reveni asupra ei. Alt izvor îl constituie opera lui Jordanes (scriitor roman din secolul al VI-lea e.n., de origine gotă) care, deși vorbește destul de amplu despre geți în timpul lui Burebista, reclamă în folosirea lui o deosebit de prudentă critică, datorită evidentelor exagerări la care apelează, precum și a impreciziei multora din informațiile sale. Rămâne opera geografului grec Strabo (63 î.e.n. — 19 e.n.) intitulată *Geografia*, care în cartea a VII-a cuprinde prețioase știri (deși sumare) despre domnia lui Burebista. În plus, informațiile sale prezintă avantajul de a fi scrise de un om care a fost, în parte, contemporan cu evenimentele pe care le istorisește. Multe din informațiile sale se confirmă și prin alte surse, ceea ce ne permite să-l utilizăm cu încredere ca izvor istoric.

TEXTUL

VII, 3, 11. Lăsînd la o parte trecutul îndepărtat al geților, întîmplările din vremea noastră¹ sînt următoarele : ajungînd în fruntea neamului său, care era istovit de războaie dese², getul³ Burebista l-a înălțat atît de mult prin exerciții, abținere de la vin (cumpătare) și ascultare față de porunci⁴, încît, în cîtiva ani, a făurit un stat puternic⁵ și a supus geților cea mai mare parte din populațiile vecine⁶. Ba încă a ajuns să fie temut și de romani. Căci trecînd plin de îndrăzneală Dunărea⁷ și jefuind Tracia — pînă în Macedonia și Iliria⁸ —, a pustiit pe celții care erau amestecați cu tracii și ilirii⁹ și a nimicit pe de-a întregul pe boii aflați sub conducerea lui Critasiros și pe taurisci¹⁰. Spre a ține în ascultare poporul, el și-a luat ajutor pe Deceneu... [care] susținea că tălmăcește voința zeilor¹¹. Ba încă de un timp fusese socotit și zeu... Ca o dovadă pentru ascultarea ce i-o dădeau [geții], este și faptul că ei s-au

lăsat înduplecați să taie vița de vie și să trăiască fără vin¹². Cît despre Burebista, acesta a pierit din pricina unei răscoale¹³, mai înainte ca romanii să apuce a trimite o armată împotriva lui¹⁴. Urmașii acestuia la domnie s-au dezbinat, fărîmițînd puterea în mai multe părți¹⁵... Astfel de împărțiri sînt vremelnice și se schimbă cînd într-un fel, cînd într-altul¹⁶“.

VII, 3, 12... „Neamul geților, care se înălțase atît de mult sub Burebista, a decăzut [apoi] cu totul din pricina dezbinărilor lăuntrice și din pricina romanilor¹⁷. Totuși, ei sînt încă în stare și astăzi să trimită la luptă 40.000 de oameni¹⁸“.

VII, 3, 13.„Cît despre geți și daci, după ce numărul lor crescuse neînchipuit de mult, într-atît încît puteau să trimită la luptă pînă la 200.000 de oameni, ei s-au împușinat și au ajuns în zilele noastre cam la vreo 40.000¹⁹...“.

(Traducerea urmează pe cea publicată în *Izvoare privind Istoria României*, I, Ed. Acad. 1964, p. 237, 239, 241).

COMENTARIU ISTORIC

1. Expresia aceasta arată în mod clar că autorul era contemporan cu evenimentele pe care le istorisește.

2. Aceste conflicte intertribale sînt specifice pentru o societate aflată în stadiul democrației militare, așa cum era lumea geto-dacică înaintea unificării realizată de Burebista. Conflictele se produceau, în scopuri de jaf și cucerire, atît între triburi de același neam, cît și cu triburi de altă origine.

3. Desemnarea lui Burebista drept get i-a făcut pe unii istorici (în special Radu Vulpe) să creadă că centrul puterii acestuia se plasa inițial în Cîmpia Munteniei și de abia după aceea s-a transferat în Transilvania, în zona dacică. Dar, așa cum au arătat Constantin și Hadrian Daicoviciu, folosirea numelui de get este o practică curentă la autorii greci, pentru a-i desemna pe locuitorii Daciei, după cum cei latini îi desemnau sub numele de daci. În acest caz, centrul puterii lui Burebista, de unde pornește el unificarea, se poate plasa încă de la început în Transilvania.

4. Burebista a căutat să imprime un caracter centralizat statului său, bazat pe supunerea diferitelor formațiuni locale față de o conducere unică. De asemenea, avînd în vedere și obiectivele politice externe, de respingere a pericolelor roman și celtic, Burebista a imprimat și un caracter militar statului său, supunînd pe bărbații apti de a purta arme la continue exerciții militare. Măsurile severe s-au luat și pentru introducerea unei vieți cumpătate în rîndul popoului, în felul acesta asigurîndu-se și disciplina (vezi și nota 12).

5. Înfăptuirile lui Burebista sînt cu atît mai remarcabile cu cît au fost realizate într-un interval scurt. Cei mai mulți istorici consideră că distrugerea celților, supunerea cetăților grecești, unificarea triburilor din Dacia au fost realizate în circa 10 ani (60—50. î.e.n.). Aceasta dovedește că Burebista a fost un geniu politic și militar.

6. Statul său se întindea de la Dunărea Panonică pînă spre Crimeea și din Slovacia și din Carpații Păduroși, pînă la Munții Balcani. În afară de geto-daci, în statul său se aflau și alte triburi tracice, precum și celți, greci, bastarni, sciți, sarmați și iliri.

7. Pînă la apariția romanilor la Dunăre, fluviul nu constituise un hotar între populațiile de pe ambele sale maluri. În secolul al V-lea Herodot (IV, 93) ne spune că geții locuiau și de o parte și de alta a fluviului. Cu ocazia expediției din 335 a lui Alexandru Macedon la Dunăre îi găsim pe geți ajutîndu-i pe tracii de la sud de fluviu. Și după formarea provinciilor romane sud-dunărene, geto-dacii nu s-au împăcat cu situația și au continuat să lupte pentru independența lumii tracice, pînă cînd Traian a reușit să-i supună definitiv și pe ei.

8. Acestea sînt campaniile din ultima perioadă a domniei, cînd Burebista intervine tot mai energic în problemele Peninsulei Balcanice (vezi și solia lui Akornion pe lîngă Pompei). În afară de Strabo (VII, 3, 5), și istoricul Suetonius (*Caesar*, XLIV, în : *Viețile celor 12 Caesari*, București, 1958, p. 25) ne informează despre intenția lui Caesar, care voia „...să oprească expansiunea dacilor, care se întinseseră în Pont și în Tracia“.

9. E vorba de celții aflați la sud de Dunăre, cam prin Serbia de astăzi.

10. Acestea sînt triburi celtice care, din jurul anului 300, se aflau la vest de Dacia, prin Panonia și Slovacia, unde ocupaseră teritorii care odinioară aparținuseră dacilor. Ei amenințau mereu să pătrundă tot mai adînc în teritoriile dacilor, ceea ce a determinat riposta energică a lui Burebista. Cele două neamuri celtice au fost definitiv alungate de lîngă hotarele Daciei. Acțiunea s-a petrecut în jurul anilor 60 î.e.n., după cum a demonstrat M. Macrea.

11. Este pasajul cel mai edificator, care arată rolul religiei într-un stat bazat pe exploatare. Deceneu, în calitatea sa de preot suprem, l-a ajutat pe Burebista în toate acțiunile sale, fiind investit și cu titlul de vice-rege. El nu se ocupa numai cu problemele religioase, ci, evident, și de cele politice.

12. Deși acțiunea pare hazlie și oarecum neverosimilă, ea a fost totuși posibilă în condițiile unei societăți centralizate, în care monarhul avea puteri discreționare (H. Daicoviciu, *op. cit.*, Cluj, 1972, p. 65—66 și nota 52).

13. Nobilimea dacă separatistă, nemulțumită probabil de politica centralizatoare a lui Burebista, la aflarea știrii despre asasinarea lui Caesar la Roma, a considerat că pentru moment pericolul extern din partea romanilor era îndepărtat și, în consecință, a hotărît că și realizatorul unificării Daciei trebuie înlăturat.

14. Pasajul se referă la faptul că armata deja concentrată de Caesar în Ilyricum, împotriva dacilor, n-a mai apucat să intre în acțiune, datorită asasinării dictatorului roman.

15. Aceasta explică și cauza complotului împotriva lui Burebista, pornit tocmai de la tendințele separatiste ale unor foști conducători locali.

16. Pasajul ne arată că respectivele formațiuni nu erau decît niște uniuni de triburi, de un caracter trecător. Burebista reușise să realizeze o unitate politică, dar nu și una economică în cadrul vastului său stat, ceea ce de altfel a și dus la destrămarea lui.

17. Este o aplicare vie a principiului politicii romane : „divide et impera“ (= dezbină și stăpînește). Nu ar fi exclus ca și în asasinarea lui Burebista, Roma să fi avut un anume rol, dată fiind îngrijorarea pe care statul unitar al geto-dacilor o provoca imperiului.

18. Aici Strabo se referă, desigur, doar la forța militară a uneia din formațiunile în care se divizase statul lui Burebista după moartea acestuia (probabil nucleul din Munții Orăștiei, în care a urmat la tron Deceneu); vezi și nota urm.

19. Deși unii istorici au găsit exagerat numărul luptătorilor lui Burebista (C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 287), totuși cifra ni se pare plauzibilă, avînd în vedere că, mai tîrziu, Traian a pregătit, pentru a-i înfrunta pe dacii lui Decebal, o armată de circa 150.000—200.000 de oameni (C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 305). Or, resursele militare ale lui Decebal (care stăpînea un teritoriu mult mai mic decît al lui Burebista) erau evident mai reduse decît cele ale primului rege al Daciei.

INDICAȚII METODICE

Mărturiile lui Strabo pot fi introduse în lecție, după ce se vor explica succint condițiile apariției statului unificat la geto-daci și după ce se vor expune principalele coordonate ale politicii interne și externe a lui Burebista. Lectura comentată a textelor din Strabo va reliefa: 1) întinderea și puterea militară a statului lui Burebista; 2) organizarea sa internă, bazată pe o supunere absolută față de monarh; 3) rolul religiei în acest stat; 4) politica romană de extindere continuă a cuceririlor și riposta dacilor care au încercat să-și apere independența; 5) politica îngustă, separatistă, dusă de o parte a nobilimii.

Folosindu-se și inscripția lui Akornion, se poate încerca realizarea unei lecții, în care elevii din anul al IV-lea de liceu să fie direct antrenați în predare. Pentru aceasta e necesară multiplicarea celor două texte într-un număr suficient de exemplare, astfel ca elevii, sub îndrumarea continuă a profesorului, să încerce să afle direct din izvoare, prin interpretare, principalele probleme. Folosirea concomitentă, atît a hărții Daciei, cît și a celei a Imperiului Roman, este absolut necesară, pentru a se înțelege politica de anvergură desfășurată de Burebista. În finalul lecției, profesorul trebuie să sublinieze încă odată principalele idei care s-au desprins din comentarea izvoarelor istorice.

INDICAȚII BIBLIOGRAFICE

* * * *Istoria României*, vol. I, 1960, p. 286—288 (C. Daicoviciu).

Din istoria Dobrogei, vol. I, 1965, p. 282—290 (D. M. Pîppidi); vol. II, 1968, p. 27—31 (R. Vulpe).

H. Daicoviciu, *Dacii*, 1972, p. 108—167; *Idem*, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 55—91.

M. Macrea, *Burebista și celții de la Dunărea de mijloc*, în „*Studii și cercetări de ist. veche*”, VII, 1—2, 1956, p. 119—136.

R. Vulpe, *Deceneu, sfetnicul apropiat al lui Burebista*, în „*Magazin istoric*”, iunie 1970, p. 60—65.

N. Gostar, *Sur la résidence du roi dace Burebista*, în „*Anale Șt. ale Univ. „Al. I. Cuza”*”, Iași, secț. III a, Istorie, t. XVI, fasc. 1, 1970, p. 57—66.

FĂRIMIȚAREA FEUDALĂ ÎN EUROPA APUSEANĂ OGLINDITĂ ÎN JURĂMÎNTUL DE RESPECTARE A PĂCII PUBLICHE ȘI ÎN CRONICA LUI SUGER

Ierarhia feudală, constituită în secolele IX—XI, avînd la bază fidelitatea și vasalitatea, a creat o țesătură de relații, de la om la om, menite să asigure cea mai perfectă ordine în societate. În realitate, însă, ea a creat cea mai perfectă dezordine. Relațiile sociale în Europa apuseană se întemeiau pe proprietatea funciară de un anumit tip — feudul — fapt ce făcea ca deținătorii ei să beneficieze de o largă independență economică și politică. De aceea, între vasali și seniori se purtau neîncetat războaie, deși vasalii, conform dreptului feudal, datorau supunere și credință seniorului de la care dețineau feudul, în timp ce acesta din urmă se angaja să ocrotească pe cei ce i se închinau. Dar dreptul sabiei rămînea în vigoare, orice litigiu putea fi soluționat cu arma în mînă; apoi, vitejia războinică, spiritul belicos rămîneau mai departe virtuți morale ale clasei dominante, dornică de a obține noi domenii. La adăpostul acestei moralități, cavalerii briganzi își desfășurau în voie acțiunile contribuind la mărirea stării de insecuritate generală, provocată de războaie.

În condițiile noi create de dezvoltarea relațiilor marfă-bani din secolele XI—XII, războiul devenea o frînă în calea dezvoltării sociale. Redăm mai jos două documente din care rezultă consecințele supărătoare ale acestor stări de lucruri, mai ales pentru masele populare.

Textele

Fragment din textul jurămîntului de respectare a ordinii publice pe care cavalerii din Franța trebuiau să-l depună¹ (*G. D u b y, l'An Mil, 1967, pp. 171—173*).

„Promit să nu atac nici o biserică în nici un fel.

Nu voi ataca clericii sau călugării, dacă nu poartă arme lumesti, și nici pe cel care merge cu ei, dacă nu are lance sau scut; nu le voi lua calul, în afară de cazul cînd i-am prins în flagrant delict, ceea ce m-ar îndreptăți să o fac, sau de cazul cînd au refuzat să-și răscumpere greșeala în timpul de cincisprezece zile de la înștiințarea mea.²

Nu voi lua boul, vaca, porcul, oaia, mielul, capra, asinul, nu voi lua sarcina pe care o poartă cineva, iapa sau mînzul său nepus la ham, nu voi

face captivi țăranul, țăranca, reprezentanții ordinei, negustorii ; nu le voi lua banii, nu-i voi constrînge să se răscumpere, nu-i voi ruina luîndu-le avutul sub pretext că port război cu seniorul lor, nu-i voi biciui ca să le răpesc hrana.³

Nu voi incendia și nici dărîma casele, cu condiția să nu găsec <ascuns> un cavaler, dușman mie, sau un hoț...

Nu voi tăia, nu voi smulge via cuiva și nici nu voi culege strugurii sub pretext de război... nu voi distruge moara, nu voi fura grîul...

Răufăcătorului public, dovedit, nu-i voi acorda sprijin sau ocrotire între zidurile <castelului meu> și nici nu voi participa la acțiunea sa de brigandaj.

Nu voi ataca femeile nobile nici pe cele care călătoresc cu ele, neîntovărite de soții lor, cu condiția să nu le văd comișînd vreun rău împotriva mea ; voi avea aceeași comportare față de văduve și călugărițe.⁴

Fragment din cronica lui Suger, abate de Saint-Denis⁵ , „Vie de Louis VI le Gros“ (*Les classiques de l'histoire de France au moyen age*, Paris, 1929, pp. 115—119).

„Pe vîrful unui pisc abrupt, dominînd malul marelui fluviu, Sena, se înalță un castel îngrozitor, fără renume, numit Roche-Guyon. El este săpat direct în stîncă înaltă, încît din exterior nu putea fi văzut. Mîna abilă a constructorului a amenajat pe versantul muntelui, tăind stîncă, o locuință spațioasă, prevăzută cu deschizături puține și mici. Ar putea fi luat drept un cuib de vrăjitori.⁶

...Posesorul acestei fortificații, rău famate, odioasă atît lui Dumnezeu cît și oamenilor, era Gui,⁷ un tînăr care, fiind înzestrat cu o fire bună, respingînd tradiția cea fără de lege a strămoșilor săi, hotărîse să ducă o viață cinstită... Soarta nenorocită legată de acest loc funest a vrut ca el să fie luat prin surprindere și ucis mișelește de către cumnatul său, un monstru... Acest cumnat, Guillaume, normand de origine, un trădător fără pereche, trecea drept unul dintre familiarii și prietenii săi intimi... Într-o duminică, în zori, el a găsit o ocazie prielnică pentru a-și pune în aplicare trădarea.⁸ Amestecîndu-se printre primii credincioși, cei mai pioși, care se duceau la biserica ce ținea de casa lui Gui, despărțită fiind de aceasta doar prin blocul de stîncă, el <Guillaume> a intrat el însuși <în biserică> dar avînd sentimente deosebite de ale celorlalți credincioși, acoperit fiind de o pelerină și o glugă și purtînd asupra sa pumnalul de trădător. În timp ce ceilalți se rugau, el s-a prefăcut, de asemenea, o vreme că se roagă. Apoi, după ce cercetase bine ce posibilități avea de a se apropia de Gui, s-a îndreptat grăbit spre ușa pe unde acesta tocmai intra în biserică. Atunci își scoase sabia, și înconjurat de oamenii săi nelegiuiți, s-a aruncat <asupra victimei> cu toată sălbăcia...

La această privesc, nobila soție a victimei rămîne ca de piatră : ...apoi, aleargă la soțul ei fără să-i pese de moarte și prăbușindu-se asupra lui îl acoperă în întregime cu corpul său, ...și în timp ce primea loviturile <de sabie> și rănile pe care ucigașii i le făceau ea se văita... Ei <ucigașii> o iau de păr și o tîrasc ; tot corpul îi este zdrobit și rănit de loviturile de sabie. În chip tilhăresc ei i-au omorît bărbatul, apoi găsind copii s-au scăpat de ei cu o cruzime demnă de Irod, zdrobindu-le craniile de stîncă...

În sfârșit, criminalul Guillaume, după ce a expus afară <cadavrele> ca pe niște porci, s-a liniștit, întocmai ca o fiară sălbatecă sătulă de sînge. Admirînd mai mult ca de obicei fortificația în stîncă, el o lăudă cu înflăcărare; apoi, se întreabă cum să jefuiască împrejurimile, cum să facă pentru a-și impune voința, pentru a semăna spaima printre francezi și normanzi...⁹

Comentariu istoric

1) Textul jurămîntului a fost redactat între anii 1023—1025 și aparține lui Guerin, episcop de Beauvais. În procesul de formare a unei noi mentalități, privind respectarea ordinii publice, biserica catolică a fost prima care prin forța sa morală a căutat să impună așa numita „pacea lui Dumnezeu“ sau, cu alte cuvinte, pacea publică. Explicația rezidă în faptul că feudali eclezias-tici, prin normele de viață ce li se impuneau, nu puteau profita de avantajele războiului din care nobilii laici, dispunînd de armate proprii, făcuseră — după cum remarcă clasicii marxismului — un mijloc de realizare a supraprofitului. În schimb, bogatele mănăstiri de călugări și călugărițe nu odată deveneau ținta atacurilor cavalerilor. Războiul între particulari, considerat de multe ori o chestiune de onoare, nu putea fi lichidat dintr-o dată. Măsurile au fost luate treptat. Prima dată conciliul de la Poitiers (1000) a proclamat „pacea lui Dumnezeu“, interzicînd luptele dintre feudali patru zile pe săptămîină (de miercuri seara pînă luni dimineața, la fel în ajunul marilor sărbători religioase) și stabilind pedeapsa cu excomunicarea pentru oricine o încălca. Două decenii mai tîrziu, s-a impus cavalerilor jurămîntul de respectare a liniștei publice. Textul jurămîntului este o mărturie elocventă a gradului pînă la care se ajungea cu samavolniciile. Regalitatea, în procesul de centralizare și de lichidare a anarhiei, s-a sprijinit pe măsurile luate de biserică.

2) Pentru a se limita ciocnirile militare, s-a hotărît de către biserică ca în cazul unui diferend să se acorde un interval de cincisprezece zile, timp în care părțile puteau apela la tribunalul feudal. Din secolul XIII măsura a fost preluată de regalitate, impunînd un răgaz de patruzeci de zile cu drept de apel la tribunalul regal. Ideea de a nu fi atacate persoanele lipsite de apărare revine în textul jurămîntului.

3) De remarcat insecuritatea drumurilor, de aici circulația restrînsă. Nici reprezentanții ordinii publice nu erau cruțați. Despre negustori se spune în documente că nu puteau călători decît cu sabia de-a curmezișul șei, de aici nevoia organizării lor în asociații care aveau mai ales un caracter militar. Angajamentul că nu vor ataca negustorii revine de mai multe ori în text. Războiul între seniori era un bun pretext de jefuire a țăranilor care se aflau pe domeniile celor în conflict.

4) Faptul că nu sînt menționate decît femeile nobile și călugărițele reflectă nu atît o poziție de clasă cît o realitate. Țărăncile nu-și părăseau satul decît rareori, la marile sărbători și atunci mergeau în grupuri însoțite de bărbați, în timp ce femeile nobile călătoreau de la un castel la altul, iar călugărițele de la o mănăstire la alta.

5) Suger, consilier regal în vremea regilor Franței Ludovic VI și Ludovic VII, a trăit între anii 1081—1151. Adept al politicii de centralizare, în

opera sa demonstrează nevoia unei autorități centrale pentru înlăturarea anarhiei interne. Ideea sa centrală este că regele prin funcția sa înaltă (unsul lui Dumnezeu) are dreptul să reprime orice act de violență, el trebuie să fie ascultat de toți. Este o ideologie religioasă, conformă mentalității religioase a vremii, dar care făcea — după cum remarca Engels — ca regalitatea să apară singurul element de ordine în cadrul dezordinii generale. Procesul de centralizare în Franța se consideră că începe cu domnia lui Ludovic VI, iar Suger este primul ideolog al acestei politici. Întâmplarea povestită se plasează în jurul anului 1109.

6) Castelele cavalerilor briganzi erau numeroase în Franța. Suger le numește „cuib de balauri și tavernă de hoți“.

7) Nobilii, turbulenți, prin acțiunile lor sprijineau pe regele Angliei, Henric I, dușmanul lui Ludovic VI. Este cazul lui Gui, stăpînul de la Roche-Guyon, probabil tatăl eroului povestirii, care în 1097 predase castelul englezilor, în schimbul unei sume de bani.

8) Pacea publică impusă la conciliul de la Poitiers (1000) nu era respectată nici după un secol, în ciuda amenințării cu excomunicarea. Crima a avut loc într-o duminică, ba mai mult, în biserică. Cazurile de acest gen erau numeroase și s-au repetat și în secolele următoare. Noua mentalitate privind ordinea în societate își făcea loc greu.

9) Asemenea acte, greu de calificat, trezeau însă indignarea maselor, fapt ce ușura sarcina regalității. Oamenii dependenți de Roche-Guyon au refuzat să-l recunoască pe ucigaș ca senior. Ei au apelat la regele Franței, suzeranul lor și cu încuviințarea lui l-au asediat pe Guillaume în fortăreața sa. Vinovatul și-a primit pedeapsa fiind, la rîndul său, ucis. Cadavrul său și cele ale oamenilor săi, după ce li s-au scos măruntaele, au fost expuse cîteva zile, apoi legate de plute și lăsate să plutească pe Sena pînă la Rouen pentru a fi pildă provocatorilor de dezordine.

Indicații metodice

Documentele pot fi folosite la lecția „Societatea feudală în secolele XI—XIV“, pentru a se demonstra anarhia feudală și rolul jucat de regalitate în procesul de centralizare. Textul jurămîntului poate fi utilizat ca material documentar privind îndatoririle nobililor cavaleri. Primul izvor ilustrează procedeele folosite în societatea feudală pentru înlăturarea abuzurilor, în timp ce cel de al doilea are mai mult un scop afectiv, să trezească la elevi sentimentul de dezaprobare față de ororile războiului, să nu-i privească numai latura sa epică, de glorie a unor fapte de vitejie.

INDICAȚII BIBLIOGRAFICE

- M. Bloch, *La société féodale, Les liens d'homme à homme*, Paris, 1939.
 H. Focillon, *Anul o mie*, București, 1971.
 J. le Goff, *Civilizația occidentului medieval*, București, 1971.

FORMAREA STATULUI FEUDAL ȚARA ROMÂNEASCĂ

1247, iunie 2, Diploma ioanișilor

⟨Bela al IV-lea, regele Ungariei⟩ îi dăm și îi dăruim lui¹ și prin dînsul numitei case,² întreaga țară a Severinului³ împreună cu munții ce țin de ea și cu toate celelalte ce atîrnă de ea, precum și cu cnezatele lui Ioan⁴ și Farcaș⁵ pînă la riul Olt, afară de pămîntul cnezatului voievodului Litovoi, pe care îl lăsăm românilor așa cum l-au stăpînit aceștia și pînă acum.⁶ Totuși ⟨le dăm⟩ în așa fel încît jumătate din toate foloasele și veniturile și slujbele din întreaga țară a Severinului amintită mai sus și din cnezatele numite mai sus, să o păstrăm pe seama noastră și a urmașilor noștri, cealaltă jumătate căzînd în folosul casei pomenite mai sus, afară de bisericile clădite și cele ce se vor clădi în toate țările sus-zise, din veniturile cărora nu păstrăm nimic pe seama noastră... lăsînd deoparte și toate morile⁷ dintre hotarele țărilor amintite, atît cele clădite cît și cele ce se vor clădi — în afară de cele din țara Litua —, precum și toate clădirile și semănăturile⁷ făcute cu cheltuiala fraților zisei case și fînețele și pășunile pentru vitele și oile lor⁷ și pescăriile care sînt acum în ființă sau care se vor face de către dînșii⁷, care toate vrem să se oprească în întregime în folosul fraților acestora, afară de pescăriile de la Dunăre și iazurile de la Celeiu⁸ pe care le păstrăm împreună pe seama noastră și a lor. Și mai îngăduim ca jumătate din toate veniturile și foloasele ce se vor strînge pe seama regelui de la români ce locuiesc în țara Litua — în afară de țara Hațegului cu cele ce țin de dînsa — să le culeagă sus zisa casă. Mai voim ca amintiții români să ajute pe sus-zii frați cu mijloacele lor ostășești⁹ întru apărarea țării și înfrîngerea și pedepsirea atacurilor ce ni s-ar aduce de către străini, iar din partea lor acești frați să fie datori la prilejuri asemănătoare să le dea lor sprijin și ajutor pe cît le va sta în putință. Pe lîngă aceasta, din sarea ce le-am îngăduit, să ducă în chip îndestulător spre folosința acestei țări și a părților dinspre Bulgaria, Grecia și Cumania, din orice ocnă din Transilvania¹⁰ de unde vor putea mai ușor să o scoată cu cheltuiala dimpreună a noastră și a lor... tot astfel și din banii care vor umbla acolo¹¹ din voința regelui și hotărîrea preceptorului acestei case... jumătate o păstrăm pe seama noastră, precum s-a spus mai sus și despre celelalte venituri, cealaltă jumătate avînd a fi îndreptată spre folosul zisei case...

De asemenea, rînduielele pe care le va fi hărăzit zisa casă nobililor și altora venind din alte părți să locuiască în ținuturile amintite, atît în privința liber-

tăților lor cât și a judecăților, precum și hotărârile judecătorești pe care le vor fi rostit împotriva acelorora, le vom încuviința și întări... cu acest adaos că de se va rosti vreo osîndă într-o pricină de vărsare de sînge împotriva mai marilor țării aceleia¹², și ei se vor simți nedreptățiți, să poate face apel la curtea noastră.

Pe lângă aceasta, am dăruit amintitului preceptor și printr-însul casei Ospitalierilor toată Cumania,¹³ de la rîul Olt și munții Transilvaniei sub aceleași îndatoriri ce sînt arătate mai sus cu privire la țara Severinului — în afară de țara lui Seneslau, voievodul românilor, pe care le-am lăsat-o acelorora așa cum au stăpînit-o și pînă acum¹⁴ — și întru totul sub toate acele îndatoriri, rînduite mai sus, cu privire la țara Litua.

(Textul latin și traducerea românească în *Documenta Romaniae Historica*, B, Țara Românească, vol. I, p. 3—11).

*

Ladislau al IV-lea, regele Ungariei, dăruiește mai multe moșii magistrului Gheorghe pentru serviciile făcute coroanei ungare.

1285, ianuarie 8

Și, în sfîrșit, cînd începusem noi a domni, fiind încă copil, ...iar voievodul Litovoi, împreună cu frații săi,¹⁵ în necredința sa, cuprinse pe seama sa o parte din regatul nostru aflătoare dincolo de Carpați¹⁶ și cu toate îndemnurile noastre nu s-a îngrijit să ne plătească veniturile ce ni se cuveneau din acea parte,¹⁷ l-am trimis împotriva lui pe numitul magistru Gheorghe care, luptînd împotriva aceluia cu cea mai mare credință, l-a ucis pe el, iar pe fratele lui, cu numele Bărbat, l-a luat în prînsoare și ni l-a adus nouă. Pentru răscumpărarea acestuia noi am stors o sumă de bani foarte mare¹⁸ și astfel, prin slujbele acestui magistru Gheorghe s-a așezat iar tributul ce ni se datora din acele părți.¹⁹

(Text latin, Hurmuzaki-Densușianu, *Documente privind istoria românilor*, I, 1, p. 457—459; D.I.R., C, veacul XIII, vol. II, p. 272).

*

Carol Robert, regele Ungariei, restituie magistrului Martin moșia Dawar, enumerînd, cu acest prilej serviciile făcute de acesta coroanei ungare.

1324, iulie 26

...de asemenea, prin purtarea soliilor noastre, în mai multe rînduri,²⁰ la Basarab, voievodul nostru de dincolo de munți unde și-a îndeplinit slujba soliei sale în chip credincios și vrednic de laudă.

(Text latin, Hurmuzaki-Densușianu, *Documente privind istoria românilor*, I, 1, p. 591—592; D.I.R., C, veacul XIV, vol. II, p. 129—130).

Comentariu istoric

1. Pentru a-și feri stăpînirile de noi devastări întreprinse de tătari, Bela al IV-lea, regele Ungariei, a făcut apel la serviciile Cavalerilor ioaniți sau ospi-

talieri, cărora le-a oferit să se stabilească în țara Severinului, cu misiunea de a apăra frontiera împotriva incursiunilor mongole. În cuprinsul diplomei, regele enumeră veniturile de care urmau să beneficieze Cavalerii ioaniți pentru a-și asigura baza lor materială, în schimbul îndatoririi clasice de „sfat și ajutor“ (*consilium et auxilium*). Destinatarul diplomei este Rembald, marele preceptor al ordinului.

2. Este vorba de Ordinul Cavalerilor ospitalieri sau ai Sf. Ioan (ioaniților) stabiliți inițial la Ierusalim, după cucerirea orașului de către cruciați (1099). Funcțiunilor spirituale și de asistență socială, li se adăogau și rosturi militare, a căror însemnătate a sporit în timpul magistrului Raymond de Puy (1120—1158).

3. Banatul de Severin este menționat pentru prima dată în 1233 ; acest întreg teritoriu (sau numai partea sa olteană) urma să fie cedat Cavalerilor ioaniți, împreună cu celelalte formațiuni din Oltenia.

4. Localizare probabilă : sud-estul Olteniei.

5. În limba maghiară, numele Lupu este redat prin Farcaș, iar în limba slavă prin Vîlc. S-ar putea, deci, ca acest Farcaș să nu fie altceva decât transcrierea maghiară a foarte răspînditului nume Lup(u), păstrat în forma sa slavă și în numele județului Vîlcea, unde se va fi aflat această formațiune.

6. Statutul diferit al țării lui Litovoi este evident : în timp ce cnezatele lui Ioan și Farcaș sînt cedate Cavalerilor ioaniți, formațiunea lui Litovoi își păstrează autonomia, care trebuie înțeleasă în sensul unui raport feudo-vasalic între voievodul român și regele maghiar, cel dintîi datorînd celui din urmă anumite „foloase, venituri și slujbe“, din care regele cedează jumătate Cavalerilor. Situația superioară a lui Litovoi față de Ioan și Farcaș este un indiciu că formațiunea sa — situată pe valea Jiului și cuprinzînd și țara Hațegului — era mai evoluată din punctul de vedere al structurilor și mai întinsă teritorial.

7. Semnalarea morilor, semănăturilor, pășunilor, vitelor, oilor și pescăriilor (diploma face distincție între pescăriile naturale și iazuri) indică o economie întemeiată pe agricultură, creșterea sedentară a vitelor și piscicultură, aflată într-un stadiu înaintat de dezvoltare, capabilă să asigure însemnate venituri.

8. Se pare că nu e vorba de Celei-ul de la Dunăre, ci de un altul în Gorj.

9. Formațiunile românești dispuneau și de o anumită organizare militară ; existau, desigur, cete militare care constituiau un însemnat mijloc de putere la dispoziția căpeteniilor locale și care, în viitor, erau datoare să colaboreze cu ioaniții.

10. Menționarea numai a sării din Transilvania ar fi o indicație că nu se începuse exploatarea onelor oltene, ceea ce este totuși surprinzător.

11. Tezaurile monetare din secolul al XIII-lea, descoperite în Oltenia, indică o vie circulație monetară : alături de pfenigi de Colonia se întilnesc dirhemi ai Hoardei de Aur.

12. Acești „majores terrae“ se bucurau, prin urmare, de dreptul nobilimii maghiare de a face apel la rege în judecarea pricinilor pentru vărsare de sînge. Ei constituiau clasa stăpînilor feudali.

13. Stăpînitari politici, asimilați în cele din urmă de populația autohtonă românească, cumanii lăsaseră numele lor Munteniei asupra căreia își exercitaseră dominația.

14. Ca și formațiunea lui Litovoi, voievodatul lui Seneslau se bucura de o largă autonomie, dovadă a stadiului avansat de organizare politică; el era situat, probabil, în depresiunea Titeștilor sau a Arefului.

15. Prezența fraților lui Litovoi se explică, probabil, prin situația lor de stăpîni feudali care, înrudiți cu voievodul, îl asistau în exercitarea puterii politice.

16. Aflat în dependență feudală față de regele ungar, Litovoi a ocupat un teritoriu, considerat ca aparținînd coroanei maghiare; potrivit cercetărilor mai noi, acest teritoriu va fi fost voievodatul lui Seneslau, amintit în 1247, sau un altul situat, de asemenea, în stînga Oltului.

17. Conflictul dintre Litovoi și coroană fusese provocat nu de ocuparea teritoriului ci de refuzul voievodului român de a plăti veniturile cuvenite regalității ungare, recunoscîndu-se astfel vasal și pentru aceste posesiuni noi dobîndite.

18. Marea sumă de bani plătită de Bărbat, drept răscumpărare, este un indiciu al puterii economice de care dispunea voievodatul lui Litovoi. În 1330, Basarab I avea să ofere, drept răscumpărare a păcii, lui Carol Robert, o sumă echivalentă cu 74 kg aur.

19. Bărbat a acceptat să plătească tributul refuzat de fratele său — poate cu un quantum sporit — și a păstrat teritoriul aflat în litigiu. Coroana ungară era constrînsă, chiar în cazul unei victorii militare, să recunoască forța formațiunilor politice românești.

20. Negocierile purtate între Carol Robert și voievodul Basarab aveau drept obiect Severinul ocupat de Basarab. Voievodul român a refuzat să-l cedeze și l-a păstrat ca feudă, acceptînd să presteze omagiu față de regele maghiar. Era, firește, o soluție de compromis căreia Carol Robert a încercat să-i pună capăt în 1330 dar, după cum se știe, campania lui în Țara Românească — instigată și de castelanul de Mehădia care urma să devină ban de Severin — s-a încheiat cu dezastrul oastei maghiare la Posada.

Indicații metodice

Cele trei izvoare reflectă tot atîtea etape ale procesului de formare a statului feudal Țara Românească. Prezentarea lor în cadrul lecției trebuie să pună în lumină caracterul *dinamic* al acestui proces. Diploma ioaniștilor oferă atît informații despre infrastructura cît și despre structurile sociale, politice și militare ale societății românești dintre Carpați și Dunăre. Elevului i se desfășoară un tablou sugestiv al genezei statului feudal: clasa stăpînitorilor feudali (*maiores terrae*) care își dă un instrument adecvat intereselor sale economice și socio-politice. La mijlocul secolului al XIII-lea, statul feudal se află încă în formele sale incipiente: cnezate și voievodate, ultimele avînd o organizare superioară.

Documentul din 1285 dezvăluie prima încercare de forță între voievodatul lui Litovoi și regalitatea ungară. Eșecul militar al voievodului român nu mai poate anula însă rezultatele procesului obiectiv de formare a statului. Coroana ungară este constrînsă să accepte ca șef al acestei formațiuni politice pe fratele voievodului căzut.

În 1324, Basarab este voievodul unei țări care se împacă tot mai greu cu suzeranitatea străină. Emanciparea este iminentă. Cel care în 1324 mai era încă

„voievodul nostru“ pentru regele ungar își va dobândi în 1330 neatîrnarea prin biruința de la Posada.

Este deci esențial ca elevul să constate progresul înregistrat de societatea românească în fiecare din momentele surprinse de aceste izvoare și să înțeleagă factorii care l-au determinat.

INDICAȚII BIBLIOGRAFICE

Ștefan Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul” pînă la Mihai Viteazul*, București, Ed. Acad., 1970 (Expunere de ansamblu întemeiată pe cele mai noi cercetări).

Aurelian Sacerdoțeanu, *Comentarii la diploma din 1285 privind pe Magistrul Gheorghe*, în „Analele Universității București”, 1957, nr. 9, p. 27—44 (analiză exemplară a sursei citate în titlu.).

Maria Holban, *Despre raporturile lui Basarab cu Ungaria angevină și despre reflectarea campaniei din 1330 în diplomele regale și în „Cronica Pictată”*, în „Studii” t. 20 (1967), nr. 1, p. 3—43 (critică erudită a unor izvoare recent date la iveală privind începuturile Țării Românești).

FLORIN CONSTANTINIU

DECLARAȚIA DE INDEPENDENȚĂ A S.U.A.

(Philadelphia, 4 iulie 1776)

În lungul șir al revoluțiilor burgheze din secolele XVII—XIX, prima revoluție americană sau Războiul de independență al celor treisprezece state-colonii din America de Nord (1775—1783) ocupă un loc distinct. Generat de agravarea, în cursul secolului al XVIII-lea, a contradicțiilor antagonice dintre colonii și metropola engleză, Războiul de independență a grăbit încheierea procesului de constituire a națiunii nord-americane și a noului stat american — S.U.A.

Primul Congres Continental întrunit în septembrie 1774 proclamase, ca răspuns față de politica opresivă, colonialistă a metropolei, boicotul mărfurilor engleze și interzisese exportul în Anglia și coloniile sale.

Războiul dintre coloniile nord-americane și Anglia — ca și cel civil dintre patrioții republicani și democrați și loialiștii monarhiști, proenglezi — declanșat de fapt în aprilie 1775 pe pământul nord-american nu a dus imediat și la proclamarea independenței coloniilor, în ciuda faptului că acestea și-au ales organe reprezentative locale, au constituit *Armata Continentală*, al cărei comandant suprem a devenit, în iunie 1775, George Washington, și au obținut câteva victorii asupra armatei engleze.

Al doilea Congres Continental, întrunit la 10 mai 1775, la Philadelphia, dominat de patrioți democrați, a evoluat treptat, sub presiunea evenimentelor, către adoptarea unei decizii clare privind raporturile cu Anglia. Deja în martie 1776 Congresul Carolinei de Sud a instaurat un guvern independent față de metropolă, iar Carolina de Nord, Rhode Island și Virginia s-au pronunțat de asemenea, pentru independență, pe care de altfel au și proclamat-o ulterior. În iunie 1776, la propunerea virginianului H. Lee de a se proclama independența, Congresul Continental a însărcinat un comitet alcătuit din Thomas Jefferson, Benjamin Franklin, John Adams ș.a. să elaboreze pînă la 1 iulie textul declarației de independență. După ce la 2 iulie 1776 a proclamat oficial independența statelor americane, Congresul a adoptat la 4 iulie *Declarația de independență*, elaborată de Th. Jefferson și modificată parțial și într-o măsură neînsemnată de B. Franklin, prin care se urmărea expunerea în fața întregii lumi a cauzelor care i-au determinat pe coloniști să proclame independența.

Document al cărui conținut este expresia teoriilor politice susținute de elementele cele mai democratice din partidul revoluționar, dar și a ideilor înaintate ale epocii privind principiile constituționale de guvernare a statelor, a drepturilor popoarelor la libertate și independență și a drepturilor naturale ale omului,

Declarația de independență a fost influențată și de ideile progresiste ale filozofilor revoluției burgheze din Anglia și ale iluminiștilor francezi.

TEXTUL

*Declarația unanimă a celor treisprezece State Unite ale Americii**

Atunci când desfășurarea evenimentelor omenеști impune unui popor să rupă legăturile politice care l-au unit cu altul și să ocupe, printre puterile lumii, locul aparte și egal la care îl îndreptătesc legile naturii și cele divine, respectul cuvenit opiniei umanității pretinde ca el să expună cauzele care-l determină la separație.

Noi considerăm adevăruri evidente prin sine că toți oamenii au fost creați egali, că sînt înzestrați de creatorul lor cu anumite drepturi inalienabile, că printre acestea se numără viața, libertatea și căutarea fericirii.¹ Că, pentru a garanta aceste drepturi, oamenii au instituit guverne a căror justă autoritate derivă din consimțămîntul celor guvernați. Că, ori de cîte ori o formă de guvernare devine o primejdie pentru aceste scopuri, este dreptul poporului să o schimbe sau să o abroge, instituind un nou guvern, bazat pe acele principii și organizat în acele forme care-i vor părea mai potrivite pentru a-i garanta siguranța și fericirea. Prudența, e drept, ne spune că guvernele de mult statornicite nu trebuie schimbate pentru motive neînsemnate și efemere; iar experiența ne-a arătat că oamenii sînt mai dispuși să sufere un rău tolerabil, decît să-l îndrepte, abrogînd formele de guvernare cu care s-au obișnuit. Dar cînd un șir de abuzuri și încălcări ale drepturilor, toate urmărind invariabil același scop, pun în evidență planul de a-i supune sub un despotism absolut, este dreptul lor, este datoria lor să răstoarne un asemenea guvern și să se îngrijească de noi garanții ale securității lor viitoare.²

De aici suferința răbdătoare a acestor colonii și tot de aici acum necesitatea care le obligă să schimbe vechiul lor sistem de guvernămînt. Istoria actualului rege³ al Marii Britanii este un șir de repetate nedreptăți și abuzuri, toate avînd ca obiect direct statornicirea unei tiranii absolute asupra acestor state. Spre a dovedi aceasta, supunem faptele judecății lumii imparțiale [...] El a refuzat să aprobe alte legi pe care le cereau populațiile de pe întinse teritorii, [...] El a încercat să împiedice aceste state de a se popula [...] El a întreținut printre noi în timp de pace armate permanente fără asentimentul legislaturii noastre [...] El s-a asociat cu alții pentru a ne supune unei autorități pe care Constituția noastră n-o recunoștea și pe care legile noastre nu o admiteau, dîndu-și asentimentul pretinsei legislații care emana de la această autoritate [...]:

Pentru a rupe relațiile noastre comerciale cu toate regiunile lumii; Pentru a ne impune taxe fără asentimentul nostru; [...] Pentru a abolii într-una din provinciile vecine sistemul liberal al legilor engleze, stabilind acolo un guvernămînt arbitrar; [...] Pentru a suspenda legislaturile noastre și a se declara investit cu puterea de a ne da legi în toate pricinile. El a înlăturat guvernul

* N. Murray Butler, *Les Etats-Unis d'Amérique. Leur origine, leur développement. Leur unité*, Paris, Librairie Felix Alcan, 1925, pp. 275—279.

acestei țări, declarându-ne scoși de sub protecția sa și ducînd împotriva noastră război.⁴ [...] Un prinț al cărui caracter prezintă astfel toate trăsăturile distinctive ale tiraniei este impropriu să guverneze un popor liber [...] Noi trebuie deci să acceptăm necesitatea care ne face să proclamăm separarea noastră [...] În consecință, NOI REPREZENTANȚII Statelor Unite ale Americii, reuniți în Congres general [...] publicăm și declarăm solemn în numele și prin autoritatea bunului popor al acestor colonii că aceste colonii unite sînt și trebuie să fie, de drept, *State Libere și Independente*⁵ [...] și că, în calitate de state libere și independente, ele sînt în deplin drept de a declara război, a încheia pace, a încheia alianțe, a face comerț și orice alte acte sau treburi pe care statele independente pot și au dreptul să le înfăptuiască [...]“

JOHN HANCOCK *

Comentariu istoric

1. În mai toate coloniile fuseseră adoptate „legile drepturilor“, care proclamau libertatea conștiinței, cuvîntului, inviolabilitatea persoanei ș.a. Virginia, printre ai cărei locuitori se numărau G. Washington și Th. Jefferson, a fost colonia care luase inițiativa adoptării unei declarații în numele „bunului popor al Virginiei“, la 12 iunie 1776. Această declarație a servit drept model nu numai pentru celelalte state, ci și pentru Declarația de independență adoptată de Congres. Rădăcinile teoretice ale Declarației se află în filozofia dreptului natural și, îndeosebi, în doctrina lui Th. Hobbes, J. Locke și J. J. Rousseau. În ceea ce privește conținutul social-politic, Declarația de independență este un document strălucit al epocii de ascensiune și de avînt revoluționar al burgheziei, reprezintă revendicarea ei neînduplecată a cuceririi puterii politice și a independenței.

Deși „oamenii au fost creați egali“, după cum se menționează în Declarația de independență, iar Th. Jefferson ceruse în textul inițial suprimarea comerțului cu sclavi și a sclaviei înseși, majoritatea delegaților în Congresul Continental s-au pronunțat pentru suprimarea pasajului și, implicit, pentru menținerea sclaviei.

2. Declarația de independență este primul act de stat din istorie în care este recunoscut și formulat dreptul poporului la răscoală, la răsturnarea unei forme de guvernămînt abuziv.

3. Este vorba de regele Angliei, George III (1760—1820), din dinastia de Hanovra. Mitul „regelui bun“ primise o puternică lovitură : în ianuarie 1776 a apărut pamfletul lui Thomas Paine, intitulat *Bunl simț*, în care „regele tîlhar“ George III este atacat direct.

Paine opunea monarhiei republica, cerea Americii să se separe complet de Anglia și să se proclame independentă pentru a deveni un pămînt liber, refugiu pentru cei hătuiți și oprimați. Ideile republicane revoluționare ale lui Th. Paine au avut o influență profundă asupra conștiinței a nenumărați americani.

4. Declarația conține 27 de învinuiri aduse regelui și Parlamentului Angliei. Textul se referă la următoarele măsuri opresive adoptate de guvernul și Parlamentul englez : „legea zahărului“ (1764) ; legea privind circulația monetară (1764) ; „legea timbrului“ (1765) ; „legea de încartiruire“ (1765) ; „legea Townshend“ (1767) ; Quebec Act (1774) ; închiderea portului Boston (1774) ; numirea

unui guvernator englez pentru Massachusetts ; judecarea coloniștilor acuzați de crime capitale, în Anglia etc.

5. Independența S.U.A. a fost recunoscută de Anglia la 3 septembrie 1783 prin semnarea Tratatului de pace de la Versailles.

6. Declarația a fost semnată de J. Hancock în calitate de președinte al Congresului continental și de alți 55 de reprezentanți ai celor 13 state colonii. Printre aceștia se aflau : Samuel și John Adams din Massachusetts, S. Hopkins din Rhode Island, R. Sherman din Connecticut, L. Morris din New York, B. Franklin din Pennsylvania, S. Chase din Maryland, Th. Jefferson din Virginia, precum și de alți delegați din Carolina de Sud, Carolina de Nord, Georgia, New Hampshire.

Indicații metodice

Declarația de independență a S.U.A. poate fi folosită în cadrul lecției privind revoluția burgheză și „revoluția glorioasă“ din Anglia, menționându-se faptul că teoriile filozofilor burgheziei engleze din acea epocă ca și documentele adoptate de Parlamentul din Londra (*Petiția dreptului, Habeas Corpus Act, Bîlul drepturilor* ș.a.) i-au inspirat pe patrioții revoluționari nord-americani. În cadrul lecției privind Revoluția burgheză din Franța este utilă realizarea unei paralele între *Declarația drepturilor omului și cetățeanului* din 1789 și *Declarația de independență a S.U.A.* precum și semnalarea influenței pe care aceasta din urmă a avut-o asupra opiniei publice din Franța. Declarația de independență poate constitui punctul de plecare al lecției despre Războiul de independență al coloniilor engleze din America de Nord. Este necesară sublinierea caracterului istoric, profund progresist al documentului, valabilitatea ideilor conținute în textul său atîta vreme cît societatea umană, organizată și civilizată nu-și va înceta existența. Totodată, trebuie menționat că, mai târziu, Constituția S.U.A. din 1787, în ciuda caracterului său progresist pentru acea vreme, a însemnat, din punct de vedere social-politic un pas înapoi în raport cu Declarația de independență. Documentul mai poate fi menționat și în cadrul lecției despre Războiul de independență al coloniilor spaniole din America sau ori de cîte ori se vorbește despre lupta pentru libertate a oamenilor și popoarelor din diverse țări în cursul secolului al XIX-lea, căci ideile Declarației de independență au inspirat pretutindeni, într-o măsură mai mare sau mai mică, lupta acestora pentru libertate, egalitate, dreptate socială și independență.

INDICAȚII BIBLIOGRAFICE

Textul documentului este publicat în mai multe lucrări dintre care menționăm : *Documents of American History*, publicată de H. S. Commager, vol. I, ed. a VII-a, New York, 1963. Alexandru Vianu, *Nașterea S.U.A. Plămădirea unei națiuni moderne (1607—1787)*, București, Edit. științifică, 1969 ; Idem., *Istoria S.U.A.*, București, Edit. științifică, 1973 ; I. Demeter, *Declarația drepturilor omului. Schiță istorică*, București, Edit. politică, 1968.

LUCIA BĂDULESCU și MIRCEA N. POPA.

Planuri de lecții comentate

RĂZBOAIELE MEDICE

1. Cauzele războaielor medice :¹

- a) tendințele expansioniste ale Imperiului persan²
- b) opoziția concepțiilor de viață : despotism și libertate³
- c) răscoala ionienilor (499—494 î.e.n.) :
 - cauzele răscoalei⁴
 - ajutorul athenian⁵
 - înfrângerea răscoalei : distrugerea Miletului
 - urmările răscoalei⁶

2. Primul război medic (490 î.e.n.) :

- *obiectiv* : împiedecarea oricărei intervenții a Greciei-mame în sprijinul orașelor grecești aflate sub dominație persană⁷
- *pretext* : ajutorul dat de Athena și Eretria ionienilor
- *impuls* : îndemnul lui Hippias
- *expediția persană din anul 490 î.e.n.* :
 - debarcarea de la Marathon⁸
 - tactica lui Miltiades : lupta de la Marathon (13 sept. 490 î.e.n.)⁹
 - eșecul încercării de a surprinde Athena¹⁰
- însemnătatea victoriei de la Marathon¹¹

3. Perioada dintre cele două războaie (490—480 î.e.n.) :

- motivele întârzierii persane¹²
- situația din Grecia :
 - dificultățile Spartei¹³
 - înnoirea personalului politic în Athena¹⁴
 - Themistokles și crearea flotei atheniene¹⁵
 - cererea de supunere din partea regelui persan.

4. Al doilea război medic (480—479 î.e.n.)

- planul lui Xerxes
- lupta de la *Thermopylae* (august 480 î.e.n.) : valoarea ei morală
- lupta navală de la *Artemision* (sfârșitul lui august 480 î.e.n.)¹⁷
- 28 sept. 480 î.e.n. : lupta navală de la *Salamina* ; înfrângerea flotei persane

- 27 aug. 479 î.e.n. : lupta de la Plateea ; înfrîngerea armatei persane de uscat
 - contraofensiva greacă : lupta de la *Mykale* (sfîrșitul lui august 479 î.e.n.)
 - cauzele și însemnătatea victoriei grecilor¹⁸
5. *Sfîrșitul războaielor medice (478—449 î.e.n.)* :
- 478 : formarea *ligii de la Delos*
 - continuarea luptei pentru îndepărtarea primejdiei persane
 - 449 î.e.n. : victoria de la *Salamina din Cipru*
 - 448 î.e.n. : pacea lui *Kallias* ; sfîrșitul războaielor medice¹⁹
6. *Concluzie* : Însemnătatea istorică a războaielor medice²⁰

Comentariu istoric

1. Deși schimbarea petrecută în anul 558 î.e.n., cînd Kyros răsturnase dominația mezilor și instaurase supremația persilor, nu rămăsese necunoscută grecilor, pentru ei și noua stăpînire păstrase tot denumirea de „regat al mezilor“. De aceea, deși Herodot îi menționează la tot pasul pe perși, pentru el războiul era „medic“ ; astfel, denumirea de „războaie medice“ a prevalat.

2. Aflat pe vremea lui Darius (521—486 î.e.n.) la apogeul puterii lui, Imperiul persan a manifestat o puternică tendință expansionistă atît spre răsărit, unde s-a înființat satrapia Indiei, cuprinzînd țarmul răsăritean al fluviului Indus, cît și spre apus unde, în urma expediției împotriva sciților (513 î.e.n.), se înființase, pe *teritoriul Europei*, satrapia Thraciei. Or, această instalare a puterii persane la frontierele lumii grecești arăta în mod limpede intenția regelui persan de a-și întinde dominația asupra întregii Grecii. Și cum cel puțin statele grecești cele mai dezvoltate, între care Sparta și Athena se situau la acea dată pe primul loc, nu erau dispuse să accepte o atare dominație, conflictul apărea ca inevitabil.

3. Deși dominația persană apărea ca, relativ, ușoară, dat fiind că ea respecta tradițiile, credințele și modul de viață al popoarelor supuse, mulțumindu-se cu un tribut moderat și, în unele cazuri, cu mici contingente militare, grecii au respins cu hotărîre ideea unei atari dominații. Principalul motiv îl constituia incompatibilitatea absolută între forma de guvernămînt persană, *despotismul asiatic*, care concentra întreaga putere în mîna monarhului, și cea greacă, *republica* (polisul), în care, indiferent dacă era aristocratică sau democratică, guvernarea aparținea comunității. În timp ce toți locuitorii Imperiului persan se considerau *supuși* ai regelui, ale cărui porunci făceau legea, grecii erau mîndri de a fi *cetățeni liberi* și de a se supune numai legii, ca expresie a propriei lor voințe. De aceea, în înțeleștarea cu puternicul Imperiu persan, grecii au luptat pentru idealul lor de libertate civică și de independență politică. Așa se explică faptul că tocmai polisurile în care sentimentul civic și cel patriotic își găseau adevărata lor semnificație, Sparta și Athena, s-au aflat în fruntea luptei pentru libertate.

4. Este sigur că nu greutatea tributului i-a împins pe ionieni la răscoală împotriva persilor : dovadă faptul că, intrînd să facă parte din liga de la Delos în calitate de asociați liberi, cetățile grecești de pe coasta Asiei Mici plăteau tezaurului federal de la Delos o contribuție foarte apropiată, dacă nu chiar

egală, cu tributul plătit mai înainte regelui persan. Adevărata cauză trebuie căutată în nemulțumirea provocată de instaurarea, cu ajutorul stăpînirii persane, a tiranilor în cea mai mare parte a cetăților; așa se explică de ce, chiar de la începutul răscoalei, tiranii au fost goși, iar conducerea luată de elemente democratice.

5. Ajutorul pe care Athena l-a dat ionienilor consta în douăzeci de corăbii (la care s-au adăugat cele cinci trimise de Eretria) și fusese determinat de faptul că fostul tiran Hippias, fiul lui Peisistratos, gonit din Athena în anul 510 î.e.n., se refugiase la Sigeion, în teritoriu aflat sub stăpînire persană, de unde ceruse sprijinul satrapului din Sardes, Artafernes, pentru a-și redobîndi dominația asupra Athenei. De aceea, athenienii îi considerau pe perși drept dușmani, văzînd în ei o primejdie continuă pentru regimul lor democratic, de abia instaurat. Dar se mai adăuga și un motiv de ordin sentimental: ionienii erau, dintre toți grecii, cei mai apropiați athenienilor, deoarece vorbeau aproape același dialect, cultivau aceleași tradiții istorice și celebrau, cu ocazia sărbătorii Apaturțiilor, aceleași obiceiuri familiale. Din păcate, ajutorul athenian a fost de scurtă durată deoarece, în anul 496 î.e.n., un membru al familiei Peisistratizilor, Hipparchos, ales arhonte, a rechemat escadra trimisă în sprijinul ionienilor, fapt care a produs demoralizare în rîndurile răsculaților, determinînd mai multe defectiuni, care au dus la înfrîngerea flotei ioniene de către cea feniciană la insula Lade și la cucerirea și distrugerea centrului răscoalei, Miletul (494 î.e.n.).

6. Deși înfrîntă, răscoala ionienilor a avut urmări dintre cele mai însemnate. Mai întîi, ea reprezenta prima ridicare la luptă a unei comunități grecești pentru redobîndirea libertății pierdute, oferind un exemplu plin de învățăminte pentru grecii din Grecia-mamă. Totodată, ea a trezit sentimentul de solidaritate al grecilor din patria mamă cu frații lor de sub stăpînire străină ce se ridicaseră la luptă, provocînd prin aceasta cea dintîi ciocnire directă între grecii liberi și perși. Dar, mai presus de toate, a atras atenția asupra rolului hotărîtor pe care-l jucase flota în victoria finală a perșilor, fapt care a determinat efortul athenian de construire a unei flote la nivelul cel mai înalt al tehnicii nautice la timpului.

7. Deși se părea că răscoala ionienilor va rămîne un simplu episod local, fără urmări pentru restul Greciei, ea a declanșat în realitate războaiele medice. Adîncă impresie pe care a făcut-o în toată lumea grecească distrugerea Miletului, ca și jefuirea și arderea celui mai venerat sanctuar, acela al Branchizilor, de la Didyma, a întărit voința de luptă a grecilor împotriva „barbarilor” și a ușurat realizarea unei înțelegeri care a îngăduit rezistența victorioasă împotriva atacului persan. Pe de altă parte, Darius se convinsese că existența unei Grecii libere era incompatibilă cu dominația persană asupra bazinului răsăritean al Mediteranei: faptul că, sprijiniți de două mici escadre și de un corp expediționar aproape neînsemnat venit din Grecia, ionienii ținuseră în șah timp de șase ani cele mai bune trupe persane și pe cei mai buni marinari ai imperiului, arăta că, pentru liniștea Asiei Mici, se impunea întinderea dominației persane și asupra Greciei-mame. De altfel, prin solii trimiși în 491 î.e.n. în polisurile grecești, regele nu a cerut decît recunoașterea de către Grecia a supremației persane, simbolizată prin acordarea de „pămînt și apă”, fără vreun amestec direct în treburile interne sau vreo plată de tribut, ci numai un angajament de a nu se

opune acțiunilor întreprinse de rege în alte teritorii și de a nu ajuta pe dușmanii lui. Dar atât spartanii, cât și athenienii au respins cererea regelui persan, acceptând riscul unui conflict armat.

8. Debarcarea de la Marathon s-a făcut după indicațiile fostului tiran al Athenei, Hippias, care îi însoțea pe perși în speranța că va fi repus în vechea lui situație. Sfatul era judicios, deoarece cîmpia Marathonului, aflată la 40 km depărtare de Athena (în grecește *marathôn* înseamnă „fineață“) se termina cu o plajă ferită de vînturile de nord și de est, care dădea un bun adăpost flotei persane ; ea oferea, în același timp, cîmp de manevră cavaleriei persane, împotriva căreia infanteria atheniană era neputincioasă ; în sfîrșit, ea îngăduia stabilirea unui lagăr în apropierea țărmului, unde trupele persane puteau aștepta ca tulburările interne din Athena, provocate de partizanii Peisistratizilor, să ofere prilejul ocupării orașului.

9. Rolul lui Miltiades a fost hotărîtor în cîștigarea victoriei de la Marathon. Nu numai că influenței lui i se datoresc măsurile energice luate de athenieni, ca : mobilizarea generală și trimiterea după ajutor la Sparta și la Plateea, dar chiar și hotărîrea *capitală* de a nu-i aștepta pe perși în Athena (ale cărei ziduri nu se găseau atunci în stare a asigura o rezistență de durată și unde un act de trădare din partea sprijinitorilor lui Hippias era oricînd cu putință), ci de a merge să-i înfrunte pe perși chiar la Marathon. De altfel, corpul expediționar persan nu era numeros, el necuprinzînd mai mult de 20.000 de oameni, inclusiv cavaleria. De aceea, tactica lui Miltiades de a ocupa înălțimile care dominau cîmpia Marathonului și de a aștepta venirea ajutorului spartan, i-a obligat pe perși să accepte lupta.

10. După sfîrșitul luptei de la Marathon, cînd flota persană s-a îndreptat spre Athena pentru a o surprinde fără apărare, un scut a lucit la soare pe vîrfurile Muntelui Pentelikon : era un semnal (a cărui exactă semnificație ne scapă) pe care partizanii lui Hippias îl făceau perșilor. Dar, graba cu care soldații athenieni s-au înapoiat sub zidurile Athenei a împiedicat orice act de trădare. Este de subliniat, cu acest prilej, că întîrzierea ajutorului spartan nu s-a datorat unei atitudini răuvoitoare, ci numai unor împrejurări neprevăzute : dovadă că, îndată ce au avut posibilitatea, spartanii au venit în marș forțat în ajutorul Athenei ; numai că au ajuns a doua zi după victorie.

11. Deși în plan militar lupta de la Marathon reprezentase numai o ciocnire, însemnătatea ei în istoria Greciei a fost deosebită, dovadă amintirea neștearsă și de lungă durată pe care a lăsat-o. Pentru prima oară grecii îi învingeau pe perși, iar învingătorii erau athenienii, care pînă atunci nu jucaseră decît un rol secundar în istoria militară a Greciei. În același timp, ea verifica valoarea regimului democratic ca factor de mobilizare a tuturor energiilor în lupta comună pentru păstrarea libertății. În sfîrșit, în mod obiectiv, ea marca faptul că prima încercare a regelui persan de a-și întinde stăpînirea asupra întregului bazin al Mediteranei orientale se terminase cu un eșec, care dădea grecilor răgazul trebuitor pentru a se pregăti de noi lupte.

12. Nevoia de a menține prestigiul militar al imperiului persan și de a împiedica izbucnirea de războaie, la aflarea eșecului suferit în Grecia, l-a îndemnat pe Darius să reia ofensiva în vederea supunerii Greciei. Dar, împrejurări neprevăzute au făcut ca pregătirile să dureze un deceniu. În anul 486 î.e.n. izbucni

o răscoală în Egipt pe care marele rege nu o putu înăbuși pînă la moartea sa (toamna anului 486 î.e.n.). Urmasul său Xerxes, după ce izbuti în 484 î.e.n. să reprime răscoala, avu de făcut față alteia izbucnită în Babylon, așa încît pînă în 483 î.e.n. nu a putut relua pregătirile campaniei împotriva Greciei. Este drept să spunem că în această acțiune a dovedit un spirit metodic și prevăzător, care ni-l prezintă sub altă înfățișare decît aceea pe care ne-a lăsat-o istoriografia greacă.

13. Dificultățile interne prin care a trecut Sparta între 490 și 480 î.e.n. explică pe de o parte ezitățile ei de a se angaja cu hotărîre în pregătirea unei acțiuni comune împotriva primejdiei persane, iar pe de alta teama ei de a se găsi izolată de statele care se pregăteau să înfrunte această primejdie, începînd cu Athena. Neînțelegerile cu unii dintre aliații săi, nevoia unei supravegheri mai riguroase a heloților, veșnicul conflict cu Argosul, toate acestea absorbeau atenția Spartei, împiedicînd-o să aprecieze cu luciditate gravitatea primejdiei persane. Pe de altă parte, însă, refugiarea unuia dintre cei doi regi ai săi, Demaratos, la curtea regelui persan, făcea din el un alt Hippias, care de data aceasta amenința libertatea Spartei. De aceea, ea a fost silită să păstreze contactul cu Athena.

14. Aspectul cel mai important al vieții politice din Grecia între 490 și 480 î.e.n. îl reprezintă înnoirea personalului politic din Athena. După moartea lui Miltiades în 489 î.e.n., problema pregătirilor militare pentru a face față amenințării persane a constituit punctul central al luptei politice. Faptul că răscoala ionienilor fusese înfrîntă *pe mare* și că expediția din 490 î.e.n. fusese trimisă *tot* pe mare arată lămurit că și în expediția pe care o pregătea regele persan se va sprijini pe o escadră puternică. Or, Athena dispunea numai de o flotă mediocră, care fusese înfrîntă de Egina în 486 î.e.n. De aceea, necesitatea construirii unei flote puternice apărea ca evidentă. Dar, partidul aristocratic al Alkmeonizilor, în frunte cu Megakles, se opunea unui program de construcții navale, sprijinit de Xanthippos (tatăl lui Perikles) și de Aristides, precum și de micii proprietari care, temîndu-se de o năvălire persană pe uscat, cereau întărirea frontierelor terestre ale Atticei. În fruntea „partidului naval“ se afla Themistokles, unul dintre cei mai mari oameni politici ai Athenei, dotat cu un excepțional simț de descifrare a viitorului și cu marea calitate a hotărîrilor rezezi. Lupta politică pentru sau împotriva creării unei puteri navale atheniene a fost soluționată pe calea ostracismului; în cîțiva ani, toți adversarii programului naval au fost ostracizați: Hipparchos, șeful Peisistratizilor, în 487; Megakles, în 486; Xanthippos, în 484, iar Aristides, în 482 î.e.n. Rămas învingător, Themistokles, devenit conducătorul efectiv al Athenei, și-a putut aduce la îndeplinire programul de construire a unei flote atheniene puternice.

15. În anul 483 î.e.n., se descoperise în Mt. Laurion un nou filon de argint, „izvorul de argint“, cum îl numește Eschil. La propunerea lui Themistokles, venitul anual de 100 de talaŃni a fost afectat construirii unei puternice escadre navale alcătuite din *triere*, cele mai noi corăbii de război cu trei rînduri de vîsle. Construită într-un ritm rapid, noua flotă avea în anul 480 î.e.n., aproape 180 de triere, făcînd din Athena prima putere maritimă a Greciei.

16. Puterea navală a Athenei a constituit principalul argument în determinarea Spartei la o colaborare în lupta de apărare împotriva perșilor. Ea a înțeles că, chiar dacă ar fi rezistat cu succes atacurilor infanteriei persane la

Istmul Corinthului, perșii ar fi debarcat de pe mare și ar fi înconjurat forțele spartane, fără să mai vorbim de faptul că ar fi putut provoca o răscoală a heloților, care ar fi pus în primejdie întregul sistem politic al Spartei.

17. Deoarece bătălia navală de la Artemision arătase că, deși superioară numericeste, flota imperiului persan se dovedea inferioară celei grecești sub raportul capacității de manevră și de șoc, comandamentul athenian (respectiv, Themistokles) a înțeles că singura șansă de a înfringe pe perși rezidă într-o bătălie navală hotărîtoare, de natură a pune oastea de uscat a perșilor în primejdia de a se vedea izolată de bazele ei. De aici hotărîrea cu care Themistokles a sprijinit ideea unei lupte navale decisive în strîmtoarea Salaminei.

18. Deși dispunînd de forțe inferioare (forțele coalizate ale grecilor nede-pășind cu mult 50.000 de hopliți, în fața oștirii persane ce depășea 100.000 hopliți), grecii au cîștigat victoria, datorită dragostei lor de libertate (care la Athena se întrupa în regimul democratic de curînd instituit, iar la spartani în tradiționala disciplină civică); iubirii de patrie; superiorității armamentului și tacticii lor noi și, mai ales, disciplinei militare căreia au știut să i se supună, în fața armatelor persane care, alcătuite din contingente aparținînd unor neamuri deosebite, erau lipsite de interes și de convingere față de cauza pentru care erau siliți, ca și de disciplină militară. Era, de fapt, victoria spiritului de libertate hellenic asupra despotismului oriental.

19. Cu victoria de la Mykale și cu ocuparea orașului Sestos, războaiele medice se încheiaseră în înțelesul că Imperiul persan nu a mai făcut niciodată vreo încercare de a invada Grecia. De aici înainte și pînă la pacea lui Kallias (478—449 î.e.n.), luptele duse de liga de la Delos împotriva perșilor sub conducerea lui Kimon au urmărit numai eliminarea flotei persane din Marea Egee. Ele s-au încheiat cu victoria navală atheniană din 449 î.e.n., de la Salamina din Cipru (dar, să nu uităm, *victorie în retragere*), care a îngăduit lui Perikles să încheie o pace onorabilă. Prin „pacea lui Kallias“ (448 î.e.n.), regele persan se angaja să nu mai trimită corăbii de război în Marea Egee și nici să pătrundă cu trupele pe teritoriul Ioniei. Pacea reprezenta o simplă recunoaștere a unei stări de fapt: regele persan renunța în *chip tacit* la dominația sa asupra cetăților grecești de pe coasta de apus a Asiei Mici, iar Athena renunța, *tot astfei*, la politica ei orientală dusă pînă atunci, recunoscînd stăpînirea regelui persan asupra Ciliciei, Egiptului și Ciprului.

20. Însemnătatea războaielor medice nu poate fi subestimată. Mulțumită victoriilor grecești, civilizația hellenică s-a putut dezvolta nestingherită pînă la apogeul ei, constituind prin aceasta fundamentul și fermentul statornic al civilizației europene și, prin ea, a celei mondiale. În același timp, victoria asupra celui mai mare imperiu al vremii a dat grecilor o atît de mare încredere în forțele lor, încît spiritul lor a intrat într-o perioadă de neistovită putere de creație, înlăturînd barierele ce ședeau în calea liberii cugetări și promovînd un curent de înnoire în toate domeniile de activitate omenească. În fine, rezultatul cel mai neașteptat a fost ridicarea Athenei la rangul de primă putere în lumea hellenică, atît pe plan economic și politic, cît, mai ales, pe plan cultural.

Indicații metodice

Deoarece războaiele medice reprezintă o răscruce în istoria Greciei antice, tema are o însemnătate deosebită, așa încât necesită o tratare pregătită. De la început se impune observația că centrul de greutate al lecției nu trebuie să cadă pe operațiunile militare, ci pe opoziția dintre superioritatea morală a patriotismului manifestat de greci și agresivitatea despoților, opaci față de idealul de libertate pe care nu-l respectă, deoarece nu-l înțeleg. Din pregnarea acestui conflict și din rezolvarea lui în favoarea aceleia dintre părți care reprezenta un ideal superior de viață decurge valoarea educativă a lecției. De aceea, profesorul va trebui să insiste asupra momentelor în care subordonarea interesului individual celui colectiv (cazul spartanilor lui Leonidas la Thermopylae sau al athenienilor care și-au sacrificat teritoriul patriei în interesul cauzei comune) contribuie în chip esențial la crearea premiselor victoriei finale. În același timp, tema oferă una dintre cele mai oportune ocazii de a se analiza în chip concret notele care structurează noțiunile de război drept și nedrept, cu sublinierea rolului pe care conștiința apărării unei cauze drepte îl joacă într-o confruntare militară de forțe inegale. În sfârșit, se impune o subliniere deosebită a rolului pe care victoria greacă l-a jucat în dezvoltarea ulterioară a culturii hellenice, pe care, chiar dacă nu ar fi anihilat-o cu desăvârșire, stăpînirea persană ar fi redus-o considerabil, așa cum s-a întâmplat în Ionia care, să nu uităm, reprezenta pînă la cucerirea persană cel mai mare focar de cultură al Greciei. Cîteva lecturi comentate, scurte, dar sugestive, ca inscripția de pe monumentul ridicat la Thermopylae, îndemnul la luptă adresat combatanților de la Salamina (Eschil, *Perșii*.) sau judecata lui Herodot privind valoarea victoriei de la Salamina pentru păstrarea libertății Greciei (Herodot, cartea VII, cap. 139) sînt de natură să evedențieze prețuirea pe care atît contemporanii cît și generațiile următoare au dat-o acestor evenimente. O simplă comparație la hartă între întinderea Imperiului persan și aceea a teritoriului global al cetățitorilor grecești ce l-au înfruntat, va sublinia măreția idealului pentru care grecii luptau și a victoriei pe care au cîștigat-o. Pe scurt, reușita lecției depinde, înainte de toate, de potențarea valențelor ei educative.

AUREL IORDĂNESCU

FORMAREA STATULUI GETO-DAC

Statul dac de la Buerebista la Decebal

(Lecție de comunicare de noi cunoștințe, la clasa a VIII-a.).

I Premisele formării statului dac

- a) *Dezvoltarea economică la sfârșitul sec. II — începutul sec. I î.e.n.*¹
 - agricultura, folosirea brăzdarului de plug din fier
 - creșterea vitelor
 - apicultura
 - mineritul
 - dezvoltarea meșteșugurilor
 - dezvoltarea comerțului ; folosirea monedei²
 - întărirea proprietății private³
- b) *Organizarea socială*⁴
 - tarabostes (pileati)
 - comati
 - sclavii — sclavaj patriarhal

II Formarea statului dac

- unirea triburilor geto-dacice sub conducerea lui Buerebista 82—44 î.e.n.⁵
- relațiile cu : celții, grecii și romanii⁶
- teritoriul statului geto-dac
- organizarea statului
- construirea sistemului de fortificații din munții Orăștiei⁷
- capitala — Sarmizegetusa
- caracterul statului dac⁸

III Geto-dacii între 44 î.e.n. — 87 e.n.

- a) *Destrămarea statului condus de Buerebista*
 - continuitatea statului în regiunea munților Orăștiei⁹
 - lista regilor daci¹⁰
- b) *Cucerirea Dobrogei de către romani*
 - pătrunderea influenței romane în Cîmpia Munteniei¹¹
 - primele conflicte cu romanii, 85—86 e.n.
 - necesitatea reunificării triburilor geto-dacice, pericolul roman¹²
 - primele conflicte cu romanii, 85—86 e.n.

- Decebal, 87—106 e.n.¹³
- luptele de pe valea Oltului ; Cornelius Fuscus
- lupta din Banat : Tapae ; Tetius Iulianus
- pacea din 89 e.n.
- teritoriul statului

Concluzii : În sec. I î.e.n., triburile geto-dacice, ca urmare a schimbărilor survenite în dezvoltarea economică și socială, s-au unit sub conducerea lui Burebista. După moartea lui Burebista, în 44 î.e.n., deși statul condus de el s-a destrămat, continuă să existe un nucleu de stat în munții Orăștiei, în jurul căruia se vor uni din nou triburile geto-dacice, în sec. I e.n., sub conducerea lui Decebal, pentru a înfrunta pericolul roman.

Statul dac a fost întrerupt în dezvoltarea sa de către romani, în 106 e.n.

Comentariu istoric

1) În a doua jumătate a sec. II și prima jumătate a sec. I î.e.n., pe întreg cuprinsul Daciei au avut loc o serie de schimbări legate de dezvoltarea economică. Astfel, în agricultură se folosește brăzdarul de fier, se dezvoltă meșteșugurile, iar numărul așezărilor crește considerabil. În Transilvania sînt 66 de așezări, față de 25 în sec. III—II î.e.n. De asemenea, se fortifică așezările din cîmpia Dunării și apar în diverse zone așezări mari ca : Popești, Cetățeni, Pecica, Căpîlna, Costești etc., probabil centre ale unor uniuni tribale.

2) Paralel cu dezvoltarea economică pe plan intern, geto-dacii intensifică schimburile cu lumea din afară. Monedele străine, macedonene, cît și cele emise în insula Thasos pătrund pînă în așezările din Transilvania. Pe lîngă monedele străine folosite, în jurul anului 200 î.e.n. geto-dacii încep să bată monedă proprie.

3) Acum se întărește proprietatea privată care, probabil, începe să se extindă treptat și asupra pămîntului arabil, făcînd să apară și mai pregnant diferențierile de avere între membrii triburilor geto-dacice.

4) Progresele economice înregistrate au avut urmări pe plan social, dînd naștere claselor și păturilor sociale. Izvoarele literare atestă prezența nobililor, tarabostes (pileati) și a marelui mase a producătorilor de bunuri — comati — din rîndul cărora fac parte : agricultorii, meșteșugarii și negustorii care aveau anumite obligații în dări, muncă, etc. față de conducători. Sclavii, puțini la număr, erau folosiți în muncile gospodărești cît și la curțile regilor și ale nobililor. Sclavajul în Dacia este caracterizat ca sclavaj de tip patriarhal.

5) Unificarea triburilor geto-dacice sub conducerea lui Burebista nu trebuie înțeleasă în mod simplist. Procesul de unificare nu s-a realizat în chip pașnic pentru toate triburile și, deci, unele au fost silit să cedeze în fața puterii armelor lui Burebista. De asemenea, unele triburi erau obligate să plătească un anumit tribut și să contribuie cu forță armată la războaiele purtate de Burebista.

6) Dacă știrile despre politica internă dusă de Burebista, care în conducere este ajutat de marele preot Deceneu, sînt mai lacunare, informațiile cu privire

la politica externă din această perioadă sînt mai bogate. Astfel, în jurul anilor 60—59 î.e.n. Burebista înfrînge pericolul celtic ce amenința pe geto-daci din nord-vest. Prin lupte succesive purtate după 55 î.e.n. își întinde stăpînirea asupra litoralului Mării Negre, de la Olbia la Apollonia. În anul 48 î.e.n., dîndu-și seama de pericolul roman, caută să se amestece în războiul civil dintre Pompei și Caesar.

7) Construcțiile din regiunea munților Orăștiei apar ca un complex de fortificații, odată cu închegarea puterii politice a lui Burebista. Asemenea așezări nu se puteau construi decît ca urmare a unei centralizări de populație în această zonă de „munți întăriți”. Efortul de sistematizare în această regiune urmărea să îmbine nevoile de apărare cu cele religioase, în același timp să controleze regiunea principalelor drumuri comerciale cît și regiunea bogată, metaliferă din această zonă.

8) Statul dac a fost caracterizat de specialiști ca un „stat sclavagist începător”. Termenul de *începător* este menit să oglindească o realitate a relațiilor sociale din Dacia acelor vremuri și anume că munca sclavilor nu constituia baza producției, ei nefiind principalii producători de bunuri materiale. În știința istorică actuală au apărut orientări noi cu privire la caracterul statului geto-dac, astfel a apărut termenul de *stat semisclavagist* (C. Daicoviciu și colaboratori, *Studiul traiului dacilor în Munții Orăștiei*, în SCIV, II, 1, 1951, p. 124), cît și termenul de *civilizație de tip oppidan*, iar relativ de curînd, în studiul prof. M. Constantinescu, prin analogie cu „modul de producție asiatic”, caracterul statului dac începe să fie tot mai mult definit ca fiind un *mod de producție tributual* în care se admite existența obștilor sătești, iar ca principali producători de bunuri — oamenii liberi, nenobili, asupra lor exercitîndu-se diverse sisteme de exploatare ca : obligații în dări, în muncă, etc.

9—10) După 44 î.e.n., statul dac condus de Burebista se dezmembrează ; aceasta nu înseamnă însă dispariția lui, statul dac intercarpatic cu centrul în munții Orăștiei se menține. Dacă în această regiune, după informațiile existente, arheologul H. Daicoviciu a reușit să stabilească o cronologie pentru urmașii lui Burebista (Deceneu, Comosicus, Coryllus, Scorilo, Duros-Dimpaneus, Decebal), pentru regiunile extracarpatiche informațiile sînt mai lacunare, ele amintind de semînții dacice și de regii lor.

11) După cucerirea Dobrogei de către romani, conflictele dintre daci și romani se înmulțesc. La atacurile repetate ale dacilor, romanii organizează expediții de represalii, astfel între anii 11—12 e.n. generalul roman Catus, strămută din Cîmpia Munteniei cca. 50.000 de geți în sudul Dunării, iar înfloritoarele centre getice ca Popești, Zimnicea, Piscul Crășeni sînt distruse.

Perioada dintre Burebista — Decebal este și perioada în care se stabilesc și legături comerciale între lumea geto-dacică și lumea romană. Acum încep să pătrundă elemente ale culturii romane în lumea geto-dacică, elemente care vor facilita procesul de romanizare a dacilor de după 106 e.n.

12) Presiunea pericolului roman ce se face simțit cu mai multă intensitate în sec. I e.n. pune problema reunificării triburilor geto-dacice, care după părerea specialiștilor ar fi început încă din timpul lui Scorilo și s-ar fi întărit

în timpul lui Decebal. Dar, teritoriul asupra căruia își exercita puterea Decebal este mult mai mic decât teritoriul statului geto-dac din vremea lui Burebista.

13) Agravarea conflictului dintre romani și daci în 85—86 a făcut ca la conducerea statului să vină Decebal (87—106 e.n.).

Indicații metodice

Scopul urmărit în această lecție este acela de a-i face pe elevi să înțeleagă condițiile obiective care au dus la formarea statului în lumea geto-dacă, de a consolida noțiunea de stat. Considerăm ca la această lecție, pe lângă textul din Strabo : „Burebista..., în câțiva ani a făurit un stat puternic și a supus geților cea mai mare parte din populațiile vecine. Ba încă a ajuns să fie temut și de romani. Căci, trecînd plin de îndrăzneală Dunărea și jefuind Tracia pînă în Macedonia și Iliria, a pustiit pe celții care erau amestecați cu tracii și ilirii și a nimicuit pe de-a-ntregul pe boiții aflați sub conducerea lui Cristasiros și pe taurisci...”¹ să se folosească pentru statul geto-dac în vremea lui Burebista harta 25 din *Atlas istoric* (Editura didactică și pedagogică, București 1971). Pentru a ilustra sistemul de fortificații din munții Orăștiei, se poate folosi filmul lecție „Cultura dacilor“, cu o durată de proiecție de 10 minute.

Spre a scoate în evidență pătrunderea romanilor pe teritoriile locuite de geto-daci, încă de la sfîrșitul sec. I î.e.n., să se compare teritoriul statului dac în vremea lui Burebista cu teritoriul locuit de daci în vremea lui Decebal.

Pentru a ilustra diferențierile de avere din rîndul societății geto-dacice se poate folosi diafilmul „Strămoșii noștri dacii“.

Folosirea textelor de specialitate, coroborate cu studiul comparat al hărților cît și cu comentariul imaginilor, va da posibilitate elevilor să înțeleagă momentul formării statului la geto-daci, ca un rezultat al dezvoltării economice și sociale pe plan intern, iar pe plan extern al pericolului celtic și roman.

BIBLIOGRAFIE

1. Karl Marx, *Contribuții la critica economiei politice*, București, 1954, p. 10, 435.
2. M. Constantinescu, *Modul de producție, tributul și orînduirea tributală*, în „Probleme economice“, nr. 11, București, 1972, p. 28—44.
3. H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Editura Dacia, Cluj, 1972, p. 5—192; 275—287.
4. H. Daicoviciu, *Dacii*, Edit. enciclopedică română, București, 1972, p. 376.
5. R. Florescu, *Arta dacilor*, Edit. Meridiane, București, 1968, p. 70.
6. R. Vulpe, *Getul Burebista, conducător al întregului neam geto-dacic*, „Studii și comunicări“, Pitești, 1968, p. 33—54.
7. *Istoria României — compendium*, ed. a II-a, E.D.P., București 1971, p. 35—47.

GLORIA CEACALOPOL

¹ Vezi *Izvoare privind istoria României*, vol. I, București, 1964, p. 237.

RUSIA KIEVEANĂ (CLASA A VI-A)

- 1) *Slavii vechi*¹⁾
 - slavii răsăriteni
 - slavii apuseni
 - slavii sudici²⁾
- 2) *Slavii de răsărit în sec. VI—IX*
 - teritoriul locuit
 - formarea poporului rus³⁾
 - viața economică
 - structura socială ; destrămarea obștii gentilico-tribale⁴⁾
 - obștea sătească.⁵⁾
- 3) *Statul vechi rus (Rusia Kieveană)* ⁶
 - orașele Kiev și Novgorod
 - formarea statului rus kievean (sfârșitul sec. IX — începutul sec. X)
 - activitatea primilor cnezi : Oleg și Igor⁷⁾
 - expedițiile lui Sveatoslav în Peninsula Balcanică
 - adoptarea creștinismului
 - domnia lui Iaroslav cel Înțelept⁸⁾
- 4) *Formarea și dezvoltarea relațiilor feudale în sec. X—XII*
 - formarea celor două clase fundamentale ale societății feudale : feudații (boierii) și țărani dependenti⁹⁾
 - formarea domeniului feudal
 - persistența țărănimii libere
 - codul feudal „Pravila rusă“
 - meșteșugurile și comerțul
- 5) *Începutul destrămării statului rus kievean*¹⁰⁾
 - restabilirea unității statului rus kievean de către Vladimir Monomahul
 - destrămarea statului rus kievean în prima jumătate a sec. XII¹¹⁾
- 6) *Cultura*
 - cultura populară și cultă.
 - istoriografia (Cronica lui Nestor) sec. XII, 1113.
literatura ; poemul epic „Cîntec despre oastea lui Igor“¹²
 - arta veche rusă ; arhitectura și pictura¹³⁾
- 7) *Concluzii : însemnătatea statului kievean și a culturii vechi ruse.*¹⁴⁾

Comentariu istoric

1) În prima jumătate a mileniului I e.n. slavii reprezentau unul din cele mai mari grupuri etnice din Europa. În ultimul timp, istoricii, pe baza datelor arheologice, istoriei și lingvisticii au adus argumente noi, privind originea autohtonă europeană a slavilor. Patria primitivă a slavilor o constituia teritoriul vast locuit de vechii slavi în Europa răsăriteană între fluviile Vistula și Nipru.

În primele secole ale erei noastre, în componența triburilor slave au intrat și elemente din triburile vecine ca : sarmații, goții. Către mijlocul mileniului I, triburile slave mai vorbeau o limbă comună, slava veche, care stă la baza actualelor limbi slave, constituite în a doua jumătate a mileniului I.

Vechii slavi sînt semnalati de scriitorii romani Tacit și Pliniu cel Bătrîn (sec. I e.n.) sub denumirea de venezi, și mai ales de scriitorii bizantini, Procopiu din Caesareea și Mauriciu Strategul (sec. VI), sub denumirea de sclavini și anți.

2) În componența slavilor sudici au intrat populația romanizată din Peninsula Balcanică care a fost asimilată, în cea mai mare parte, de către slavi, precum și elemente de origine turcică ca protobulgarii imigrați în Peninsula Balcanică în a doua jumătate a secolului al VII-lea. Ei au fost asimilați de populația slavă de pe teritoriul de astăzi al Bulgariei, dînd însă numele de bulgari populației slave care i-a asimilat.

3) Numele poporului rus are la bază denumirea uniunii de triburi Ros sau Rus, documentată în cursul secolului al VI-lea ca existînd între cursul mijlociu al Niprului și cursul superior al Donețului. Această uniune de triburi constituind grupul etnic cel mai numeros și cel mai puternic al slavilor răsăriteni, numele ei s-a extins treptat devenind, spre sfîrșitul mileniului I, o denumire comună pentru toate triburile slavilor răsăriteni.

4) La slavii răsăriteni, nucleul organizării sociale îl constituia obștea aflată în faza de trecere de la obștea gentilică la obștea sătească. Progresul uneltelor agricole, îndeosebi răspîndirea plugului cu animale trăgătoare și a tehnicii agricole au făcut ca munca în comun a membrilor obștii pe pămînturile sale să nu mai fie necesară, astfel încît gospodăria țărănească individuală, bazată pe agricultură și creșterea animalelor a devenit forma de bază a economiei agrare. Aceasta a dus la destrămarea relațiilor gentilice și a formelor comunitare de muncă, la diferențierea după avere și socială a membrilor obștilor, la apariția posesiunii gospodăriei individuale asupra pămîntului arabil, ceea ce a avut drept urmare o destrămare a structurii obștii, dar și persistența unei proprietăți comune a obștii asupra pădurilor, pămînturilor nelucrate, pășunilor, apelor etc.

5) Obștea sătească era denumită mir sau verv și cuprindea de obicei teritoriul unui sat. Ea se caracteriza prin îmbinarea proprietății devălmașe și folosința comună a membrilor obștii asupra pădurilor, pășunilor, pămînturilor nelucrate, apelor și a posesiunilor individuale a fiecărui membru al obștii asupra pămîntului de arătură.

Formă de organizare socială comună, cunoscută de toate popoarele din Europa în perioada de trecere de la comuna primitivă la sclavagism sau de la comuna primitivă la feudalism, (ca la triburile germanice și slave), obștea sătească rusească s-a caracterizat printr-o deosebită trăinicie și o îndelungată exis-

tență, elementele ei păstrându-se, chiar în condițiile aservirii țărănimii, pînă în perioada feudalismului dezvoltat, sub forma obștii sătești aservite.

6) În explicarea formării vechiului stat rus au existat în istoriografie puncte de vedere deosebite. Așa numita teorie „normanistă“ susținea că vechiul stat rus sau statul kievean a fost întemeiat în secolul al IX-lea de către normanzi sau varegi, conduși de către Rurik, și că instaurarea dinastiei lui Rurik a marcat începutul statului la slavii răsăriteni.

Cercetările din ultimul timp, bazate pe confruntarea izvoarelor arheologice, istorice, lingvistice, au arătat că la baza statului vechi rus kievean au stat vechile formații prestatale ale slavilor răsăriteni din secolele VI—IX ca : uniunea de triburi Ros (Nipru), Slavia (Ilmen), Kuiava (Nipru inferior), Artania (nordul Mării de Azov).

Analele de la mănăstirea Sfintul Bertin amintesc, de asemenea, de existența unui „Kagan rus“, aflat în relații diplomatice cu împăratul carolingian (mijlocul sec. IX).

Procesul de formare a statului s-a cristalizat în cursul secolului al IX-lea, în condițiile destrămării comunei primitive și ale apariției claselor societății feudale timpurii, ale unificării teritoriilor locuite de triburile slavilor răsăriteni, și a fost grăbit, într-o oarecare măsură, de venirea cetelor de negustori și războinici varegi, stabiliți de-a lungul drumului comercial „de la varegi la greci“, care ducea de la Marea Baltică spre Marea Neagră și Constantinopol, coborînd pe Nipru, pe parcursul căruia s-au format orașele : Novgorod, pe malul lacului Ilmen, și Kiev, pe cursul mijlociu al Niprului. Proces de lungă durată, formarea statului de la Kiev, constituie, astfel, nu un început, ci o etapă în istoria apariției vieții de stat la slavii răsăriteni.

7) Contribuția unor conducători normanzi la formarea statului rus kievean se oglindește în denumirile de origine normandă ale primilor cnezi de la Novgorod și Kiev, astfel Rurik, apoi fiul său Oleg și urmașul acestuia Igor.

Cetele varegilor au fost însă curînd asimilate de masa populației slave. Normanzii au preluat limba rusă și nume slave, ceea ce se oglindește în faptul că fiul lui Igor poartă un nume tipic slav, acela de Sveatoslav.

8) Legăturile cu Occidentul au fost și legături de rudenie. Prestigiul Rusiei kievene a crescut îndeosebi în vremea lui Iaroslav cel Înțelept, una din fiicele lui, Ana, căsătorindu-se cu regele Henric I al Franței, iar fiul său Vsevolod s-a înrudit cu familia imperială bizantină.

9) Procesul de formare a celor două clase fundamentale a avut la bază destrămarea obștii sătești, existența în cadrul ei a unor țărani fără pămînt sau cu pămînt puțin și a unei aristocrații feudale timpurii, care s-a diferențiat tot mai mult de masa membrilor obștii, prin crotopirea pămînturilor și aservirea membrilor obștii sătești. Totodată, în rîndul feudalității au intrat membrii cetei sau drujinei cnezului și feudații ecleziastici. În secolele X—XI a avut loc cristalizarea relațiilor feudale, oglindită în formarea celor două clase fundamentale ale societății feudale, feudații laici (boierii) și ecleziastici și țărani dependenți (celeadi) formați din mai multe categorii : readovici, zakupi, zmerzi.

S-au mai păstrat și robi patriarhali. În această perioadă, s-a format și domeniul feudal laic și ecleziastic. El cuprindea o parte exploatată direct de feudal prin munca țăranilor dependenți (rezerza feudală) și loturi ale țăranilor depen-

denți. În afară de țărani dependenți, s-au mai păstrat și țărani liberi, membri ai obștilor sătești, al căror număr era în continuă scădere datorită aservirii lor de către feudali.

10) După moartea lui Iaroslav cel Înțelept, ca urmare a adâncirii procesului de feudalizare, a creșterii puterii marilor proprietari funciari locali, a creșterii puterii cnezilor locali, care aveau cete armate tot mai numeroase, puterea marelei cnez de la Kiev a început să slăbească. Totodată, ca urmare a luptelor interne între urmașii săi, statul kievean s-a fărâmițat în mai multe cnezate de sine stătătoare grupate în jurul unor mari orașe, aceasta marcând începutul destrămării statului rus kievean.

11) După restabilirea unității statului rus kievean de către Vladimir Monomahul (1113—1125), din al doilea sfert al secolului al XII-lea statul rus s-a fărâmițat din nou în mai multe cnezate de sine stătătoare cum erau: Kiev, Iaroslavl, Halici, Novgorod, Smolensk, Volînia, Vladimir-Susdal, Cernigov. Astfel, Rusia kieveană a intrat în perioada fărâmițării feudale, fapt care a ușurat atacurile popoarelor nomade, cumanii (polovți) și tătarii.

Atacurile acestora și luptele interne au slăbit într-atît cnezatele rusești încît în sec. al XIII-lea ele au fost supuse de tătari.

12) Poemul epic „Cîntec despre oastea lui Igor (sec. al XII-lea) s-a păstrat în numeroase versiuni ulterioare și este tradus și în românește.

13) Creația artistică s-a manifestat în domeniul arhitecturii în lemn și piatră, și în pictură. Printre monumentele de seamă ale vechii arhitecturi ruse, un loc important îl ocupă Catedrala Sf. Sofia din Kiev, ridicată de Iaroslav cel Înțelept în 1037, Catedrala Sf. Sofia din Novgorod, construită între 1045—1050, precum și alte biserici, mănăstiri și construcții cu caracter laic.

Interioarele bisericilor erau împodobite cu fresce și mozaicuri, ca acelea din Catedrala Sf. Sofia din Kiev, sau alte biserici ca Spas-Neredița din Novgorod. Unele manuscrise erau împodobite cu miniaturi ca, de pildă, Evanghelia lui Ostromir.

14) Statul rus kievean avea un teritoriu foarte întins, cuprinzînd cea mai mare parte a Rusiei europene, în care locuia o populație de aproximativ 4—5 milioane de locuitori. Statul kievean avea o economie agrară dezvoltată, orașe numeroase și înfloritoare, a căror activitate meșteșugărească și comercială a fost pusă în evidență de descoperirile arheologice. Rusia kieveană a jucat de asemenea, un rol politic internațional de seamă în Europa, mai ales răsăriteană și centrală, avînd relații cu: Polonia, Cehia, Bizanț, Franța.

Rusia kieveană a avut de asemeni o remarcabilă creație culturală și artistică, în care influența bizantină a jucat un rol important.

Această creație s-a caracterizat prin trăsături originale, oglindite în opere care reflectă specificul vieții rusești, cum sînt: „Cîntec despre oastea lui Igor“, „Pravila rusă“, sau monumentele de artă din Kiev și care, în același timp, au contribuit la dezvoltarea culturii europene. Datorită dezvoltării sociale, economice, politice și culturale și a rolului său în viața politică a Europei răsăritone, Rusia kieveană a constituit unul din marile state din perioada feudalismului timpuriu.

Indicații metodice

Lecția cu privire la statul rus kievean are o importanță deosebită pentru înțelegerea procesului de formare a relațiilor feudale și de constituire a statului feudal timpuriu la popoarele slave. Ca o caracteristică se va arăta că slavii răsăriteni au trecut direct de la orînduirea comunei primitive la orînduirea feudală, ei necunoscînd orînduirea sclavagistă. Se vor sublinia cauzele destrămării statului feudal rus kievean: anarhia feudală și atacurile popoarelor nomade.

În predarea lecției se va folosi harta murală *Europa în sec. X—XV* și harta 39b — *Statul kievean* — din „Atlas istoric“, Buc. 1971.

Pentru înțelegerea relațiilor dintre feudali și țărani și pentru analiza codului „Pravila rusă“ se va citi și comenta un fragment din „Lecturi din izvoarele Istoriei Evului Mediu“ (E.D.P., Buc, 1961, p. 73).

Se vor citi și analiza cu elevii fragmente din „Cîntec despre oastea lui Igor“, pentru a facilita înțelegerea societății vechii Rusii și a creațiilor istorico-culturale.

Pentru problemele de artă veche se vor folosi diapozitivulele setul I, din „Istoria Evului Mediu“ (ediția a II-a), cu principalele monumente din Kiev și reproduceri de artă veche rusă, din „Pictura rusă“ de V. Florea și din „Istoria artelor plastice“, de C. Suter.

BIBLIOGRAFIE

1. *Cîntec despre oastea lui Igor*, (traducere din vechea rusă de Mihai Beniuc, Buc., 1952).
2. *Cronica lui Nestor*. (traducere de Popa-Lisseanu, în *Izvoarele istoriei românilor*, vol. VII) Buc., 1935.
3. *Balade populare ruse* (traducere de A. Maniu, Buc, 1952).
4. B. D. Grekov, *Kievskaiia Rusi*, Moscova, 1953.
5. L. Musset, *Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chretienne (VII-e—XI-e siecles)*, Paris, P.U.F., 1965 („Nouvelle Clio“, L'Histoire et ses problemes, nr. 12 bis.)
6. C. Suter, *Istoria artelor plastice*, Buc., E.D.P., 1963, pp. 209—312.
7. M. V. Alpatov, *Istoria artei*, vol. I, Buc, Edit. Meridiane, 1962, p. 374, 398.
8. V. Florea, *Pictura rusă*, Buc, Edit. Meridiane, 1973.
9. *Istoria universală*, vol. III, Buc, 1960, pp. 226—253, 443—464.
10. *Atlas istoric*, Buc. E.D.P., 1971, harta 39 b.
11. *Lecturi din izvoarele istoriei evului mediu*, Buc., E.D.P., 1961, p. 73.

ELISABETA RADU

PENINSULA IBERICĂ PÎNĂ LA SFÎRȘITUL SECOLULUI AL XV-LEA. FORMAREA STATELOR CENTRALIZATE SPANIA ȘI PORTUGALIA

(anul II liceu — una oră)

În cadrul acestei lecții se vor trata următoarele probleme :

1. Peninsula Iberică în perioada migrațiunii popoarelor ;
2. Dominația arabă : emiratul și califatul de Cordoba ;
3. Formarea micilor stătulețe spaniole în centrul și nordul Peninsulei Iberice. Castilia și Aragonul ;
4. „Reconquista“ („Recucerirea“). Unificarea Castiliei și Aragonului : regatul Spaniei ;
5. Formarea regatului Portugaliei.

În timpul desfășurării lecției, pe tablă se va completa următoarea schemă :

1. Migrațiunea popoarelor germanice :

- vandali¹)
- vizigoți — regat — capitala Toledo (410—709)²)

2. Dominația arabă (712—1492)

- 711—712 cucerirea Peninsulei Iberice³)
- 732 lupta de la Poitiers cu Carol Martel.
- *emiratul de Cordoba (756—929) și califatul (929—1031)* — dinastia *Omeiazilor*⁴)
- 778 lupta de la Roncevaux (Roncevalles) ; moartea lui Roland
- după 1031 fărîmițarea califatului în emirate⁵).

3. Formarea stătulețelor spaniole în centrul și nordul Peninsulei Iberice (sec. VIII-XIII)

- Asturia, sec. al VIII-lea ⁶)
 - Galicia
 - Navarra, sec. al IX-lea ⁷)
 - Castilia, sec. al IX-lea
- { unite în regatul Leon
- { 1230 se unește cu Leon ; organizare — cortes⁸)
— „Santa Hermandad“⁹)

- Aragonul în sec. al XII-lea cucereste :
 - Catalonia — Barcelona
 - Baleare
 - Sicilia { 1282
 - Corsica {
 - Sardinia — 1326
 - marile răscoale în Castilia și Aragon :
 - Catalonia — Verntaliat¹⁰
 - Baleare — Pedro Juan de Sala¹¹)
- 4. „Reconquista“ — sec. XI—XV (1492)**
- *prima fază* (sec. XI—XIII)
 - Rodrigo Diaz de Bivar (Cidul)¹²
 - 1212 *Las Navas de Tolosa* — victoria Castiliei
 - unită cu Aragon, Navarra și Portugalia.
 - Unirea Castiliei cu Aragonul* — 1473
 - Căsătoria lui Ferdinand al V-lea de Aragon cu Izabela de Castilia.¹³)
 - 1481 reorganizarea Inchiziției („Sf. Oficiu“), Torquemada¹⁴) și crearea unor noi ordine cavaleresti.¹⁵)
 - 1492 — descoperirea Americii.
 - *a doua fază* (după 1212—1492)
 - Cucerirea Grenadei (1492).¹⁶)
- 5. Formarea regatului Portugaliei**
- 1097 — comitatul de Porto — Henric de Burgundia¹⁷)
 - sec. al XII-lea — stat (regat) vasal papalității.¹⁸)
 - 1580 sub dominația Spaniei.

Comentariu istoric

1. Vandalii, sub conducerea lui Geiserich sau Genseric (427—477), un abil, inteligent și crud șef barbar, după ce au jefuit cumplit Peninsula Iberică, au trecut, în anul 429 în Africa, formînd acolo un regat pe care l-au desființat bizantinii în anul 534.

Amintirea vandalilor în Spania s-a păstrat în numele geografic „Vandaluzia“ = „Andaluzia“, iar modul cum ei distrugeau orașele și statele romane s-a păstrat în cuvîntul *vandalism*.

2. Regatul vizigot din Spania cuprindea și o mare parte din fosta provincie Galia (pînă la Loire și Rhône).

Ultimul rege vizigot, Roderic, era în rivalitate cu guvernatorul Ceutei, numit Julien. Acesta din urmă a chemat în ajutor contra lui Roderic pe arabi. Cu consimțămîntul califului Walîd de la Damasc, o armată formată din arabi și berberi, sub conducerea generalului Djebel Tariq (Tariq ibn Ziyad) și de la care vine și numele strimtorii Gibraltar, a trecut în Peninsula Iberică în anul 711.

3. Lupta decisivă între armatele lui Tariq și cele ale regelui vizigot Roderic s-a dat la Xeres (astăzi Jerez de la Frontera) și a durat trei zile. Tariq a omorât pe Roderic și a ocupat capitala regatului vizigot, Toledo.

În mai puțin de un an, arabii au cucerit Peninsula Iberică de la Gibraltar pînă la munții Pirinei. Primul guvernator arab a fost Abd-el-Aziz, fiul șefului arab de la Kairuan care, după legendă, s-a căsătorit cu fosta soție a lui Roderic, Egilone.

4. La 750, la conducerea marelui califat arab de la Damasc a ajuns familia Abbasizilor; ei au mutat capitala califatului de la Damasc la Bagdad.

Abbasizii au masacrat întreaga familie a Omeiazilor. A scăpat numai un băiat (un nepot al ultimului calif omeiad) în vîrstă de 20 de ani, Abd er Rahmân ibn Moawija, care a fugit în Africa, unde a stat cinci ani. Trecînd apoi în Spania (13.IX.755), a luat conducerea emiratului de acolo, care avea capitala la Cordoba. Cu acesta începe domnia dinastiei Omeiazilor în Spania.

În timpul îndelungatei sale domnii (32 de ani), Abd er Rahmân ibn Moawija (755—788), emiratul de Cordoba a ajuns la o mare înflorire economică, politică și culturală. El este acela care a construit frumoasa moschee din Cordoba (786) și tot el a purtat lupte cu Carol cel Mare, atacîndu-i ariergarda la Roncevaux (Roncevalles), în Navarra, în anul 778 și unde a murit vestitul Roland.

Emiratul de Cordoba a ajuns la o și mai mare dezvoltare în timpul lui Abd er Rahmân al III-lea (912—961), care era al optelea emir de Cordoba și care a transformat emiratul în califat, în anul 929, nemaivoind să asculte de califul abbasid de la Bagdad.

Fiul acestuia, El Hakam al II-lea (961—976) a fost un mare protector al artelor, fiind el însuși un bun poet. El a declarat „războiul sfînt“ contra creștinilor.

În califatul de la Cordoba a trăit vestitul medic și filozof *Averroes* (1126—1198), comentatorul lui Aristotel.

5. După 1031 (deci după încetarea domniei Omeiazilor), califatul de Cordoba s-a fărîmițat într-o serie de mici emirate: Cordoba, Sevilla, Malaga, Saragossa, Toledo și Granada sau Grenada, căreia i se mai zicea și „Damascul Occidentului“. Conducătorii acestor emirate se luptau între ei pentru menținerea și întinderea emiratelor lor (o serie de lupte dinastice).

Descentralizarea califatului arab din Spania în mici emirate a făcut posibilă formarea și întărirea micilor state spaniole din centrul și nordul Peninsulei Iberice și în cele din urmă gruparea lor în jurul Castiliei și Aragonului.

6. După înfrîngerea lui Roderic la Xeres, în 711, o parte din vizigoți, sub conducerea lui Pelage (o rudă a ultimului rege vizigot Roderic), s-a refugiat în nordul Peninsulei Iberice, în vecinătatea munților Pirinei și acolo a creat un mic stat (un regat) împreună cu spaniolii, numit *Asturia*; primul rege a fost Pelage (718—737).

În secolul al IX-lea, Asturia s-a unit cu un alt mic stat spaniol, care s-a format cam în același timp, cu Galicia și care împreună au alcătuit *regatul Leon*. Acest regat Leon s-a unit cu regatul Castiliei în anul 1085.

7. Regatul Navarrei (sau Nevarrei) a trecut în stăpînirea Franței în anul 1284.

8. La început, *cortesurile* erau adunări ale nobililor și ale clerului, convocate de regii de Leon (sec. X—XI). Apoi s-au creat cortesuri și în Castilia și Aragon. În sec. al XII-lea, la cortesuri au participat pentru prima oară și reprezentanții orașelor și apoi chiar reprezentanți ai țărănimii, dat fiind importanța pe care o avea țărănimia în „Reconquista“.

Nobilii, clerul și reprezentanții orașelor (cortesul) se întruneau la convocarea regelui, de obicei, la doi-trei ani și uneori la patru ani. La început, cortesurile aveau numai un rol consultativ; ele puteau prezenta regelui doleanțele lor. Cu timpul autoritatea cortesurilor a crescut; ele puteau să aprobe perceperea unor impozite pe care le propunea regele și chiar să-și spună cuvântul în probleme majore de politică (începerea unui război, încheierea unei păci etc.).

9. „Santa Hermandad“ — frăție, congregație, ligă, formată din orașele din Aragon, Castilia și Leon. A fost făcută de către orașe pentru a se apăra de feudalii spanioli și pentru a lupta contra anabilor. Liga era sprijinită de regii statelor amintite, care voiau să-și întărească puterea (în luptă contra feudalilor) și să dezvolte comerțul. Din sec. al XVI-lea (deci după terminarea „Reconquistei“), importanța acestei ligi a orașelor a scăzut.

10. Verntaliat era un mic nobil care a răsculat țărănimia din Catalonia în anul 1462. Răscoala s-a întins și în sudul Franței. Răsculații spuneau că atunci când a murit, Adam nu și-a făcut testament și deci urmașii lui trebuiau să-și împartă pământul în mod egal între ei și că nu era drept ca unii să aibă moșii și alții nu. Răscoala a durat 10 ani, fiind înfrântă abia în anul 1472.

11. Răscoala condusă de Pedro Juan de Sala a început în anul 1484. Răsculații au ajuns pînă la zidurile Barcelonei. Ei au fost înfrinți în anul 1485, iar Pedro Juan de Sala a fost executat.

12. *Rodrigo sau Ruy Diaz de Bivar, zis Cid Campeador*, cavaler născut la Bivar, aproape de Burgos (1043?—1099), cucerește Valencia de la arabi (1094).

Errou celebru al „Reconquistei“, a fost evocat în numeroase opere literare (ex. „Poema del Cid“; „Romancero del Cid“, tragedia lui Corneille „Cidul“, „Legendes des siècles“, de Victor Hugo).

13. Izabela de Castilia a murit în anul 1504, iar soțul ei, Ferdinand al V-lea, rege de Aragon, Sicilia și Sardinia, în anul 1516. Deoarece unicul lor fiu, Juan, murise înaintea lor (1497), Castilia a trecut în stăpînirea uneia din fiicele sale, *Ioana Nebuna* („la Loca“), care a domnit între anii 1534—1555 (în Castilia).

Ioana Nebuna s-a căsătorit cu arhiducele Austriei, Filip cel Frumos, fiul lui Maximilian, împăratul Germaniei și al Margaretei de Burgundia. Ioana Nebuna cu Filip cel Frumos au avut un fiu, pe Carol al V-lea, împăratul Germaniei. O soră a Ioanei Nebuna a fost Caterina de Aragon, prima soție a regelui Henric al VIII-lea al Angliei și pe care acesta a alungat-o, după o căsătorie de 18 ani. Fiica lui Henric al VIII-lea al Angliei și al Caterinei de Aragon a fost Maria I Tudor, poreclită „Maria Sîngeroasă“, regină a Angliei (1553—1558).

14. În anul 1478, Sixt al IV-lea dădea o bulă prin care se reorganiza Inchiziția în Spania (Castilia și Aragon). Mare inchiizitor a fost numit *Thomas de Torquemada* (1480—1498). Numai în 18 ani, Torquemada a condamnat la

moarte (ardere pe rug), 10.220 persoane, 6.860 au fost executați în efigii (deoarece nu au putut fi prinși), 97.321 condamnați la alte pedepse (închisoare și confiscarea averii, la galere etc.).

15. Alături de Inchiziție, ordinele călugărești au jucat un rol important în consolidarea puterii regale în Spania. Ele au participat și la „Reconquistă”. Noile ordine cavalierești au fost : Santiago de Compostella, Alcantara și Calatrava.

16. Ultimul emir de Grenada a fost Mohamed Abu Abdalah zis și *Boabdil* care, fiind în ceartă pentru tron cu alți membri ai familiei sale și mai ales cu un unchi al său, Abdalah el Zagal, a chemat în ajutor pe regele Ferdinand al V-lea de Aragon. Acesta l-a restabilit pe tron dar, în același timp, i-a luat și toate teritoriile pe care le stăpînea, ca, în cele din urmă, să-l asedieze în Grenada.

Asediul Grenadei a durat nouă luni (26.IV.1491—2.I.1492). În fața Grenadei, Ferdinand al V-lea de Aragon a construit o nouă cetate puternică, Santa Fé. Boabdil a trebuit să se predea în frumosul său palat de la Alhambra. El a părăsit Spania în anul 1493, stabilindu-se în Africa, unde a intrat în slujba regelui din Fez și a murit într-o luptă cu marocanii la Bakuba.

17. În antichitate, Portugalia era provincia romană *Lusitania* (încă din timpul lui August). La începutul sec. al V-lea, teritoriul Portugaliei a fost cucerit de alani și de suevi, iar la sfîrșitul sec. al VI-lea a intrat în componența regatului vizigot, ca după 711—718 să fie ocupat de către arabi. Din 756, Portugalia făcea parte din emiratul de Cordoba.

Înfrîngînd pe arabi, partea de nord a Portugaliei a fost cucerită de regatul de Leon. În anul 1097, *Henric de Burgundia* primea de la socrul său, regele Alfons al VI-lea de Castilia, această regiune care de atunci forma *comitatul de Porto* (dependent de Castilia).

18. În anul 1139, Portugalia (comitatul de Porto) a ajuns independentă, dar chiar în cursul acestui sec. al XII-lea, ea s-a declarat vasală papalității (plătea papei o sumă de bani anual) și aceasta pentru a nu mai cădea din nou sub dominația Castiliei. În anul 1580, a ajuns însă sub dominația Spaniei. Portugalia a dus lupta sa proprie contra arabilor (propria sa „Reconquista”), orientată spre sud.

Capitala s-a stabilit la Lisabona în sec. al XIV-lea.

Indicații metodice

La această lecție cu privire la istoria Peninsulei Iberice în decursul evului mediu (pînă la sfîrșitul sec. al XV-lea), *accentul se va pune* în mod deosebit pe formarea regatului Spaniei (centralizarea micilor stătuțe spaniole) și pe „Reconquista”.

Deși procesul de formare a statului centralizat spaniol se aseamănă, în general, cu acela care a avut loc, în aceeași perioadă de timp, în Franța și în Anglia, la fiecare din aceste state trebuie să ținem seama și de condițiile specifice locale.

Statul centralizat spaniol ca și cel portughez s-au format în condițiile unei îndelungate și aprige lupte a poporului spaniol și a celui portughez împotriva dominației arabe („Reconquista”). De asemenea, mai trebuie să ținem seama

și de faptul că în timp ce califatul arab (de Cordoba) se afla, în sec. XI—XIII, în faza sa de descompunere, *de deșcentralizare* într-o serie de mici stătuțele arabe (emirate), în centrul și în nordul Peninsulei Iberice, micile stătuțele spaniole se aflau în *faza de centralizare a lor* (în cadrul a două state : Castilia, Aragonul).

Cunoașterea istoriei Peninsulei Iberice, a modului cum s-au format cele două state centralizate (Spania și Portugalia), prezintă și o deosebită importanță pentru înțelegerea istoriei universale în sec. XVI—XVII. În sec. al XVII-lea, Spania a ajuns una din cele mai mari puteri europene : avea o mare întindere teritorială, „țara în care soarele nu apunea niciodată“, și o puternică flotă maritimă militară și comercială. În sec. al XVI-lea, Portugalia și Spania au creat primele mari *imperii coloniale*.

Lecția mai prezintă importanță și în ceea ce privește educația ateist-științifică a elevilor, deoarece Inchiziția a fost una din cele mai reacționare instituții pe care a cunoscut-o istoria omenirii de-a lungul veacurilor și un instrument important în consolidarea puterii monarhiei spaniole și portugheze.

În cadrul acestei lecții, pornind de la date și fapte concrete, trebuie să-i facem pe elevi să înțeleagă și să-și însușească o serie de noi noțiuni de istorie : „Reconquista“, cortes, hermandad. În același timp, ei trebuie să opereze (în condiții noi) cu noțiuni de istorie cunoscute din lecțiile anterioare de istoria evului mediu : stat centralizat, monarhie absolută, califat, emirat, Inchiziție, ordin cavaleresc, colonie etc.

BIBLIOGRAFIE

- * * *Istoria Universală*, vol. III, București, Edit. științifică, 1960, Capitolele : „Statele feudale timpurii din Spania (secolele VI—IX)“, p. 187—193 ; „Dezvoltarea feudalismului în Spania și Reconquista. Portugalia“, p. 390—401 ; „Unirea Spaniei. Formarea statului Portugaliei“, p. 718—726.
- Dinu Constantin și Rea Silvia Bărbuleanu, *Statele centralizate din apusul Europei*, în *Însușirea sistemului de noțiuni la istorie. Clasele V—VII. Cercetări experimentale*, București, E.D.P., 1973, p. 114—123.
- Radu Manolescu, *Urmările mării migrațiuni a popoarelor pentru Europa Apuseană*, în „Studii și articole de istorie“, IX/1967, p. 273.
- Miron Nicolae, *Cel mai temut tribunal al istoriei : Inchiziția*, în „Magazin istoric“, 7—8/1969, p. 137—141.

CONSTANTIN DINU

LEXIC DE TERMINOLOGIE ISTORICĂ

MĂSURILE ÎN EVUL MEDIU ROMÂNESC

(parte I-a)

Cuprindem, sub această nomenclatură, totalitatea măsurilor teoretice și practice, destinate să ușureze operațiile comerciale, industriale, geodezice fiscale etc.

Măsurile s-au diversificat, după natura obiectelor, în cinci mari grupe : de lungime, de suprafață, de volum (capacitate), de greutate și de valoare (monede). Apariția lor este concomitentă cu primele formațiuni sociale, iar ordonarea în sisteme relativ stabile se datorește primelor organisme politice.

În antichitate, etalonul principalelor măsuri a fost corpul omenesc ; după parametrii lui s-au dimensionat primele măsuri de lungime. Așa le găsim la babilonieni, evrei, cartaginezi, fenicieni, egipteni, de unde au trecut, prin greci și romani, în Europa. Până la uniformizarea lor prin sistemul metric zecimal și etalonul aur, măsurile folosite în spațiul european au prezentat următoarele caractere generale, care sînt proprii regimului feudal :

1. În afară de cîteva unități fundamentale, dimensionate, cum am arătat, după parametrii corpului omenesc, a existat o mulțime de *măsuri particulare*, cu aplicație circumscrisă la țări, regiuni și chiar numai la orașe.

2. *mărimea* măsurilor — generale sau locale — a variat în timp după interesul claselor dominante ;

3. sub presiunea nevoilor economice, conjugate cu intervenția autorității centrale, s-a încercat organizarea măsurilor în *sisteme practice*, pe baza unui etalon, a cărui stabilitate relativă era garantată de puterea politică centrală și de interesul comun al locuitorilor ;

4. dreptul de a fixa etalonul și de a impune instrumente de măsurat comune a devenit, cu timpul, un *monopol* al autorității feudale (senior, boier, domn) ;

5. exploatarea monopolului s-a făcut în *regie* sau *prin arendare*, conform unui principiu de esența regimului feudal.

Țările române, integrate în spațiul feudalității europene, au cunoscut un sistem de măsuri asemănător celui definit mai sus, dar și cu unele trăsături proprii. Între acestea din urmă înregistrăm :

1. *caracterul empiric* persistent al unora din măsurile de suprafață pentru pămînt : ziua de arătură, ziua de coasă, cantitatea de grăunțe semănate sau recoltate, cît aruncă omul cu toporul, securea sau bățul, cît trage omul cu săgeata sau pușca etc. Aceste măsuri, folosite uneori în toate țările de populație românească, s-au menținut pînă tîrziu în practica agrimensurii ;

2. o *similitudine de măsuri* (ca nomenclatură, dimensiuni, sistem) evidentă în toate cele trei țări, cu deosebire după 1541 (data când Transilvania devine stat autonom sub suzeranitate otomană) ;

3. din punct de vedere istoric, toate țările române parcurg, în linii generale, *aceleași etape* mari, determinate de : a) influența romană ; b) influența slavă ; c) influența turcească ;

4. organizarea timpurie a unor *sisteme consuetudinare*, legalizate treptat cu începere din sec. XVII.

Măsurile românești de origine romană sînt cele determinate direct sau indirect de corpul omenesc : *pas, palmă, cot, deget, linie, picior, șchioapă, funie, falce, iugăr, ferdelă, ciblă* (găleată), *cîntar* etc. Cu mici excepții, aceste măsuri sînt folosite în toate țările locuite de români.

O altă categorie de măsuri românești sînt fie de origine slavă, fie primite prin slavi de la alte popoare. Între principalele măsuri din această grupă, menționăm : *stînjenuț, pogonul, prăjina, vadra, coloada, merța, stogul, claiă* etc.

Odată cu trecerea țărilor române sub suzeranitatea Porții și integrarea lor în spațiul comercial al Imperiului otoman, s-au impus și unele măsuri turcești : *ocaua, chila, dimirlia* etc.

Evoluția măsurilor, în sensul stabilizării mărimilor și al organizării unui sistem, definit și controlat de autoritatea centrală, s-a desfășurat și în țările române, sub impulsul factorilor economici. Primele intervenții sistematice din partea statului s-au produs, pentru Moldova și Țara Românească în sec. XVII (Vasile Lupu și Șerban Cantacuzino), iar pentru Transilvania autonomă, în sec. XVI (dieta ardeleană din 29 decembrie 1549). Prin aceste intervenții s-a fixat mărimea unor măsuri de bază, care devin etaloane (*merța* în Moldova, *pogonul* și *palma* în Țara Românească, măsurile din Cluj și Transilvania), s-a organizat un control central eficient și s-au stipulat sancțiuni.

În Țara Românească și Moldova, regimul măsurilor a înregistrat un progres substanțial după pacea de la Adrianopol (1829), cînd intensificarea comerțului internațional a impus o reglementare riguroasă a măsurilor de capacitate și greutate, care le-a antrenat și pe celelalte. În această perioadă, s-au redefinit anumite etaloane, s-au confecționat de vistieria statului instrumentele de măsurat corespunzătoare, s-a organizat expedierea lor în provincie și controlul aplicării. În Transilvania, s-au fixat, la 1613, patru sisteme, aplicabile în patru zone : Cluj, Sibiu, Tg. Mureș și Oradea ; după 1690, s-au adăugat acestor sisteme și unele măsuri germane.

Sistemul feudal de măsuri din Principatele Unite a fost legal înlocuit cu sistemul metric la 1 ianuarie 1866, iar în Transilvania la 1875.

II.

Acău (ung. *ako, aco*), măsură de capacitate pentru lichide și cereale (mensura vinaria et frumentaria), echivalînd cu 52 l sau 54,30 l. A fost una dintre măsurile cele mai vechi (sec. XIII) și mai răspîndite în Transilvania, fapt care explică și existența unei dări asupra vinului și grînelor purtînd același nume.

Baniță (rus. *банка* ; boem *baňka* ; bg. *banica* : blid, oală), măsură de capacitate pentru cereale, folosită cu deosebire în Țara Românească. Termenul, derivat probabil dintr-un etimon slav, a denumit unitatea de măsură și instrumentul de măsurat. Menționată sporadic în documentele sec. XVI și XVII, banița înlocuiește, în sec. XVIII, obrocul și devine cel mai răspândit instrument de măsurat capacitățile.

Capacitatea baniței, ca și a celorlalte măsuri medievale, a variat în spațiu și timp. În sec. XVIII, banița oficială avea 22 de ocale ; concomitent cu această baniță, sînt semnalate și banițe de 14, 15, 18, 20, 24 de ocale, diferențele fiind determinate, probabil, de greutatea specifică a cerealelor măsurate. O cauză care a provocat permanente variații în capacitatea baniței a fost abuzul proprietarilor funciari la încasarea dijmei : banița de dijmă a crescut, după regiuni, pînă la 52 de ocale. Pentru a curma această situație, *Pravilniceasca Condiță* (1780) a lui Alexandru Ipsilanti și *Legiuirea lui Caragea* (1818) au fixat capacitatea baniței la 22 de ocale, iar, mai tîrziu, la 20 de ocale. În sec. XIX au circulat două feluri de banițe : banița mică, de 20 de ocale (33, 963 l) și banița mare, de 40 de ocale (67,926 l).

Ca instrument de măsurat, s-au folosit banițe de piatră, de lemn și de fier, a căror capacitate, reglementată oficial, era garantată, în sec. XVIII, prin marcarea cu pecetea vistieriei.

În Moldova, banița apare rar, măsurarea cerealelor fiind efectuată cu dimirliia. Transilvania n-a folosit banița ; rolul ei a fost îndeplinit de mertyă (vica).

Prin introducerea sistemului metric modern, banița n-a dispărut complet din măsurători și limbă ; dublu decalitru este numit și astăzi cu echivalentul lui vechi, banița mică.

Berbeniță, bărbînță (cf. rut. *berbenca*). Termenul, probabil de origine slavă, a desemnat : 1) o unitate de măsură a capacității ; 2) instrumentul de măsurat ; 3) o dare asupra anumitor produse măsurate cu berbenița ; 4) o taxă de breaslă.

Berbenița este semnalată în Transilvania, încă din sec. XIV, ca unitate și instrument de măsură a mierii, brînzei etc. În sec. XIX, o berbeniță era egală cu 200 funți (cca 100 kg).

În Moldova, documente din sec. XV menționează berbenița de icre (1440), de miere (1458), de brînză, de vin, precum și darea asupra acestor bunuri, calculată în raport cu valoarea (calitatea) conținutului, însă pe berbeniță. Interesant de reținut este, pentru Moldova, existența, sub numele de berbeniță, a unei taxe plătită de meșterii străini la intrarea în breaslă, sau de ucenic la primirea titlului de meșter.

În Țara Românească, berbenița apare ca unitate de măsură a capacității în sec. XVII (1630) și servește, cu deosebire, la măsuratul vinului. În Anatefterul lui Brîncoveanu, găsim și o indicație asupra mărimii ei : „de bute de vin cîte bani 12 și de berbeniță de stejar și brad cîte bani 6“ ; deci, berbenița reprezenta 1/2 dintr-o bute (20—50 vedre). Același document menționează și sensul de dare al termenului berbeniță.

Bolovan de sare. Menționat în cele mai vechi documente din Țara Românească (29 iulie 1497), apare ca o măsură empirică în raporturile de schimb

privind sarea. Numele moldovenesc este *drob* sau *piatră de sare*. Valoarea unui bolovan de sare în 1731 era de peste 5 bani.

Bute, butoi (lat. *butta*, vas vinarium, vas de vin), unitate de măsură variabilă și instrument de capacitate pentru lichide.

A fost cunoscută în toate țările române. În Transilvania, este menționată în sec. XIII ca unitate de măsură a vinului, variind după regiuni : la Baia Mare, circa 40 vedre (butea mijlocie) și 100 vedre (butea mare) ; în regiunea Brașovului, 40—50 vedre (butea mijlocie) și 80 vedre (butea mare). În Țara Românească, butea (butoiul) figurează în cele mai vechi acte de danie către mănăstiri : „Încă am dăruit domnia mea obroc [...] și 10 buți de vin...” scria Mircea cel Bătrîn într-un document din 20 mai 1388 (în 8 ianuarie 1392 : „10 butoaie de vin“).

Capacitatea butoiului muntean a variat, în primele timpuri, între 50—200 vedre ; în sec. XIX, ea se stabilizase la 100 vedre. Documentele vechi ale Țării Românești prezintă butea nu numai ca măsură a vinului, ci și a altor lichide : miere, miel (1424—1431).

Cu aceeași funcție și aceleași caractere apare butea și în Moldova, începînd cu sec. XV.

Car :

1. unitate de măsură empirică a greutateilor ; 2. unitate de măsură a suprafeței ; 3. unitate de măsură a volumului ; 4. o prestație (slujbă) către domn (stat).

1. Ca unitate variabilă de măsură a greutateilor, carul este menționat în documentele muntene din sec. XV, cu specificul produsului încărcat : car de pește (25 ianuarie 1467) ; car de sare (29 iulie 1497) ; car de fîn sau de lemne (23 august 1437) etc. Greutatea acestui car a variat, în timp și după natura produsului sau numărul vitelor din atelaj, între 350 și 1000 de ocale.

2. Uneori, carul de fîn îndeplinește și funcția de măsură a suprafeței (23 aprilie 1452).

3. În Transilvania, carul a mai servit și ca unitate de măsură a volumului, egală cu un stîngen cubic. O funcție asemănătoare a avut și în Țara Românească pentru fîn, cu dimensiunile de 5 stîngeni lungime și 4 stîngeni lățime.

4. Ca prestație (slujbă), carul a reprezentat obligația de transport a produselor cuvenite stăpînului feudal sau domnului. Menționăm, între prestațiile cuvenite domnului, „carul de branște“ și „carul de jold“.

Ceas de mers, unitate de măsură a distanțelor mari, reprezentînd aproximativ 2000 stîngeni (3,8 km — 4,5 km) ; folosit din sec. XVIII în toate țările române, cu deosebire în Moldova. Sînt cunoscute trei variante de măsuri cu ceasul : după mersul omului, al calului și al bouului ; ceasurile respective au lungimi diferite (ex. un ceas al calului = 1 1/2 ceas de bou).

Cezvirtă, cedvirtă (rus. *cetvertă*, sfert), măsură de suprafață și de capacitate în Țara Românească. Termenul, de origine slavă, indică dimensiunea inițială.

Ca măsură de suprafață, cezvirta a reprezentat 1/4 dintr-un pogon, iar ca măsură de capacitate 1/8 dintr-o chilă (12 sau 25 de ocale) ori 1/4 din chila de 400 de ocale (după 1831) deci 100 de ocale.

Sub ocupațiile rusești, a circulat și o „cetvertă“, măsură de capacitate pentru cereale, de 209,91 l.

Chilă (ar. *kile*, cala unui vas ; cf. bg. *kile* ; srb, ung. pol. *kila*), măsură de capacitate și greutate pentru cantitățile mari de cereale. Termenul, de proveniență turcească, a pătruns în țările române pe la jumătatea sec. XVI, sub denumirea de stambol-chilă, chilă de Țarigrad, de 18—22 de ocale ; curînd însă s-a împămîntenit, desemnînd o măsură cu mult superioară celei de Istanbul.

În sistemul românesc de măsuri, chila a îndeplinit funcția de etalon, avînd ca submultipli : banița (în Moldova, dimirlia) și ocua. Mărimea ei a variat însă mult, după porturi și regiuni, după volumul și greutatea cerealelor. Fiecare port (schelă) își avea chila lui ; în afară de chila de Istanbul (21 1/2 — 22 1/2 de ocale) sau constantinopolitană (36 de ocale), documentele interne menționează chila de Brăila (240, 260, 280 de ocale), chila de Giurgiu (120—130 de ocale), chila de Galați (240 de ocale) și alte chile (300—360 de ocale). Centrele agricole din interiorul țării foloseau, de asemenea, măsuri proprii : Buzăul, Ialomița, Ilfovul, Teleormanul, Neamțul etc. își aveau fiecare chila lui.

Reglementarea legală a chilei s-a efectuat, pentru Țara Românească, în 1832, cînd i s-a fixat capacitatea la 400 de ocale (10 banițe mari sau 20 banițe mici), adică 679,268 l și s-a dispus trimiterea în țară a unor banițe etalon, confecționate prin grija vistieriei statului. Noua chilă de 400 ocale, „chila țării, s-a impus treptat pe tot întinsul țării ; totuși anumite județe (Prahova, Romanai) au continuat să folosească în calcul chile diferite după greutatea cerealelor (300—420 de ocale). Chiar după introducerea sistemului metric modern, folosirea chilei nu a dispărut complet în măsurătorile din mediul rural (Ilfov, Vlașca).

În Moldova, chila a avut o mărime inferioară celei din Țara Românească : de-a lungul vremii, ea a evoluat între 70 de ocale (sub Antioh Cantemir, sec. XVIII) și 240 de ocale (sec. XIX), aceasta din urmă devenind, după 1831, mărimea oficială a chilei. Echivalentul în litri al acestei chile este incert : 364,8 l după N. Șuțu, 380,95 după I. Ghica și Ion Ionescu de la Brad, 430,08 l după Colecția de măsuri și greutăți din 1886.

Și în Moldova, introducerea sistemului metric modern nu a eliminat complet chila din practica măsurătorilor rurale.

Ciubăr (prob. germ. *Zuler*), măsură de capacitate pentru lichide — și uneori pentru cereale —, reprezentînd aproximativ 4 vedre. A servit la măsuratul vinului în Transilvania (și al cerealelor în Banat) din sec. XVI pînă în sec. XX.

În Moldova, sub numele de hîrdău, a avut întrebuițări diverse ; o întrebuițare multiplă a cunoscut și în Țara Românească, unde și-a păstrat numele ardolean (ciubăr), nu însă și mărimea.

Cîntar (lat. *centenarius*), a însemnat : 1) o unitate de măsură a greutății ; 2) aparatul de măsurat respectiv ; 3) slujba măsurătorii (cîntăritul) ; 4) taxa plătită pentru măsuratul cu cîntarul.

Ca unitate de măsură, cîntarul a fost cunoscut în toate cele trei țări românești. Cea mai veche calculare și măsurare a greutateii cu cîntarul este înregistrată în Transilvania pentru metale și minereuri („Cîntăritorii“ de la Rodna, 1292). Documentele transilvane din sec. XVIII și XIX menționează patru variante de cîntar : a) cîntarul turcesc, de 44 ocale (56,450 kg), folosit mai ales în sudul țării ; b) cîntarul austriac sau de Viena, cu aproximativ aceeași greutate ca cel turcesc (44 de ocale, 56,1229 kg sau 56 kg) ; c) cîntarul de Transilvania sau maja, de 63,69 kg ; d) cîntarul de Buda sau maja maghiară, cu greutatea de 58,929 kg (pînă la anul 1680) și de 59,86 kg (după această dată).

Cîntărirea cu instrumentul respectiv a constituit un monopol al stăpînilor feudali sau al orașelor și a fost efectuată fie direct, fie prin arendare.

În Țara Românească, documentele menționează cîntarul din sec. XVI : este vorba de cîntarul turcesc de 44 de ocale. La începutul sec. XIX, va fi semnalat un cîntar de 45 ocale, cîntarul de Brăila, utilizat pentru mărfurile cu impurități și, într-o vreme, pentru toate mărfurile de export ; acest cîntar a dispărut după 1836.

Moldova a cunoscut cîntarul, sub influența Transilvaniei, încă din sec. XIV. Într-un act din 1384, Petru Mușat dăruia bisericii Ioan Botezătorul din Siret „cîntarul sau cumpăna care este în sus zisa noastră cetate a Siretului“. Mai tîrziu, prin intermediul Țării Românești, s-a adoptat și în Moldova cîntarul turcesc de 44 de ocale și varianta lui de 45 de ocale pentru mărfurile cu impurități.

Dreptul de a cîntări mărfurile a constituit — în Moldova și Țara Românească — un monopol al domnului („cîntar domnesc“) pînă în sec. XIX, cînd s-a permis și stăpînilor de moșii, neguțătorilor și municipalităților să aibă cîntare proprii, sub anumite condiții : instrumentele să fie confecționate și pecetluite de vistierie, să fie prezentate la un control periodic (anual), să nu depășească anumite platforme, să fie utilizate corect etc. Verificarea cumpenelor particulare se făcea, în Țara Românească, prin cantaragii, care se aflau sub autoritatea marelui agă și a marelui spătar.

Taxa cîntarului domnesc în Țara Românească era de 10 bani pentru suta de ocale (1702) și se aplica uniform în toată țara ; în Moldova, la începutul sec. XIX (1819), se plătea 6 bani pentru 44 de ocale, iar mai tîrziu cîte 20 de parale, cu excepția sării, grîului, porumbului și fierului, pentru care se plătea numai 10 parale. Utilizarea cîntarului ca instrument de măsurat s-a menținut și după introducerea sistemului metric zecimal.

Claie (vechi slav *Kladnja*), unitate empirică de măsurare a volumului păioaselor și finului. Este menționată — cu dimensiuni diferite — în documentele tuturor celor trei țări românești. În Transilvania, unde este cunoscută încă din sec. XIII, a avut în medie 25 snopi ; în Țara Românească (sec. XVI), 26 snopi, (snopul de 4 palme împrejur) sau 28 snopi ; în Moldova, apare mai tîrziu (sec. XIX), fără precizări asupra dimensiunilor.

Cot (lat. *cubitus*, cot), veche unitate de măsurare a lungimii, reprezentînd distanța de la cot pînă la extremitatea degetului mijlociu. A fost folosit în toate

cele trei țări românești : în Transilvania, încă din sec. XIII, pentru măsuratul pînzeturilor, obiectelor de lemn sau chiar al pămîntului ; în Țara Românească și Moldova, din sec. XV, pentru măsuratul pînzeturilor, postavurilor, butiilor, locurilor de casă, dughenelor etc.

Transilvania a avut, în sec. XVII, patru caturi-etalon : cotul de Cluj, de Sibiu, de Tg. Mureș și de Oradea ; după ocupația austriacă (sec. XVIII), a folosit două variante de cot : transilvănean (0,623 m) și vienez (0,7775 m). Cotul din Țara Românească s-a apropiat, ca mărime, de cel din Transilvania (0,664 m) și de cel din Imperiul otoman (cotul halep, 0,650—0,660 m). Sub influența turcească, Țara Românească a adoptat două variante de cot : cotul halehi sau halep și cotul endaze sau endizee ; mai târziu (jum. sec. XIX), au circulat un cot „ordinar“ (0,636 m) și unul „halep“ (0,680 m).

Moldova a utilizat, de asemenea, două caturi-etalon : cotul obișnuit de 0,637 m (în 1864) și cotul halep, de 0,681 m.

Cotul — instrument s-a confecționat, în ambele principate, din lemn sau fier, prin grija Cămărei domnești, care-i asigura mărimea și corecta întrebuințare. Submultiplii cotului au fost rupia (1/8) și greful (1/16).

Cupă (lat. *cupa*), măsură de capacitate pentru lichide și solide, folosită în Transilvania. S-a mai numit *octalia*, *eytel* și *achtel*, pentru că reprezenta 1/8 dintr-o vadră. Mărimea cupei a variat în timp : 1,35 l în sec. XVI, 1/16 dintr-o ferdelă de 25,40 l la începutul sec. XIX și un litru spre sfîrșitul sec. XIX. În sistemul ardelean de măsurat capacitățile, cupa a fost un submultiplu al vedrei (1/8) și, mai târziu, al ferdelei.

Cofă (probabil lat. *cupa* ; cf. bg, srb., rus *kofa*), măsură de capacitate pentru lichide și cereale folosită în Transilvania. A corespuns ocalei și a reprezentat 1/20 dintr-o vadră.

Deget (lat. *digitus*), unitate de măsură pentru lungimile mici, reprezentînd 1/8 dintr-o palmă. A fost întrebuințat în tot spațiul românesc ; Moldova l-a folosit sub denumirea turcească de *parmac* (deget). În termeni ai sistemului metric modern, degetul a reprezentat (sec. XIX) 0,246 m în Țara Românească și 0,348 m în Moldova.

Dimirlie, dimerlie (tc. *demirli*, de fier), unitate și instrument de măsură a cerealelor în Moldova, corespunzînd baniței din Țara Românească. Termenul a denumit, în special, instrumentul de măsurat, confecționat din fier. Atît unitatea de măsură cît și instrumentul respectiv au avut în Moldova o circulație frecventă cu începere din sec. XVIII. Documentele din această perioadă indică, în general, o greutate de 11 ocale (19, 712 l) ; au existat însă și dimirlii de 8, 10, 12, 15 și 16 ocale, diferențele fiind determinate, ca și în cazul baniței muntene, de greutatea specifică a materialului măsurat (grîu orz, mei, păpușoi, pîine etc) și de abuzurile proprietarilor funciari. În sistemul moldovean al măsurilor de capacitate, dimirlia a reprezentat 1/10 dintr-o mersă și 1/20 dintr-o chilă. Dimirlia-instrument a fost reglementată și confecționată, prin grija vistieriei, din fier sau tablă și marcată cu pecetea statului. În sudul Moldovei, dimirlia a fost adeseori confundată cu banița munteană, care, pînă la urmă (1864), a înlocuit-o pe întinsul întregii țări.

BIBLIOGRAFIE

- I. Brăescu, *Măsurătoarea pământului la românii din vechime*, Buc., 1913; I. Ghica și D. A. Sturdza, *Măsuri și greutateți*, Buc., 1873. D. Iarcu, *Măsuri și greutateți*, Buc., 1962; I. Ionescu, de la Brad., *Arenda moșiilor*, Buc., 1864; A. Lejeune, *Monnaies, poids et mesures des principaux pays*, Paris, 1894; St. Metes, *Viata agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria*. Documente contemporane., Buc., 1921.
- C. Pătrașcu, *Uniformizarea măsurilor și greutateților folosite în comerțul Țării Românești*. O acțiune de unificare a pieții interne (1829—1840), în „Studii, XXII, 1968.
- Șt. Pop, *Măsurile metrice*, Blaj, 1875;
- M. Saigey, *Traité de métrologie ancienne et moderne.*, Paris, 1934;
- N. Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii*, Buc., 1971 (cu bibliografia completă).

ALEXANDRU CONSTANTINESCU

REGIMUL POLITIC AL PRINCIPATELOR ROMÂNE ÎN EPOCA FANARIOTĂ

MATEI D. VLAD

În ultimii ani s-au întreprins mai multe studii și monografiile privind epoca fanariotă și ele reprezintă contribuții de cea mai bună valoare științifică la elucidarea multor aspecte de ordin economic, social și cultural (mai puțin de ordin politic) ale acestei importante perioade din istoria patriei noastre. Investigațiile respective s-au făcut, așa cum era firesc, din unghiuri oarecum diferite, în funcție de problema luată în studiu. Poate din cauza aceasta, pe lângă rezultatele pozitive și valoroase, s-a ajuns câteodată la aprecieri și concluzii diferite, uneori chiar contradictorii, nu numai în ceea ce privește caracterizarea în ansamblu a regimului turco-fanariot, dar și în cazul unor probleme care au făcut obiectul unor cercetări speciale și cit de cit tangente ca tematică.

Nu mi-am propus acum să trec în revistă toate teoriile vechi și nici pe cele mai noi legate de caracterizarea regimului turco-fanariot. Nu pot însă să nu amintesc că pentru mulți dintre cronicarii și istoricii noștri din trecut, epoca fanariotă a însemnat răstimpul domnitorilor originari din Fanar, problema etnică fiind în ultimă instanță criteriul esențial de includere în categoria de pămîntean sau fanariot. „Ziua de 10 februarie 1716 fu o zi de doliu pentru români — scria N. Bălcescu —, în acea zi Nicolae Mavrocordat, cel dintîi domn fanariot, se urcă pe slăvitul tron ilustrat de Basarabi”.¹ Pornindu-se de la asemenea premise și criterii, ușor s-a putut ajunge la acea tendință întîlnită, nu odată, în vechea noastră istoriografie de a considera perioada fanariotă drept „o epocă de urgie”, în care „Principatele au fost copleșite de jugul umilitor și desnaționalizator al domnilor greci”.² Nu este mai puțin adevărat că în vechea noastră istoriografie se întîlnesc numeroși reprezentanți ai ei, ca, de pildă, Alexandru Xenopol, dar și alții, care s-au străduit să pună în lumină atît laturile negative cît și cele pozitive ale regimului turco-fanariot. Cumpăna dintre aceste două aspecte nu a fost însă ținută întotdeauna cu dreptate, la punctul cel mai just, și ea a înclinat (și mai înclină și astăzi) cînd într-o parte, cînd în alta.

Istoriografia noastră actuală a ajuns, în general, la aprecieri și concluzii juste cu privire la regimul turco-fanariot, multe dintre acestea fiind incluse și în sintezele privitoare la istoria României. Astfel, în volumul III din tratatul

¹ N. Bălcescu, *Opere*, vol. I, Edit. Academiei, 1953, p. 32.

² Cf. Alexandru Odobescu, *Mișcarea literară din Țara Românească în sec. al 18-lea*, București, 1869, p. 309—310.

de *Istoria României*, după înfățișarea pe larg a trăsăturilor caracteristice, se afirmă în chip sintetic că „regimul turco-fanariot în Moldova și Țara Românească reprezintă o perioadă de maximă exploatare turcească și de noi îngustări ale autonomiei politice”.³

În *Istoria României* (Compendiu) se vorbește de „îngrădirea autonomiei țărilor române”, îngădire care „se reflectă și în instituțiile lor politico-administrative”⁴, idee exprimată aproape identic și într-o altă sinteză în care se precizează că : „Instaurat pentru a ține în ascultare Moldova și Țara Românească, regimul fanariot le-a îngădit simțitor autonomia”.⁵ În sfârșit, în sinteza semnată de Constantin C. Giurescu și Dinu C. Giurescu se afirmă că „privită în general, epoca fanarioților este o epocă de scădere” și că „pe plan politic, răstimpul acesta înseamnă un evident regres”.⁶

Surprinzător este însă faptul că de la o vreme încoace, în unele lucrări se manifestă tendința de a se pune în relief mai mult laturile pozitive ale regimului fanariot, după cum, în trecut, așa cum arătam, tendința fusese de a se pune în evidență aproape numai cele negative. Asemenea tendințe se întâlnesc mai ales în sinteze ori lucrări care se ocupă, între altele, și de problemele culturii noastre în epoca fanariotă. Într-o astfel de sinteză se afirmă că „nu se poate vorbi de o „instaurare” a regimului fanariot, conceput ca un sistem unitar de măsuri, ci de apariția, treptată, a unor practici și consecințe determinate de un întreg complex de factori”. Pe aceeași pagină, în aliniatul următor, se precizează că „definitiv pentru acest regim n-a fost, cum se crede în mod obișnuit, prezența unor domni „străini” în locul „pămîntenilor”... și nici guvernarea prin foști mari dragomani ai Porții, ci practica, sporadic întâlnită și înainte, dar devenită acum regulă, de a se numi domnii de către puterea suzerană, fără consultarea boierimii și fără alt criteriu de investitură decât devotamentul absolut față de Poartă”.⁷ Pornindu-se de la asemenea premise de ordin politic, distinsul autor ajunge la concluzia că din punct de vedere cultural „este un lucru deplin dovedit că așa-numita „epocă a fanarioților” a fost o perioadă de intensă cultură și că numeroși domni fanarioți... au creat și susținut tipografia de cărți românești, au obligat clerul analfabet să învețe carte românească, nu grecească”.⁸ Asemenea aprecieri le întâlnim și într-o altă lucrare, foarte competentă și erudită în multe privințe, în concluziile căreia se precizează că „învățămîntul grecesc și cultura greacă au fost mai mult încurajate de boierimea română decât de domnii fanarioți”.⁹

S-ar fi putut acorda tot creditul unor asemenea aprecieri și concluzii dacă în alte lucrări, la fel de erudite și competente, nu s-ar întâlni aprecieri și concluzii cu totul contrare celor amintite mai sus. Astfel, Vlad Georgescu în lu-

³ P. P. Panaitescu, în *Istoria României*, vol. III, Edit. Academiei, 1964, p. 340.

⁴ *Istoria României (Compendiu)*, sub red. Miron Constantinescu, Constantin Daicoviciu și Ștefan Pascu, București, 1969, p. 233.

⁵ *Istoria Poporului român*, sub red. acad. A. Oțetea, București, 1970, p. 182.

⁶ Vezi *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi*, București, 1971, p. 447—448.

⁷ George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, vol. I, București, 1969, p. 257.

⁸ *Ibidem*, p. 260.

⁹ Ariadna Camariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, București, 1971, p. 268.

crarea : *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române* (Edit. Academiei, 1972) consideră că „prin instaurarea regimului fanariot, cursul firesc de dezvoltare al societății din Principate a fost însă deviat, nu numai pe plan politic (s.n.), dar și pe cel cultural“ și că „fanarioții au încurajat cultura greacă în dauna celei latine, au împiedicat dezvoltarea culturii în limba română“ (p. 49). Aprecieri oarecum similare întîlnim și la Adolf Armbruster care în lucrarea sa : *Romanitatea românilor. Istoria unei idei* (Edit. Academiei, 1972) afirmă că „regimul turco-fanariot reprezintă în istoria poporului român o perioadă de maximă exploatare și asuprire străină cu profunde prejudicii aduse vieții politice, economice și culturale“ ((p. 215).

Am dat aceste exemple nu atît pentru a ne pronunța pentru unele sau altele din aprecierile și concluziile cuprinse în lucrările amintite, cît mai ales pentru a atrage atenția asupra lor și a sublinia că există încă multe aspecte controversate ale epocii fanariote care nu și-au găsit nici pînă în prezent o rezolvare deplină, iar printre acestea se numără și cele care privesc regimul politic. În legătură cu acest ultim aspect (cel politic), există opinii și interpretări diferite care se referă la înseși cauzele care au determinat Poarta să recurgă în 1711 și respectiv în 1716 la instaurarea regimului turco-fanariot.

Sintetizînd oarecum faptele, introducerea regimului fanariot se poate reduce, după ultimele cercetări, la următoarele cauze principale : 1) modificarea raportului de forțe pe arena internațională, odată cu ascensiunea militară a Austriei și a Rusiei și decăderea pronunțată a puterii turcești ; 2) tendința tot mai puternică a țărilor române de a se elibera de dominația otomană cu ajutorul puterilor creștine, tendință care ducea însă în mod inevitabil — date fiind țelurile urmărite de Austria și Rusia — la o eventuală incorporare a lor (a țărilor române) în granițele celor două imperii. Avînd în vedere importanța economică excepțională pe care Principatele o aveau pentru Turcia, precum și poziția lor strategică, Poarta otomană, pentru a înlătura eventualitatea cuceririi lor de către Austria și Rusia, a încercat soluția cu domnii fanarioți* ; 3) un rol important în instaurarea domniilor fanariote l-a avut și criza regimului boieresc intern, reflectată concret în încercarea lui Dimitrie Cantemir de a realiza o nouă formă de conducere a statului feudal în Moldova, precum și în agravarea conflictelor din sînul clasei conducătoare din Țara Românească, cărora le-a căzut victimă Constantin Brîncoveanu ; 4) alianța lui Dimitrie Cantemir cu Rusia și politica de expectativă a lui Brîncoveanu au dus la adîncirea crizei de încredere față de domnitorii indigeni și au determinat Poarta, poate mai devreme decît ar fi dorit, să treacă la punerea în aplicare a hotărîrii de a abroga și formal dreptul de alegere al boierilor, mai ales că exercitarea acestui drept fusese deseori prilej de intervenție a puterilor vecine și chiar mai îndepărtate în afacerile interne ale țărilor române ; 5) influența economică și politică de care se bucurau grecii din Fanar atît în imperiu, cît și în țările române a sporit încrederea turcilor în ei, încredere pe care deja începuseră să o refuze, în anumite împrejurări, domnilor și boierilor pămînteni, încă din epoca precedentă. Mai sînt desigur și alte cauze, să spunem de ordin secundar, dar cele enunțate au fost, cred, esențiale.

* Cf. George Ivașcu, *op. cit.*, p. 258.

Pentru înțelegerea regimului politic al Principatelor Române în epoca turco-fanariotă, trebuie să se pornească întotdeauna, așa cum bine se precizează în concluziile unei lucrări recente, de la un punct de vedere comparativ și istoric, cu alte cuvinte problema trebuie urmărită atât în raport cu secolul al XVII-lea cât și cu al XIX-lea (perioada de după 1821), deci cu ceea ce a precedat-o și a urmat-o.¹⁰ Trebuie, de asemenea, avut în vedere un alt fapt esențial și anume modul în care Poarta și-a exercitat dreptul de numire a domnitorilor. După cum se știe, aproape toți cei care s-au perindat în scaunul celor două țări au fost mai întâi dragomani ai Porții. Alegerea lor dintre marii dragomani se explică prin dorința puterii suzerane de a avea în Principatele dunărene oameni politici de încredere, abili diplomați, introduși în secretele și interesele împărăției, oameni care să adauge deci la fidelitatea lor competența și experiența afacerilor otomane. „Scaunul țărilor române — arată acad. Andrei Oțetea — ajunge astfel să se dea ca o răsplată pentru serviciile aduse divanului otoman și ca o înaintare în carieră“.¹¹

Regimul politic (și nu numai el) nu trebuie însă redus și înțeles numai prin prisma existenței domnitorilor greci aduși din cartierul Fanar. În această privință, este un merit deosebit al istoriografiei noastre mai vechi de a fi arătat că neajunsurile de care au suferit țările române în timpul fanarioților nu s-au datorat incompetenței sau caracterului oamenilor, ci „sistemului“.¹² Apreciați din acest punct de vedere, domnitorii fanarioți au fost, așa cum s-a spus, mai mult actorii unor roluri ingrate, decât autorii relelor abătute asupra Principatelor. „Chiar dacă toți domnii fanarioți ar fi fost însuflețiți cu nobile gânduri — scrie A. D. Xenopol —, însă sistemul în care erau prinși îi silea să apuce pe căi reprobate poate de intima lor natură. Sistemul era mai rău decât persoanele, și dacă turcii nu ar fi strâns de gât pe domni, mai mulți din ei nu ar fi gătit pe popor“.¹³ Această constatare a lui A. D. Xenopol este valabilă, credem, și pe plan politic și îndrăznim să afirmăm că unii dintre domnii fanarioți n-au fost totdeauna *direct* vinovați de regimul și de soarta pe care Principatele au trebuit să le împărtășească atât pe plan intern cât și în cadrul raporturilor cu Poarta sau cu alte state. În ciuda acestei precizări, rămâne fără îndoială faptul că dominația lor a reprezentat totuși o perioadă de decadentă politică în istoria celor două țări.¹⁴

Într-adevăr, prin regimul politic instituit în 1711/1716, Poarta a reușit — cum arată Vlad Georgescu — „să transforme relativa independență a Moldovei și Țării Românești într-o stare de relativă dependență, schimbînd, astfel, cursul firesc de evoluție al istoriei Principatelor. Funcția externă a statului a fost îngădită la maximum, iar cea internă, orientalizîndu-se ca structură și mentali-

¹⁰ Vlad Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române (1750—1831)*, Edit. Academiei, 1972, p. 181.

¹¹ Acad. Andrei Oțetea, *Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821*, Edit. științifică, 1971, p. 37.

¹² Cf. Paul Cornea, *Originile romantismului românesc*, Edit. Minerva, 1972, p. 616 (nota 11).

¹³ *Vezi Istoria românilor din Dacia Traiană*, ed. a II-a, vol. X, p. 98.

¹⁴ Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 181.

tate, s-a transformat într-un instrument de opresiune și jaf, necunoscut pînă atunci în istoria românilor.“¹⁵

Domnii fanarioți fiind numiți direct de către Poartă, după criteriul amintit mai înainte, aveau în ierarhia otomană rangul unui pașă cu două tuiuri,¹⁶ adică egal cu al unui vizir. Aveau dreptul să țină curte proprie, gardă personală și agenți diplomatici la Constantinopol (capuchehâi) care, de la tratatul de la Kuciuk-Kainargi (1774), au fost puși sub scutul dreptului ginților. De asemenea, la curtea sultanului, ei au reprezentat tradiția, beneficiind, în continuare, de aceleași forme de ceremonial ca și domnii pămînteni.

Domnii fanarioți au adoptat absolutismul ca teorie politică și sistem practic de guvernare, pe care-l considerau de origine divină, trecînd sub tăcere faptul că în realitate autoritatea lor se întemeia pe puterea politică a Porții. Ei aveau asupra supușilor lor drept de viață și de moarte; gestiunea lor financiară nu era controlată decît de divan, dar aprobarea acestuia era pur formală. Domnul avea și dreptul de suprem judecător. Pentru ca să nu abuzeze de aceste privilegii și să se proclame independenți, domnii erau mutați dintr-o țară într-alta.¹⁷ Din această cauză, în epoca fanariotă au avut loc nu mai puțin de 36 de schimbări de domni în Moldova și 40 în Țara Românească, ceea ce însemna 2—3 ani durată medie a unei domnii. După cum se știe, turcii au folosit sistemul de schimbare frecventă a domnilor, dintr-o țară în alta, spre a putea încasa sumele de bani obișnuite la numire și confirmare. În mod obiectiv, acest sistem a avut și o urmare pozitivă pentru țările române, căci schimbarea dintr-o țară în alta a favorizat introducerea aceluiași instituții și a creat o asemănare și mai mare în ceea ce privește orînduirea de stat și legislația, pregătind condițiile care aveau să ducă la unirea politică a celor două țări în veacul următor.

Deoarece tronul Principatelor se cumpăra de cele mai multe ori la Constantinopol, cu bani grei, preocuparea de căpetenie a domnitorilor fanarioți era să-și răscumpere imensele cheltuieli făcute cu instalarea, să strîngă în grabă sume cît mai mari, cu care să-și întîrzie mazilirea, oricum de neînălțurat, și să-și asigure o viață confortabilă după scoaterea din scaun. În acest scop, ei au transformat statul într-un aparat de exploatare a țărănimii și au făcut din licitarea slujbelor un mijloc sistematic de îmbogățire. Boierii, asociați sistemului, au urmărit, de asemenea, să-și exploateze cît mai rentabil funcțiile, impilînd și jefuind poporul.¹⁸

Pe plan intern, domnitorii fanarioți au umflat exagerat de mult aparatul birocratic, înființînd tot felul de dregătorii parazitare, destinate în special celor care îi serveau cu credință. Într-un astfel de stat birocratic a domnit toleranța reciprocă, fiecare închizînd ochii la samavolniciile celui de dedesubt, cu condiția ca el însuși să nu fie stingherit de superiorul ierarhic. Jaful — cum a remarcat

¹⁵ *Ibidem*, p. 17.

¹⁶ Tui, tuiuri = steag turcesc alcătuit din două sau trei cozi albe de cal, atîrnate de o lance cu semiluna în vîrf, constituind un semn distinctiv al unor înalți demnitari din fostul imperiu otoman și din țările vasale lui.

¹⁷ Acad. Andrei Oșetea, *op. cit.*, p. 38.

¹⁸ Paul Cornea, *op. cit.*, p. 39.

Radu Rosetti — a stat la „temelia întregului sistem de ocîrmuire“¹⁹, iar banul era mijlocul principal al cîştigării bunăvoînței celor puternici, pîrghia înălțărilor, semnul prestigiului social, garanția stabilității și supraviețuirii politice.²⁰

Regimul turco-fanariot a dus și la declinul puterii militare a Moldovei și Țării Românești, oastea lor reducîndu-se la garda domnească și la acele unități modeste, strict necesare ordinii interne și supravegherii hotarelor. În felul acesta, Principatele au fost lăsate fără apărare în fața incursiunilor tătărăști și turcești. Incapacitatea domniei de a asigura protecția țării a devenit de-a dreptul tragică în primele două decenii ale veacului al XIX-lea, cînd, spre exemplu, atacurile turcilor serhatlii (din serhaturi) au transformat bogata vale a Dunării într-o zonă pustie. Toate acestea au creat, desigur, o stare de continuă nesiguranță, dăunătoare în egală măsură nu numai economiei, dar și vieții sociale și politice.²¹

Dincolo de eclipsa politică și de intensificarea fără precedent a exploataării otomane, trebuie subliniat totuși că Țara Românească și Moldova nu și-au pierdut în epoca fanariotă individualitatea politică, n-au devenit provincii ale imperiului în felul Transilvaniei din perioada dominației habsburgice. Există în această vreme recunoașteri oficiale, directe sau indirecte, ale statutului separat al Principatelor, a faptului că ele nu fac parte din Imperiul otoman. Astfel, așa-numita „Carte de lege“ (Kanunname) sau „Legea nouă“, eliberată de sultanul Selim al III-lea (1789—1807) în 1792, recunoaște că administrația imperială nu are nici un fel de amestec în cîrmuirea internă a Principatelor, precizînd: „Țara Românească și Moldova fiind, din trecut și pînă acum, slobode în toate privințele, prin separare la cancelarie și prin interzicerea călcării lor cu piciorul, toate dările lor și arenzile se află pe seama voievozilor“.²² Această constatare este întărită, între altele, de interdicția trupelor turcești de a staționa pe teritoriul muntean sau moldovean.

Autonomia politică a celor două Principate a rămas, așadar, neștirbită în ceea ce privește cîrmuirea lor internă de către boieri și dregători. Domnitorii fanarioți au condus cele două țări, după cum se știe, cu divane alcătuite din boieri băștinași sau greci, în baza dreptului tradițional și a celui scris propriu țărilor române. Ele și-au păstrat, totodată, autonomia bisericii, justiției și finanțelor. De aceea, definirea Principatelor românești ca state vasale ale Imperiului otoman și nu ca provincii ale lui, rămîne valabilă și în epoca fanarioților.

În *domeniul politicii externe*, situația Țării Românești și Moldovei a evoluat și a depins în mare măsură de raportul de forțe existent între Turcia, Rusia și Austria care urmăreau, în egală măsură, dacă nu încorporarea deplină în imperiile lor, cel puțin atragerea românilor în propria sferă de influențe și interese. În tot cazul, merită să subliniem faptul că, timp de peste un veac, Poarta a urmărit păstrarea celor două țări sub dominația sa, fapt care a avut și o urmare pozitivă și anume: menținerea statutului tradițional de autonomie in-

¹⁹ Vezi *Pămîntul, sătenii și stăpîinii în Moldova*, București, 1907, p. 393.

²⁰ Cf. Paul Cornea, *op. cit.*, p. 40.

²¹ Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 24.

²² Ion, Ionașcu, Petre Bărbulescu și Gheorghe Gheorghe, *Relațiile internaționale ale României în documente (1368—1900)*, Edit. politică, București, 1971, p. 258.

ternă și a unui sistem de relații pe care, în caz contrar, Principatele nu le-ar fi putut obține și nici păstra*. Revenirea, de pildă, a Olteniei, în 1739, sub suzeranitatea sultanului, după 21 de ani de administrație habsburgică, a fost resimțită ca o ușurare și experiența n-a fost uitată. În această privință Șerban Papacostea arată că „stăpînirea austriacă nu reușise să cîștige adeziunea nici unei pătri a populației“ din această provincie și că „dezamăgirea boierilor fusese mult prea mare pentru ca ei să manifeste vreun atașament față de formula de guvernare instituită de regimul habsburgic“. ²³

Dacă prin pacea de la Belgrad din 1739 Austria a fost nevoită să renunțe la Oltenia, nu trebuie să uităm că, începînd cu a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, Principatele Române s-au mai găsit încă, și nu odată, în situații critice care aveau să le afecteze din nou integritatea teritorială. Mai ales în urma împărțirii Poloniei (prima în 1772), fiind înconjurate total de cele trei mari imperii din centrul și răsăritul Europei, Țara Românească și Moldova au devenit — așa cum s-a spus — fructul dorit din care fiecare se pregătea să muște cît mai adînc ca, pînă la urmă, să se mulțumească cu mai puțin sau cu nimic, de teama intervenției vecinului concurent. ²⁴ Astfel, în timpul războiului ruso-turc din 1768—1774, Austria și-a manifestat intenția vădită de a anexa Principatele Române, intenție care, după izbucnirea noului război dintre ruși și turci (1787—1791), va fi reeditată într-o formă mult mai hotărîtă și brutală. În timpul acestui război, austriecii au ocupat Muntenia (1789, noiembrie 3 — 1791, iulie 24). În teritoriile ocupate, austriecii și-au instituit propria administrație cu scopul de a le anexa Imperiului. Pacea de la Siștov (august 1791) nu a împlinit însă speranțele anexioniste ale habsburgilor. Nereușind să anexeze Țara Românească și Moldova, Austria s-a opus, totodată, ca ele să fie ocupate de altă putere, adică de Rusia. După cum se știe, dacă împărăteasa Ecaterina a II-a voia să facă din Principate un stat liber și independent, prin făurirea unui „regat dacic“, ea urmărea prin aceasta creșterea influenței rusești în cele două țări române, politică care n-a fost, întotdeauna, pe placul Austriei, mai ales după 1813 cînd ajunge cancelar Metternich. În tot cazul, proiectele de „regat al Daciei“, venite din afară și ca rezultat al combinațiilor politice ale puterilor vecine nu au avut un caracter progresist, deoarece au fost rezultatul încercărilor de aservire a țărilor române. ²⁵

Este în afara preocupărilor de față, să stăruim acum asupra numeroaselor proiecte de împărțire a Principatelor, de creare a unui „regat dacic“ ș.a., mai ales din vremea lui Iosif al II-lea și a Ecaterinei a II-a. Ele sînt în general cunoscute. Ar fi însă o greșeală evidentă dacă am considera că cele două țări române au fost în relațiile cu Turcia, Rusia și Austria cu totul pasive, lipsite de acțiuni diplomatice.

Domnitorii din Iași și București prin agenții existenți în principalele centre politice de pe continent, dar mai ales în Rusia și Austria, au desfășurat o in-

* Cf. George Ivașcu, *op. cit.*, p. 258.

²³ Vezi *Oltenia sub stăpînirea austriacă (1718—1789)*, București, 1971, p. 305.

²⁴ L. Boicu, *Austria și Principatele Române în vremea războiului Crimeii (1853—1856)*, București, 1972, p. 35.

²⁵ Cf. P. P. Panaitescu, *Problema unificării politice a țărilor române în epoca feudală*, în „Studii privind unirea Principatelor“, Edit. Academiei, București, 1960, p. 87.

tenă activitate diplomatică pusă, în primul rând, în folosul Porții. Nu este însă mai puțin adevărat că unii dintre ei au manevrat și o politică în culise, fie pentru a-și păstra tronurile, fie pentru a ocoli primejdiile care au amenințat atât de des țările noastre în numeroasele complicații provocate sau întreținute de marile puteri în această parte a Europei. În ciuda deci a statutului juridic internațional al Principatelor Române, impus de Poartă, unii dintre domnitorii fanarioți au avut tendința și au și încercat să ducă o politică proprie, însă într-o manieră precaută, voalată, insesizabilă pentru cei neavizați. În această privință, este demn de amintit Grigore al III-lea Ghica (1774—1777) care, timp de trei ani, a depus toate eforturile pentru a împiedica ciuntirea Moldovei prin desprinderea străvechiului pământ al Bucovinii, jertfindu-se pentru interesele popoului român.²⁶

Reacția cea mai puternică și deschisă față de scopurile politice ascunse urmărite de marile puteri vecine a venit însă din partea mișcării naționale a românilor. Așa se face că, alături de „volintirii“ ce luptau pentru libertate cu armele, în epoca fanariotă, mai ales în a doua sa jumătate, au început să se manifeste și diplomați români, capabili să adauge la eroismul luptătorilor reflecțiunea și echilibrul omului politic. Acești diplomați — „capabili de gândire politică“²⁷ — s-au străduit în permanență să găsească soluții și mijloace pentru menținerea celor două state românești și a integrității lor teritoriale, prin specularea contradicțiilor ruso-austro-turce în vederea lărgirii drepturilor și libertăților existente. Strecurându-se cu abilitate prin complexa rețea de interese și contradicții a celor trei mari puteri, românii au reușit să pună punctul lor de vedere pe masa tuturor congreselor și conferințelor internaționale și să obțină, succesiv, la Kuciuk-Kainargi (1774), Siștov (1791), Iași (1792) și chiar la București (1812), în ciuda ocupării Basarabiei, garantarea unui statut internațional, de care nu se mai bucurau țări, altădată puternice, ca de pildă Ungaria sau Polonia.²⁸ În cadrul acestor tratative au fost invocate și puse în circulație, pentru prima oară pe „piața diplomatică“, și presupusele capitulații ale celor două Principate cu Poarta, prin care s-a urmărit să se legitimizeze pretențiile îndreptățite ale românilor pentru emanciparea lor politică.²⁹ „Invocând prevederile «capitulațiilor» — cum afirmă Ștefan Ștefănescu — elementele înaintate românești aduceau la cunoștința opiniei publice europene un trecut istoric care justifica cererile lor de definire a poziției Țării Românești și Moldovei pe plan internațional și care însuflețea lupta lor pentru crearea unui stat unitar și suveran“.³⁰ Invocarea „capitulațiilor“ mai dovedește însă faptul că, deși Turcia a menținut în general autonomia internă a Principatelor, iar pe plan extern a căutat să evite anexarea lor de către Rusia și Austria, nu este mai puțin ade-

²⁶ Cf. Ion Bodunescu și Ion Rusu-Sirianu, *Descifrarea unei istorii necunoscute*, Edit. militară, 1973, p. 190—191.

²⁷ Vasile Maciu, *Caracterul mișcării lui Tudor Vladimirescu*, în „Studii“ nr. 5, 1971, p. 938.

²⁸ Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 18.

²⁹ Cf. Dan Berindei, *Din începuturile diplomației românești moderne*, București, 1965, p. 30.

³⁰ *Vezi Țara Românească de la Basarab I „Intemeietorul“ pînă la Mihai Viteazul*, Edit. Academiei, 1970, capitoul „Capitulațiile“, p. 103—140.

vărat că întărirea dominației politice otomane în epoca fanarioșilor a avut drept urmare creșterea exploataării economice, întârzierea dezvoltării sociale în Principatele Române. De aceea, în concluzie, ne putem asocia acelor opinii care consideră că în ceea ce privește epoca turco-fanariotă trebuie să fim de acord cu acei gânditori contemporani care au socotit vremea lor ca un moment de decădere nu numai economică și politică dar și de cultură și civilizație.³¹

³¹ Cf. Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 181.

Tiparul : Întreprinderea Poligrafică „13 Decembrin 1918“ — C. 1/464

Lei 8